પ્રકાશક :
સુશ્રુત સાહિત્ય પ્રકાશન
(અ. જિ. સમાજકલ્યાણ સંઘ)
સુનંદાબહેન વોહોરા

*

પ્રથમ સંસ્કરણ : ૧૫૦૦
વૈશાખ સુદ -૩, વિ. સં. ૨૦૪૦

*

પ્રાપ્તિસ્થાન :
અ. જિ. સમાજકલ્યાણ સંઘ
ભદ્ર, અમદાવાદ ૩૮૦૦૦૧

*

સુનંદાબહેન વોહોરા
૫, મહાવીર સોસાયટી
એલીસબ્રીજ, પાલડી
અમદાવાદ-૩૮૦૦૦૭

*

પૃષ્ઠ મુદ્રણ : શ્રી રજનીભાઈ વ્યાસ

*

મુદ્રક :
દિનેશ જયંતીલાલ પટેલ
દર્શન પ્રેસ
સલાપસ રોડ,
અમદાવાદ-૧

*

અલ્પ મૂલ્ય રૂા. ૧૦/-

ॐ

વંદના

દેવેષુ દેવોઽસ્તુ નિરંજનો મે,
ગુરુર્ગુરુષ્વસ્તુ દમી શમી મે;
ધર્મેષુ ધર્મોઽસ્તુ દયાપરો મે;
ત્રીણ્યેવ તત્ત્વાનિ ભવે ભવે મે.

*

આનંદમાનન્દ કરં પ્રસન્નમ,
જ્ઞાનસ્વરૂપં નિજબોધરૂપમ્,
યોગીન્દ્રમીડ્યં ભવરોગવેદ્યં;
શ્રીમદ્ગુરું નિત્યમહં નમામિ.

*

પ્રાતઃ સ્મરામિ હૃદિ સંસ્ફુરદાત્વ તત્ત્વમ્
સચ્ચિત્ સુખં પરમહંસ ગતિમ્ તૂરીયમ્
યત્ સ્વપ્ન જાગર સુષુતમ્ વૈત્તિ નિત્યમ.
તત્ બ્રહ્મ નિષ્કલમ્ નચ ભૂત સંઘઃ

*

ધર્મં શરણં ગચ્છામિ

*

સર્વ જના : સુખિનો ભવન્તુ.

*

ઇતિ શીવમ્

આટલું કરશો ?

સૌ પ્રથમ નીચે મુજબ સુધારી લેશો તો વાંચન સરળ થશે.

શુદ્ધિપત્રક

પાના નં.	લીટી નં.	અશુદ્ધ	શુદ્ધ
૩	૩	બંધન	બાંધવ
૧૨	૭	વાક્તવિક	વાસ્તવિક
૧૨	૨૦	અનુગ્રહ	અનુગ્રહે
૧૫	૧૩	આત્મસિદ્ધિશાસ્ત્ર	શ્રી આત્મસિદ્ધિ શાસ્ત્ર
૧૯	૧૭	નાનો	નાના
૧૯	૨૪	ત્યાગી	ભાગી
૨૨	૧૮	રચના	રચનામાં
૨૫	૨૬	સુદ્રત્યાદિ	સુકૃત્યાદિ
૨૮	૨૩	દસ	દાસ
૨૯	૯	સમય	અગમ
૩૨	૪	માળે	માગે
૩૨	૨૧	પ્રખળ	પ્રબળ
૩૩	૧૫	પ્રાર્થના	પ્રમાદની પ્રશંસા
૩૮	૨	વ્ય : પક	વ્યાપક
૩૯	૨	પર્યાયપણે	યથાર્થપણે
૪૫	૧૦	ત્યજે	ગ્રહે
૫૭	૨૫	તે	તો
૬૧	૨૫	દાન કરે	દાન ન કરે
૯૧	૨૬	હિંસા કે	હિંસાને
૧૭૦	૧૧	જોઈ શું	જોયું હતું
૧૭૦	૨૧	જથ્થો	જથ્થો
૧૮૬	૧૧	આઘાતી	અઘાતી
૧૮૮	૩	બનતો	બનેલો

આબુપર્વતની પવિત્રભૂમિમાં પ્રસ્તુત શુભચિંતવનાઓ અને સ્વાધ્યાયની ફળશ્રુતિરૂપે પ્રસ્તુત લેખન આકાર પામ્યું છે. તે જ ભૂમિ પર જેઓની નિર્મળ નિશ્રામાં જીવનસાધનાના શિક્ષણમાં આત્મરતિના રસપાનનો પ્રેમકૃપાયુક્ત સુઅવસર પ્રાપ્ત થયો હતો, તે આદરણીયા પૂ. શ્રી વિમલાબહેન ઠકારને (પ. પૂ. દીદીને) કૃતજ્ઞતાપૂર્વક

ચરણેષુ

વિનિત

સુનંદા

પ્રાસંગિક નિવેદન

પ્રસ્તુત ગ્રંથમાં આત્મસત્તારૂપ અખંડ ચેતનાના સ્વાભાવિક અને વૈભાવિક અર્થાત્ વાસ્તવિક અને સંયોગાધીન ઉદ્ભવતા બે પ્રવાહોને રજૂ કરવામાં આવ્યા છે. આત્મસત્તારૂપે-ભગવત્સત્તારૂપે જે અખંડ ચેતના વહે છે તે 'ધર્મચેતના' છે. શુભ ભાવનારૂપે પરિણમતી ચેતના કથંચિત્ ધર્માભિમુખ ચેતના છે, અને અશુદ્ધ કે દુષ્ટભાવો રૂપે પરિણમતી ચેતના તે 'કર્મચેતના' છે. આમ ધર્મચેતના અને કર્મચેતના એવા બે શબ્દ સંકેતો યોજવામાં આવ્યા છે. આ બંને ચેતના એક જ સિક્કાની બે બાજુ છે. દીર્ઘકાળથી પ્રાણીમાત્રની જીવનયાત્રા મહદ્અંશે કર્મચેતનાયુક્ત રહી છે. આ ધારા ખંડપણે વહે છે. ધર્મચેતનાયુક્ત ધારા શાશ્વતી બને છે. જેમ પ્રકાશ થતાં અંધકાર વિલીન થાય છે, તેમ ધર્મચેતનાની જેટલી સક્રિયતા તે પ્રમાણે ભૂમિકાયોગ્ય કર્મચેતના દૂર થતી રહે છે. અંતે ધર્મ-સત્તા પૂર્ણપણે પ્રગટે છે; ત્યારે કર્મસત્તાના સૌ પ્રપંચો વિલીન થઈ જાય છે. ધર્મચેતના પ્રારંભમા જીવનદાતા છે અને અંતમા મુક્તિદાતા છે. તેના પ્રાગટ્યથી આત્મા અજર, અમર-અજન્મા થઈ જાય છે. આવું સ્વાધીન. સ્વામીપદ સ્વરૂપથી માનવને મળ્યું છે; છતાં આશ્ચર્ય એ છે કે માનવ તેનાથી અજાણ કે વિમુખ છે. અતીતમા તે કર્મચેતનાવશ વર્ત્યો છે, વર્તમાનમાં વર્ત્યા કરે છે અને અનાગત કાળે શું થશે? તે તો જ્ઞાની-દૃષ્ટ સમજવું.

આ બંને ચેતનાની કેટલીક વિચારણા આ ગ્રંથમા પ્રસ્તુત થઈ છે. જૈન પરંપરાના શાસ્ત્રોના મહાવરાને કારણે. અન્ય પરંપરાની અપેક્ષાએ તે શાસ્ત્રોની પદ્ધતિનો આધાર લેવાનું સવિશેષ બન્યું છે. જૈન દર્શનમાં સચરાચર સૃષ્ટિ વિષેની, ધર્મ-કર્મ વિષેની સુસ્પષ્ટ, સુવ્યવસ્થિત અને સપ્રમાણ કેટલીક વિશિષ્ટતાઓ છે તે વર્ણવામા આવી છે. જેવા કે ષ-દ્રવ્ય-પદાર્થોનું નિરૂપણ, નવતત્ત્વોનું અર્થઘટન. ક્રોધાદિ કષાયોનુ પરિણામ. સમ્યગ્દર્શન-સાચી દૃષ્ટિ, તથા મિથ્યાદૃષ્ટિનું ભાવાત્મક સ્વરૂપ. અને મુક્તિ વિષેની શાસ્ત્રોક્ત ક્રમિક પદ્ધતિ ઇત્યાદિ છે.

દુનિયામાં વૈચારિક અને વૈજ્ઞાનિક ક્ષેત્રનું ફલક વિશાળ બનતું જાય છે. છતાં ઘી, ગળપણ અને લોટ ઇત્યાદિ સિવાય શીરો બનતો નથી, તેમ કેટલાંક તત્ત્વોના સ્વીકાર વગર જીવનની વિશુદ્ધિ થતી નથી. તેની પદ્ધતિઓ ઋષિઓના–મુનિઓના પવિત્ર જીવનઅનુભવથી સર્જન પામેલાં શાસ્ત્રોમાંથી પ્રાપ્તવ્ય છે. દરેક દર્શનોએ મુક્તિનો સ્વીકાર કર્યો છે. તે દૃષ્ટિને લક્ષમાં રાખી મધ્યસ્થતાપૂર્વક સ્વાનંદ અને સ્વાધ્યાય અર્થે આ લેખન થયું છે. અથવા કહો કે :–

"મને હરિ ભજવાની ટેવ પડી, મારી રસના એને ચસકે ચડી" આવું કંઈક બની જાય છે અને કલમ ચાલતી રહે છે. એમાં મુખ્યત્વે તો સત્‌શાસ્ત્રકૃપામૃતની સ્ફુરણાઓ છે.

દરેક પ્રકરણમાં વિષયને અનુરૂપ હિતશિક્ષા આલેખી છે તે જ્ઞાની-જનોના ઉપદેશની અસલ નોંધ કે સારાંશ છે. જે જે ગ્રંથોનો આધાર લીધો છે તે શાસ્ત્રવેત્તાઓનો, આચાર્ય ભગવંતોનો, કવિઓ, લેખકો, અને સૌની સાભાર ઋણી છું, આ લેખન એ ગુરુજનોની કૃપાપ્રસાદી છે. આગમો આધારિત લેખનોની વિશેષ સમજ ગુરુગમે સમજવી આવશ્યક છે. અંતમાં પ્રસ્તુત ગ્રંથમાં આત્મસત્તાની ચેતનાના વિવિધ પાસાઓને અલ્પ-મતિ–શક્તિ અનુસાર સ્વપર શ્રેયની શુભભાવના વડે, અભ્યાસની દૃષ્ટિએ જે ચિંતવનાઓ આકાર પામી છે તેમાં લેખકે નિર્દોષ આનંદ અનુભવ્યો છે. એમાં સૌ સહભાગી થશો તો તે સદ્‌ભાવ પ્રત્યે કૃતજ્ઞ છું. પ્રસ્તુત લેખનમાં જે કંઈ ક્ષતિ રહી જવા પામી હોય તે સુધારી લેવા તથા ક્ષંતવ્ય કરવા નમ્ર અરજ છે.

રામનવમી
ચૈત્રસુદ-૯, ૨૦૪૦
૧૦–૪–૮૪

ભવદીયા
સુનંદાબહેન વોહોરા

ગ્રંથસામગ્રી

ચેતનાની ભીતરમાં ખંડ–૧

(૧) ધર્મચેતનાનું તાત્ત્વિક સ્વરૂપ.
- o ધર્મચેતનાનું ફલક ઘણું વિશાળ છે.
- o ધર્મ પામવા શું કરવું ?
- o દૃષ્ટાંત
- o આત્મભાવ–કર્મભાવની ભેદરેખા.
- o હિતશિક્ષા.
- o દોહન.

(૨) ધર્મચેતના ભણી
- o ચેતના અને ધર્મ શું છે ?
- o ઉપયોગ શું છે ?
- o પર્યાય શું છે ?
- o ધર્મચેતનાની અભિવ્યક્તિ
- o હું આત્મા છું તેનું ભાન
- o ધર્માનુરાગીની પ્રારંભની દશા
- o આત્મભાવની સાહજિકતાનું દૃષ્ટાંત
- o હિતશિક્ષા

(૩) ધર્મ, અર્થ, કામ, અને મોક્ષનું પ્રયોજન
- o ધર્મ શબ્દ પ્રથમ શા માટે ?
- o ધર્મ, અર્થ, કામ, અને મોક્ષના ક્રમનું રહસ્ય.
- o સજ્જન પહેલાં બનો પછી સાધુ.
- o કેવો મનુષ્ય સુખ પ્રાપ્ત કરે છે ?
- o હિતશિક્ષા.

(૪) ધર્મચેતનાયુક્ત આત્માનું સ્વરૂપ
- o તત્ત્વ અભિરુચિ
- o આગળ વધો
- o આ તત્ત્વ કાલ્પનિક નથી.
- o ધર્મસત્તા કર્મસત્તાનો ભેદ.
- o ધર્મ શું છે ? કર્મ શું છે.
- o હિતશિક્ષા

ચેતનાની ભીતરમાં ખંડ-૨

(૪) ઇંદ્રિયવશ કર્મચેતનાનું સ્વરૂપ.

- ઈંદ્રિય વિષયવશ કર્મચેતના
- માનવીની ભૌતિક સુખની દોડ
- સ્પર્શેન્દ્રિયમાં વિવશતા.
- સ્પર્શેન્દ્રિય શા માટે વધુ બળવાન છે ?
- રસનેન્દ્રિયમા વિવશતા
- ધ્રાણેન્દ્રિયમાં વિવશતા.
- ચક્ષુન્દ્રિયમા વિવશતા.
- શ્રવણેન્દ્રિયમા વિવશતા
- હિતશિક્ષા
- ધર્મચેતનાયુક્ત આત્માર્થી કેવો ભાવ કરે છે ?

(૫) ઇંદ્રિય વિષયરૂપ વિવશતાના વિવધ દૃષ્ટાંતો

- વિચારશકિતવાળો મનુષ્ય વિષયવશ કેમ થાય છે ?
- મનુષ્યને દુઃખ ગમતું નથી છતા શા માટે તેનાથી મુકત થવા ઇચ્છતો નથી
- ઈંદ્રિયજન્ય વિષયોમા સુખાભાસ–દૃષ્ટાત.
- સ્પર્શેન્દ્રિયમા સુખની ભ્રાતિનું દૃષ્ટાંત.
- રસનેન્દ્રિયમા સુખની ભ્રાતિનું દૃષ્ટાંત
- કર્ણેન્દ્રિયમા સુખની ભ્રાતિનું દૃષ્ટાત.
- હિતશિક્ષા

(૬) કષાયરૂપ કર્મચેતનાના પરિબળો

- કષાય શુ છે ?
- કષાયયુક્ત ચેતનાની રમતના પ્રકારો
- ક્રોધ, માન, માયા, લોભ વિષે
- ક્રોધ યુક્ત કષાયના પરિબળો
- હિતશિક્ષા–ક્રોધની સઝ્ઝાય–પદ
- માનયુક્ત કષાયના પરિબળો.
- માન કષાયનું દૃષ્ટાત
- હિતશિક્ષા–માનની સજ્ઝાય.
- માયાયુક્ત કષાયનાં પરિબળો
- માયા કષાયનું દૃષ્ટાત
- હિતશિક્ષા–માયાની સજ્ઝાય
- લોભયુક્ત કષાયના પરિબળો.

o લોભ કષાયનું દૃષ્ટાંત
o હિતશિક્ષા–શ્રીમદ્ રાજચંદ્ર પદ

(૭) કર્મબંધની સંક્ષિપ્ત રૂપરેખા

o કર્મબંધ થવાના મુખ્ય કારણો
o કર્મબંધના પ્રકારો
o કર્મબંધ થવાના કારણોની સમીક્ષા.
o મિથ્યાત્વરૂપ–મિથ્યામતિરૂપ ચેતના
o અવિરતિ–અસંયમ
o કષાય
o યોગ
o પ્રમાદ
o હિતશિક્ષા–પ્રમાદ વિષે (શ્રીમદ રાજચંદ્ર શિક્ષાપાઠ–૫૦)

(૮) આવરણયુક્ત કર્મચેતના

o આવરણ શું છે ?
o આવરણની વિશેષ સમજ
o આત્મચેતનાને જડ કર્મનો સંયોગ કેવી રીતે થાય છે ?
o શુભાશુભ કર્મનું સ્વરૂપ.
o જૈનપરંપરામાં કર્માવરણના પ્રકારો
o ચારઘાતી કર્મનું સરળ અર્થઘટન,
o ચાર અઘાતી કર્મનું સરળ અર્થઘટન.
o હિતશિક્ષા.

આભાર-દર્શન

પ્રસ્તુત ગ્રંથમા જે ગ્રંથોનો, લેખનોનો આધાર લીધો છે તેના પ્રત્યક્ષ–અપ્રત્યક્ષ ગ્રંથો, આચાર્ય ભગવંતો, યોગીજનો, શાસ્ત્રકારો તથા સાહિત્યિક સજ્જનોનો.

આ ગ્રંથપ્રકાશનમા મુંબઈ નિવાસી શ્રી આશીતાબેન કાંતિલાલ કેશવલાલ શેઠ તરફથી રૂ. ૭૦૦૦નું યોગદાન પ્રાપ્ત થયું છે.

શ્રી રમાબહેન ઝવેરીએ પુસ્તક પ્રકાશનમાં સંસ્થાના માનદ મંત્રી તરીકે સહકાર આપ્યો છે.

શ્રી રજનીભાઈ વ્યાસ (બંને પૃષ્ઠના આવરણ માટે)

શ્રી બાબુભાઈ જૈન (પ્રૂફરીડિંગ માટે)

શ્રી જયંતિલાલ પટેલ (દર્શન પ્રિન્ટરી)

શ્રી રતિભાઈ લાલભાઈ (ગ્રાફિક સ્ટુડિયો)

શ્રી પ્રજ્ઞા રતિલાલ દેસાઈ

લેખિકા અને સંપાદક

લેખકના અન્ય પ્રકાશનો

૧. પંચધારા—શ્રી વિમલાબહેન ઠકાર સાથેની પાચ પ્રવાસ યાત્રા.

૨. જાગી ઉઠો જગદંબ—શ્રી વિમલાબહેન ઠકારના પ્રવચનોનો અનુવાદ.

૩. ગંગા સતી બોલીયા રે...—ભજનોનો ભાવાર્થ. કિં.–૨

૪. સુવિચાર પ્રેરક કથાઓ—૨૫ ધર્મવાર્તા કિં.–૪

૫. નારી જીવનના તડકા છાયા,—૨૫ સામાજિક સત્ય ઘટનાઓ. કિં.–૩

૬. મુમુક્ષુતાને પંથે—શ્રીમદ્ રાજચંદ્રજીના શ્રી આત્મ સિદ્ધિ ગાથા-૧૩૮ તથા વચના મૃતના આધારે કિં–૪

૭. ધ્યાન એક પરિશીલન—ધ્યાનના પ્રયોગો અને પ્રવાહો તથા દૈનિક ક્રમમાં ધ્યાન–મૌન વિષે કિં.–૬

ચેતનાની ભીતરમાં ખંડ-૧

ધર્મચેતના

ચેતનાની ભીતરમાં જતાં પહેલાં તેની મૂળ સ્વરૂપમય-સત્તામય ધર્મચેતનાને સમજવી જરૂરી છે. આત્માની આત્મારૂપે, સહજરૂપે, શુદ્ધરૂપે, નિરામયપણે, સ્વાભાવિકપણે વર્તના, પ્રાગટય કે યોગનો વ્યાપાર તે ધર્મચેતના છે, શુદ્ધ ચૈતન્ય સત્તા છે.

"શુદ્ધ ચૈતન્યનું બહુમાન કરનાર આત્માના માટે સમસ્ત વિશ્વ માંગલિક બની જવાનું છે"

"સત્ પુરુષોનું યોગબળ જગતનું કલ્યાણ કરો"

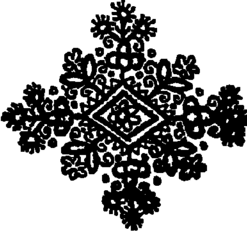
શું વાંચશો ?

ધર્મચેતના એ ગુપ્ત અને ઈંદ્રિયાતીત રહસ્ય છે. તેથી તે બુદ્ધિ-તર્કવિતર્ક કે વાદથી સમજમા આવતું નથી અને એથી લોકો કયાં તો તો તેને આંધ દૃષ્ટિ વડે ધર્મ માને છે, અથવા તેનાથી સાવ વિમુખ થઈ જાય છે. અભ્યાસ કે ગુરુગમની ફુરસદ કે રુચિને અભાવે ઉત્તમ 'સત્' પ્રાપ્ત થવા છતાં જીવન વ્યર્થ દોડમાં પૂરું થઈ જાય છે. ઇંદ્રિયજન્ય અથવા બુદ્ધિજન્ય વિષય કે પદાર્થનો નિર્ણય માનવી તત્ક્ષણ કરી લે છે. કારણ કે એને એવો અભ્યાસ છે. જેમકે કાચી કેરી ખાટી છે, પાકી કેરી ગળી છે, તે મને ગમે છે કે નથી ગમતી ઇત્યાદિ. તે એમ નથી વિચારતો કે આ તો ઘણી જ સ્થૂલ બુદ્ધિનું કાર્ય છે. ધર્મના ગુણોને જાણવા જેટલી સૂક્ષ્મતા, સરળતા અને ક્ષમતા ન હોવાથી ધર્મને એટલે કે પોતાના જ અસ્તિત્વને નકારે છે. વળી કેટલાક ધર્મનો જીવનમાં અમુક કર્મ-ક્રિયારૂપે સ્વીકાર કરે છે, તે પુણ્યનો સંચય જરૂર કરે છે, પણ તે આત્માર્થ નથી; પરંતુ જે સાચી જ્ઞાનયુક્ત ધર્મ-ક્રિયા કરે છે તે પોતાના શુદ્ધ અસ્તિત્વને પ્રગટ કરી જગતના દ્વંદ્વથી મુક્ત થાય છે.

શુદ્ધ અસ્તિત્વ તેના સહજ ગુણો વડે સમજમા આવે છે. નિર્મળતા વડે અનુભવમાં આવે છે. તે માટે જીવનશુદ્ધિ, ચિત્તશુદ્ધિ. મન-વચન-કાયાના યોગોની શુદ્ધિ, આચાર શુદ્ધિ અને આહારશુદ્ધિ તે તેના અંગો છે. વ્યસની કે પરાધીન માનવ ધર્મને કેમ પામી શકે ? સ્થૂળ પદાર્થોનું ગોદડું જાડું બનાવીને સોડ તાણીને એ સૂતો છે, એટલે તેને ઝાંઝવાના નીરની જેમ અસત્‌માં સત્‌ની ભ્રાંતિ થઈ છે અને અસત્ પકડવા નિરર્થક દોડયો જાય છે. વાસ્તવમા તે સ્વયં અસત્‌ની બેડીમાં જકડાઈ જાય છે. એ બેડીને શાસ્ત્રકારોએ કર્મ, દુઃખ, અજ્ઞાન કે અવિદ્યા કહી છે. વિચારકોએ એને જટિલતા અને કુટિલતા કહી છે. કોઈ તત્ત્વચિંતકોએ તેને સંસ્કારયુક્ત મન-ચેતના કહી છે. વાસ્તવમાં તે નીચી કક્ષાના નિર્માલ્ય પરિબળો છે તેને સમજીને તેમાંથી બહાર નીકળવું તે માનવજીવનનું સાફલ્ય છે.

ૐ શાંતિ

૧

ધર્મચેતનાનું તાત્ત્વિક સ્વરૂપ

ધર્મના મૂળને જાણ્યા, શ્રદ્ધયા કે સમજ્યા વગર ધર્મચેતના પ્રગટ થતી નથી. ધર્મચેતના એ શુદ્ધ પરિણામ છે. સંયોગવશ તે પરિણામમાં અશુદ્ધતા થતી રહી છે; તે, ધર્મચેતના પ્રગટ થતાં દૂર થઈ જાય છે. ધર્મચેતના એ જ્ઞાનમય, પ્રકાશમય છે. અજ્ઞાનને દૂર કરવાનું તેનું મૂળભૂત કાર્ય છે. આત્માનું નિજસ્વરૂપ, મૂળ સ્વભાવ તે ધર્મરૂપ ચેતના છે, તે સ્વાભાવિક ચેતના છે.

ધર્માનુરાગી આત્મા પ્રથમ તત્ત્વને ગ્રહણ કરે છે. તત્ત્વની શ્રદ્ધા કરે છે. એ તત્ત્વ તે આત્મતત્ત્વ કે મોક્ષતત્ત્વ છે. આ બંને તત્ત્વમાં સત્યનો પ્રારંભ અને અંતનું સ્વરૂપ સમાય છે. આત્મતત્ત્વરૂપ શ્રદ્ધા તે પ્રારંભ છે અને મોક્ષતત્ત્વ તે નિરંતર વર્તે તેવો અવ્યાબાધ સુખદ અંત છે.

ધર્મચેતના છે તો નિજસ્વરૂપ, પરંતુ અનેક પ્રકારના તિમિરોથી આચ્છાદિત તે સ્વરૂપ ઢંકાયેલું રહ્યું છે. અંતરયાત્રા વડે, દોષમુક્તિ વડે, સદાચાર અને શુદ્ધાચાર વડે, પ્રભુ પ્રત્યે મમતા અને અન્ય જીવો પ્રત્યે સમતા વડે, પ્રમાદ રહિત થયે, અનાસક્ત ભાવ વડે, અનેકાંત દૃષ્ટિયુક્ત એકાંતમાં અભ્યાસ વડે, ધર્મધ્યાનના પ્રકારોના સેવન વડે, અનિત્યાદિ, મૈત્ર્યાદિ ભાવના ભાવવા વડે, જીવાદિ તત્ત્વની હેય-ઉપાદેયની સમજ વડે, પરમતત્ત્વની સન્મુખતા વડે, મુક્તિના લક્ષ્ય વડે, આવા વિધવિધ ગુણો વડે

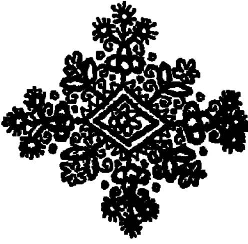
શું વાંચશો ?

ધર્મચેતના એ ગુપ્ત અને ઇંદ્રિયાતીત રહસ્ય છે. તેથી તે બુદ્ધિ, તર્કવિતર્ક કે વાદથી સમજમાં આવતું નથી અને એથી લોકો ક્યાં તો તો તેને અંધ દૃષ્ટિ વડે ધર્મ માને છે, અથવા તેનાથી સાવ વિમુખ થઈ જાય છે. અભ્યાસ કે ગુરુગમની ફુરસદ કે રુચિને અભાવે ઉત્તમ 'સત્' પ્રાપ્ત થવા છતાં જીવન વ્યર્થ દોડમાં પૂરું થઈ જાય છે. ઇંદ્રિયજન્ય અથવા બુદ્ધિજન્ય વિષય કે પદાર્થનો નિર્ણય માનવી તત્ક્ષણ કરી લે છે. કારણ કે એને એવો અભ્યાસ છે. જેમકે કાચી કેરી ખાટી છે, પાકી કેરી ગળી છે, તે મને ગમે છે કે નથી ગમતી ઇત્યાદિ. તે એમ નથી વિચારતો કે આ તો ઘણી જ સ્થૂલ બુદ્ધિનું કાર્ય છે. ધર્મના ગુણોને જાણવા જેટલી સૂક્ષ્મતા, સરળતા અને ક્ષમતા ન હોવાથી ધર્મને એટલે કે પોતાના જ અસ્તિત્વને નકારે છે. વળી કેટલાક ધર્મનો જીવનમાં અમુક કર્મ-ક્રિયારૂપે સ્વીકાર કરે છે, તે પુણ્યનો સંચય જરૂર કરે છે, પણ તે આત્માર્થ નથી; પરંતુ જે સાચી જ્ઞાનયુક્ત ધર્મ–ક્રિયા કરે છે તે પોતાના શુદ્ધ અસ્તિત્વને પ્રગટ કરી જગતના દ્વંદ્વથી મુક્ત થાય છે.

શુદ્ધ અસ્તિત્વ તેના સહજ ગુણો વડે સમજમા આવે છે. નિર્મળતા વડે અનુભવમાં આવે છે. તે માટે જીવનશુદ્ધિ, ચિત્તશુદ્ધિ, મન-વચન–કાયાના યોગોની શુદ્ધિ, આચાર શુદ્ધિ અને આહારશુદ્ધિ તે તેના અંગો છે. વ્યસની કે પરાધીન માનવ ધર્મને કેમ પામી શકે ? સ્થૂળ પદાર્થોનું ગોદડુ જાડું બનાવીને સોડ તાણીને એ સૂતો છે, એટલે તેને ઝાઝવાના નીરની જેમ અસત્‌માં સત્‌ની ભ્રાંતિ થઈ છે અને અસત્ પકડવા નિરર્થક દોડયો જાય છે. વાસ્તવમા તે સ્વયં અસત્‌ની બેડીમાં જકડાઈ જાય છે. એ બેડીને શાસ્ત્રકારોએ કર્મ, દુઃખ, અજ્ઞાન કે અવિદ્યા કહી છે. વિચારકોએ એને જટિલતા અને કુટિલતા કહી છે. કોઈ તત્ત્વચિંતકોએ તેને સંસ્કારયુક્ત મન–ચેતના કહી છે. વાસ્તવમા તે નીચી કક્ષાના નિર્માલ્ય પરિબળો છે તેને સમજીને તેમાંથી બહાર નીકળવું તે માનવજીવનનું સાફલ્ય છે.

ૐ શાંતિ

૧

ધર્મચેતનાનું તાત્વિક સ્વરૂપ

ધર્મના મૂળને જાણ્યા, શ્રદ્ધયા કે સમજ્યા વગર ધર્મચેતના પ્રગટ થતી નથી. ધર્મચેતના એ શુદ્ધ પરિણામ છે. સંયોગવશ તે પરિણામમાં અશુદ્ધતા થતી રહી છે; તે, ધર્મચેતના પ્રગટ થતાં દૂર થઈ જાય છે. ધર્મચેતના એ જ્ઞાનમય, પ્રકાશમય છે. અજ્ઞાનને દૂર કરવાનું તેનું મૂળભૂત કાર્ય છે. આત્માનું નિજસ્વરૂપ, મૂળ સ્વભાવ તે ધર્મરૂપ ચેતના છે, તે સ્વાભાવિક ચેતના છે.

ધર્માનુરાગી આત્મા પ્રથમ તત્ત્વને ગ્રહણ કરે છે. તત્ત્વની શ્રદ્ધા કરે છે. એ તત્ત્વ તે આત્મતત્ત્વ કે મોક્ષતત્ત્વ છે. આ બંને તત્ત્વમાં સત્યનો પ્રારંભ અને અંતનું સ્વરૂપ સમાય છે. આત્મતત્ત્વરૂપ શ્રદ્ધા તે પ્રારંભ છે અને મોક્ષતત્ત્વ તે નિરંતર વર્તે તેવો અવ્યાબાધ સુખદ અંત છે.

ધર્મચેતના છે તો નિજસ્વરૂપ, પરંતુ અનેક પ્રકારના તિમિરોથી આચ્છાદિત તે સ્વરૂપ ઢંકાયેલું રહ્યું છે. અંતરયાત્રા વડે, દોષમુક્તિ વડે, સદાચાર અને શુદ્ધાચાર વડે, પ્રભુ પ્રત્યે મમતા અને અન્ય જીવો પ્રત્યે સમતા વડે, પ્રમાદ રહિત થયે, અનાસક્ત ભાવ વડે, અનેકાંત દૃષ્ટિયુક્ત એકાંતમાં અભ્યાસ વડે, ધર્મધ્યાનના પ્રકારોના સેવન વડે, અનિત્યાદિ, મૈત્ર્યાદિ ભાવના ભાવવા વડે, જીવાદિ તત્ત્વની હેય-ઉપાદેયની સમજ વડે, પરમતત્ત્વની સન્મુખતા વડે, મુક્તિના લક્ષ્ય વડે, આવા વિધવિધ ગુણો વડે

ધર્મચેતના પ્રગટ થાય છે. તે ચેતના વિષમ કે પ્રતિકૂળ પરિસ્થિતિમાં ઢાલ સમાન છે. એ ચેતના ચંચળતાને, વ્યગ્રતાને, વ્યાકુળતાને ડારે છે; દૂર કરે છે. અને જીવના પરિણામોને સદ્‌ભાવપૂર્વક ટકાવી આનંદરૂપે તદ્રૂપ કરે છે. પ્રભુની અસીમ કૃપાનો એમાં અનુભવ થાય છે. તેમાં નિજસ્વરૂપ સમાહિત હોય છે

અહો ! ધર્મચેતનાનું કેવું અદ્‌ભુત સામર્થ્ય છે ? હે ભવ્યાત્માઓ ! એકવાર તેના તરફ ઝૂકો, પછી જગતનું કોઈ તત્ત્વ તમને પાડી નહિ શકે. ચળાવી નહિ શકે. જાગૃત ધર્મચેતના એક સરસેનાપતિની જેમ અંતર શત્રુઓ સામે અને બાહ્ય વિપરીત સંયોગો સામે સમાધાનથી પતાવટ કરી લે છે, તેમ ન થાય તો તેવા કર્મશત્રુના ઉદ્‌ભવનો નાશ કરવાની તાકાત ધરાવે છે. હે આત્મન્! તેને એકવાર જાગૃત થવા દે, પ્રગટ થવા દે, પછી તું તેનું સામર્થ્ય નિહાળ; આશ્ચર્યમુગ્ધ થવાશે અને વિકલ્પ આદિ પરાધીનતાથી નિરાળો મુક્તિનો આનંદ આવશે. એ મુક્તિને સર્વ ધર્મવેત્તાઓએ સ્વીકારી છે. મન અને ઈંદ્રિયો ચેતનાના આધારે જીવંત છે. તેથી મન અને ઇંદ્રિયોના માધ્યમથી ચેતનાની શુદ્ધિ થવી સંભવિત નથી. મન અને ઈંદ્રિયઓથી ઉપર ઊઠીને જે અંતરંગના ઊંડાણમાં ડૂબકી મારે છે તેને ચેતનાનો સંપર્ક થાય છે. તે પછી જીવનની ઉર્ધ્વગતિ થવી, વિશુદ્ધિ થવી, તે જ ચેતનાનું પ્રાગટ્ય છે. એ ચેતના વડે જ આત્માની ક્ષિતિજોને આંબી શકાય છે. જીવનની પ્રક્રિયાનું આમૂલ પરિવર્તન શક્ય બને છે. અવધાન કે સાવધાન સહજ બને છે. આત્માની અનુભૂતિની સહજતા માટે આ ચેતનાનું વિકસવું તે જ ગુરુકૃપા છે. પરમાત્માનો પ્રસાદ છે.

મન અને ઇંદ્રિયોની સક્રિયતા શાંત થતાં સુષુપ્ત ચેતના જાગૃત થવા માંડે છે. મૌન અને ધ્યાન જેવી ક્રિયાઓ તેને સહાયક થાય છે. અશુદ્ધતાના પડળો તેના વડે દૂર થાય છે. આવી અચિંત્ય શક્તિરૂપ ચેતનાને જાગૃત કરવા વિવિધ પાસાઓથી જીવનની શુદ્ધિ કરવાના પ્રકારોનું આ ખંડમાં વર્ણન કરવામાં આવ્યું છે. તે અભ્યાસ વડે સરળપણે સમજાય તેવું છે.

: ધર્મચેતનાનું ફલક ઘણું વિશાળ છે :

- ધર્મ, સંસારના પરિભ્રમણથી થાકેલા જીવનનું વિરામસ્થાન છે.
- ધર્મ, જન્મ મરણના બંધનથી મુક્ત કરાવનાર અમોઘ સાધન છે.
- ધર્મ, ધર્માનુરાગી જીવનનું રક્ષણ કરે છે.

- ધર્મ, વિષય-વાસનારક્ત જીવોને લાલબત્તી સમાન છે.
- ધર્મ, મૃત્યુ સમયે સાચું શરણ છે.
- ધર્મ, કષાય-દોષથી પડતા જીવને માટે બંધન છે.
- ધર્મ, માતા તુલ્ય પ્રેમપૂર્ણ જન્મસ્થાન છે.
- ધર્મ, માનવતાભર્યા જીવનનું મૂળ છે.
- ધર્મ, પ્રભુના હૃદયનો મર્મ છે.
- ધર્મ વડે સત્ય, સદાચાર, સંપત્તિ, સંતોષ ટકે છે.
- ધર્મ, જીવનની સંકીર્ણતા દૂર કરી ભાવનાને વિસ્તીર્ણ કરે છે.
- ધર્મ, મૈત્રી, પ્રમોદ, કરુણા અને માધ્યસ્થતાની ભાવના છે.
- ધર્મ, મોક્ષ-મુક્તિનો ધોરી માર્ગ છે.
- ધર્મ, અસત્‌માંથી સત્‌માં લઇ જાય છે.
- ધર્મ, અંધકારમાંથી પ્રકાશ પ્રત્યે ગમન કરાવે છે.
- ધર્મ, મૃત્યુમાંથી અમરતા પ્રત્યે લઈ જાય છે.
- ધર્મ વડે દીનતા-હીનતા દૂર થાય છે.
- ધર્મ વડે તૃષાતુરની તૃષા છીપે છે.
- ધર્મ વડે બુદ્ધિ સ્વચ્છ થાય છે.
- ધર્મ વડે જીવન-આત્મ કલ્યાણરૂપ છે.
- ધર્મ સંતોનો આત્મા છે, આશ્રય છે.
- ધર્મથી અહમ્ મમનું વિસર્જન થાય છે.
- ધર્મ એ જીવનનો પ્રાણ છે, ગૂઢ પ્રકાશ છે.
- ધર્મ, ક્ષમા, સમતા, સરળતા, ત્યાગાદિ રૂપ છે.
- ધર્મ, શાંતિ-સુખદાતા છે
- ધર્મ, ભક્તોનો, જ્ઞાનીઓનો પ્રાણ છે.
- ધર્મ વડે નિર્દોષ પ્રેમ ટકે છે.
- ધર્મ, જગતનું શાશ્વત તત્ત્વ છે.
- ધર્મમાં સ્વ-પર કલ્યાણ સમાયેલું છે.
- ધર્મ, ત્રિકાળ વહેતું જીવંત ઝરણું છે.
- ધર્મ, મારા રોમેરોમમાં વ્યાપી રહો.
- ધર્મ, માનવ જીવનનું પ્રગટ-અપ્રગટ રહસ્ય છે.
- ધર્મ વડે દાનવ-વાનર-પણ માનવ બને છે.
- ધર્મ, ક્રિયા જ નથી અંતરયાત્રાનું શુભતત્ત્વ છે.
- ધર્મ, વીતરાગ તીર્થંકરાદિએ પ્રગટ કરેલો મૂળ માર્ગ છે.

○ ધર્મ, ભવસમુદ્રમાં તરવાને નાવ સમાન છે.
○ ધર્મ, સંસારના ત્રિવિધ તાપરૂપી દાવાનળમાં શીતળ જળ સમાન છે.
○ ધર્મ, જીવનવિમુખતારૂપી અંધકારમાં પ્રકાશ સમાન છે.
○ ધર્મ, સંસારરૂપી વનમાં રખડતા જીવનો ભોમિયો છે.
○ ધર્મ, વાસનાયુક્ત સંતપ્ત જીવો માટે ચંદન સમાન છે.
○ ધર્મ, દરિદ્રતા, સંતાપ આદિ દુ:ખોને હરનાર છે.
○ ધર્મ વડે જગતના અલ્પ સુખો પ્રાપ્ત થાય છે.
○ ધર્મ, મુખ્યત્વે દયા આદિ વડે આચારમાં આવે છે.
○ ધર્મ વડે માનવી મહાન ગણાયો છે.
○ ધર્મ વડે જગત ટક્યું છે.

○ ધર્મ પામવા શું કરવું ?

આ ધર્મ પામવા જ્યાંથી એ ધર્મ પ્રગટ થયો છે ત્યાં તેવા પ્રભુ-પરમાત્માને પ્રાર્થના કરો કે

વાણી ગુણાનુકથને શ્રવણૌ કથાયામ્
હસ્તૌ ચ કર્મસુ મનસ્તવ પાદયોર્નઃ;
સ્મૃત્યાં શિરસ્તવ નિવાસ જગત્પ્રણામે
દૃષ્ટિઃ સતાં દર્શનેઽસ્તુ ભવત્તનૂનામ્

અનુવાદ

હે ! પ્રભુ અમારી વાણી તારા ગુણોનું સ્તવન કરો.
અમારા કાન તારી કથાઓનું શ્રવણ કરો.
અમારા હાથ તારા સેવાકર્મ કરો.
અમારું મન તારા ચરણોના ચિંતનમાં રહો.
અમારું શિર તારા નિવાસસ્થાનરૂપ જગતને પ્રણામ કરવામાં રહો.
અમારી દૃષ્ટિ તારી મૂર્તિરૂપ સંતોનાં દર્શનમાં રહો.

ભાગવત

જગતમાં સજ્જન આત્માઓ આવા ધર્મને સેવીને જગતને મહાન માર્ગ દર્શાવી જાય છે. તેમની સુવાસ સદા મહેકતી રહે છે. શુદ્ધચેતનાના પ્રાગટ્ય માટે કિંમત ચૂકવવી પડે છે. ઘણા જન્મો તેના સંશોધનમાં સાર્થક કરવા પડે છે.

દષ્ટાંત

ભગવાન બુદ્ધની કોઈ એક ભવની આ કથા છે; તે શુદ્ધતાનો વિકાસ ક્રમ છે.

એક નગરીના રાજાને પાંચ પુત્રો હતા. પાંચે યુવાન વયના થયા. રાજનીતિના નિયમ પ્રમાણે પ્રથમ કુંવરનો રાજ્યાભિષેક થવાનો હતો. સૌથી નાના કુંવરને વિચાર આવ્યો કે હું તો સૌથી નાનો છું. રાજા ક્યારે બનું ? તેથી તેણે ગુરુજીને પ્રશ્ન પૂછ્યો કે 'મારો નંબર તો પાંચમો છે એટલે રાજા આ જન્મમાં કેવી રીતે બની શકું ?' ગુરુજી –તું તો મહાનગરીનો રાજા થવા સર્જાયો છે, તારે આવા નાના ક્ષુદ્ર રાજ્યથી સર્યું, એ નગરી ક્યાં છે ? આ મહાનગરી ઘણી દૂર છે. તેની યાત્રા કઠિન છે. સર્વ પ્રલોભનોને ત્યજીને જે આગળ જશે તે એ મહાનગરીનું રાજ્ય પામશે. પછી તેને બીજા રાજ્યોની કે જગતના અન્ય સુખની સ્પૃહા નહિ રહે.

કુમાર ત્યાં જવા ઉત્સુક થયો. ગુરુજીએ તેને માર્ગની માહિતી આપી અને સંકેત કર્યો કે 'હે વત્સ ! ક્યાંય ફસાતો નહિ, આગળ વધજે. એક દિવસ મહાનગરીમાં તારો પ્રવેશ થતાં તું રાજા થઈશ. જાવ સફળ થાવ.'

તેણે પોતાના પિતાની રજા મેળવી. તેના ચારે બંધુઓ પણ મહાનગરીનું વર્ણન સાંભળી તેની સાથે જવા તૈયાર થયા. રાજકુમારે તેમને સર્વ હકીકત જણાવી દીધી. છતાં પાંચે તેની સાથે જવા નીકળ્યા. તેઓ નગરથી દૂર દૂર નીકળી ગયા પછી સુંદર વન ઉપવનમાંથી પાંચે રાજકુમારો પસાર થાય છે. અમુક અંતરે ગયા પછી ગુરુજીએ આપેલા સંકેત પ્રમાણે એક અતિ રૂપવાન સુંદરી, અલંકારોથી સજ્જ શૃંગારિક હાવભાવ સાથે પ્રગટ થઈ અને રાજકુમારોને રીઝવવા લાગી. નાનો રાજકુમાર તો તેના તરફ એક મટકું પણ મારતો નથી. બીજા રાજકુમારો થોડો ક્ષોભ પામ્યા, છતાં ત્રણ રાજકુમારોએ નાનાભાઈનું અનુકરણ કર્યું અને તેમની સાથે આગળ વધ્યા. સૌથી મોટો કુમાર મનને વશ થઈ ગયો અને ત્યાં રોકાઈ ગયો. સુંદરી તો વિષકન્યા હતી. તેનાં સંસર્ગમાં તે કુમારે ચિરવિદાય લીધી.

આગળ જતાં સુંદર પકવાનો અને વિવિધ પદાર્થોના થાળ ભરીને જળપાન સાથે સુંદરીઓ રૂમઝૂમ કરતી હાજર થઈ. રાજકુમારો ક્ષુધાતુર હતા. તૃષાથી પીડિત હતા. તપસ્વી પણ ચળી જાય તેવું બળવાન નિમિત્ત હતું. નાનો રાજકુમાર તો ગુરુજીની વાણીને ધારણ કરતો આગળ વધે છે.

ત્રણ બંધુઓમાંથી બે તો તેનું અનુકરણ કરી મનને મજબૂત કરી તેની સાથે આગળ વધે છે; પણ બીજા નંબરનો રાજકુમાર ત્યાં રોકાઈ જાય છે. મધમધતા પદાર્થોમાં લુબ્ધ થઈ અકરાંતિયાની જેમ અતિ આહાર કરીને મૃત્યુને શરણ થાય છે.

માર્ગમાં જે કંઈ ફળ-જળ મળ્યા તેનાથી ક્ષુધા-તૃષાને સંતોષી ત્રણ રાજકુમાર આગળ વધે છે. ઘણે દૂર ગયા પછી ચારે દિશાએથી સુવાસ આવી રહી છે. માનવને ખસવાનું મન ન થાય તેવી મધુર અને માદક હવા પ્રસરી રહી છે. નાનો કુમાર તો પોતાના શ્વાસને જ કાબૂમાં લઈ આગળ વધે જાય છે. બીજા બે રાજકુમારમાંથી એકે વિચાર કર્યો કે એક પછી એક આવાં સુખ ત્યજીને આગળ જવામા મૂર્ખાઈ છે તેથી તે ત્યાં રોકાઈ ગયો. અતિ માદકતાના પાશમાં ફસાઈને તે પણ મૃત્યુને શરણ થયો.

બે કુમારો આગળ વધી રહ્યા છે. ત્યાં તો દૃષ્ટિને ક્ષણવારમાં આકર્ષી લે તેવી અપ્સરા જેવી નવ યૌવનાઓ હાજર થઈ. નાના કુમારે તો ગુરુના શબ્દોને હૃદયસ્થ કરેલા હતા; તેના બળ વડે મનને સ્વાધીન રાખી જાણે કંઈ જોયું જ નથી તેમ આગળ વધે છે. પણ બીજો કુમાર વિચારે છે કે આવા રૂપના સુખ પછી જગતમા કયું સુખ બાકી રહેશે! માટે અહીં જ રોકાવું યોગ્ય છે. તે ત્યાં રોકાઇને ભોગાદિમાં આયુને ક્ષીણ કરીને ત્રણ ભાઈઓના માર્ગે સિધાવે છે.

હવે નાનો કુમાર એકાકી આગળ વધી રહ્યો છે. પ્રભુશ્રદ્ધા અને ગુરુના સ્મરણથી ચિત્ત પ્રસન્ન છે. મહાનગરીમાં પહોંચવાનો ઉમંગ છે. આગળ જતાં સૂરીલા કંઠના સ્વરો શ્રવણ થયા અને તે તેની તદ્દન નજીક પહોંચી ગયો. પરંતુ ચાર ઇંદ્રિયને વશ કરેલા આ મહાનુભાવને શ્રવણેન્દ્રિય કંઈ હરાવી શકે તેમ નહતી. તેને વટાવીને તે તો આગળ નીકળી ગયો. પણ આ શું! સૂરીલા કંઠને બદલે આક્રંદ ઊઠ્યું. એ સ્વરો ગૂઢ કલ્પાંતમાં ફેરવાઈ ગયા. અને જતા આવતા વટેમાર્ગુઓનું ધ્યાન ખેંચાયું. આ વાત મહાનગરીના રાજાના કર્ણે પહોંચી. રાજા જાતે ત્યાં આવ્યો અને તે કલ્પાંતનું કારણ પૂછ્યું. રૂપ યૌવનાના રુદનનું કારણ જાણી રાજાએ રૂપથી આકર્ષાઈ તેનો સ્વીકાર કર્યો અને તે પણ મૃત્યુના મુખમાં જઈ પડ્યો.

બિનવારસી એ મહાનગરીના રાજા તરીકે રાજકુમારના ગળામાં વરમાળા આરોપાઈ. રાજા મહાનગરીનો રાજા બન્યો. અર્થાત્ જગતનાં સર્વ

સુખોને તુચ્છ કરી અનંત આનંદનો સ્વામી બન્યો. જે આનંદ ક્યારેય તલભાર ઘટવાનો નથી. ચેતનાનું એ પૂર્ણ પ્રગટીકરણ છે, સાતત્ય છે. આ એક રૂપકથાનો સાર છે. માનવજીવનનો, ચેતનાનો ક્રમિક વિકાસ છે, અને ઇંદ્રિયસુખોની વિશેષતાને પણ તુચ્છ સમજી મહાત્માઓ કેવી રીતે ત્યજી દે છે તેની શિક્ષા આ કથામાં મળી રહે છે.

આત્મભાવ–કર્મભારની ભેદરેખા

શુભ ઉપયોગ તે આત્મભાવની નજીકનો ભાવ છે શુભભાવ વડે મનની શુદ્ધિ થતી રહે છે તેથી પરંપરાએ તે આત્મભાવનું કારણ બને છે તત્ત્વરૂપે શુદ્ધ ઉપયોગ તે આત્મભાવ છે. તે સહજ પરિણામ છે. તે અનુભવથી સમજાય છે. કોઈ ઇન્દ્રિયજન્ય તે પરિણામ નથી. અનંત સુખ અને આનંદ તે આત્મભાવો છે. શાતા વેદનીય–અનુકૂળતામાં જે શાંતિ અને સુખ જણાય છે તે ઇંદ્રિયજન્ય હોવાથી સુખાભાસ છે. લોકવ્યવહારમાં પ્રીતિ–અપ્રીતિ, માન–અપમાન, સુખદ-દુઃખદ સંયોગોમાં તેના ઉદયને જાણી આત્માર્થી સમતાભાવે સમાધાન શોધી સ્વસ્થ રહે છે અને આત્માના ઉપયોગમાં સ્ખલના થાય નહિ તેવા પ્રયત્નમાં રહે છે, તે આત્મભાવની નજીક છે. એવા સતત પુરુષાર્થ વડે તત્ત્વની શ્રદ્ધારૂપે આત્માર્થી પૂર્ણ આત્મસ્વરૂપને પામવા યોગ્ય બને છે. તત્ત્વશ્રદ્ધાના સંસ્કારને દૃઢ કરતા રહેવું તે ધર્મ-ચેતના છે. તે વડે જીવ જન્મથી ઉત્તમ સંસ્કારોને સેવતો આગળ વધે છે.

હિતશિક્ષા :

ધર્મચેતના એ આત્મસત્તા છે. તેમાં અપાર ઐશ્વર્ય ભર્યું છે. સંસારના ઝંઝાવાતને સમાવવાની તેનામાં તાકાત છે. જો તે કાર્યકારી રહે, હાજર રહે તો કર્મચેતનાની અને તેની એક નિરાળી મૈત્રી છે કર્મચેતના કહે છે કે હે ચેતન ! જો તું બહાર ફરવા ગયો, ઇંદ્રિય વિષયસુખમાં રાચ્યો, કષાય-યુક્ત વ્યવહાર કર્યો, પ્રમાદ, મિથ્યા આગ્રહ કે સ્વચ્છંદને સેવ્યો તો હું તારા હાલહવાલ કરીશ. પણ જો તું ધર્મસત્તાની લક્ષ્મણ–રેખામાં રહ્યો તો મારે તારી સાથે કંઈ સંબંધ છે નહિ ધર્મસત્તાને તો હું દૂરથી જ સલામ ભરીને દૂર થઈ જાઉં છું. આ ધર્મસત્તાનું દોહન તે ધર્મચેતના છે. દોહનનું જ્ઞાન ન હોય તે કર્મસત્તાના પ્રભાવમાં દબાઈ જાય છે.

: દોહન :

"ભગવદ્‌સત્તા (આત્મસત્તા–પ્રભુસત્તા) ગાયમાંના દૂધ જેવી. બીમાના વૃક્ષ સમી છે

એક માણસ કોઈક આત્મજ્ઞાની–અનુભવીની પાસે ગયો. જ્ઞાનીએ કહ્યું કે ગાય દૂધ આપે છે. શબ્દો સીધા સાદા સરળ હતા. શબ્દકોષમાં જોવાની કશી જરૂર નહોતી. તેણે સાભળી લીધું અને મન થયું કે લાવને જરા ગાયને જોઉં તો ખરો! અરે! આ ગાય તો છે. પણ દૂધ તો આપતી દેખાતી નથી. તેણે જ્ઞાનીને ગાય પોતે દૂધ આપે છે કે શું કરવું તેવો પ્રશ્ન પૂછ્યો નહતો. આથી તેને થયું કે દૂધ તો દેખાતું નથી. પણ ગાયને કાપીને જોવા દે તેમાં દૂધ હશે તો દેખાશે. તે માણસને જેવો વિચાર આવ્યો તેવું કર્યું. દૂધને બદલે લોહીની ધારા છૂટી. આ જોઈને તે કહે 'અરે, આ સાધુમહારાજ પણ સાચું બોલતા નથી.' તેની પાસે દોહનની કળા ન હતી.

એકવાર તે વળી બીજા સાધુ મહારાજ પાસે ગયો ને સાંભળ્યું કે નાનકડા બીજમાં આખું વટવૃક્ષ છુપાયેલું હોય છે. તેણે તો વડનો ટેટો શોધ્યો. તેને થયું કે આટલું નાનું બી અને તેમાં આવડો મોટો વડ કેમ સમાય? આ બધા સાધુસંતો સ્વપ્નસેવીઓ છે, બધો જ કલ્પનાવિલાસ! પછી તેણે બીના ટુકડેટુકડા કરી નાંખ્યા, પણ વડનું તો નામનિશાન ના મળે. તે મૂરખ પાસે અધૂરું જ્ઞાન હતું. બીમાંથી વૃક્ષ મેળવવા તેને વાવી, પાણી રેડી, સેવા કરવી પડે. ત્યારે તેમાંથી અંકૂર ફૂટી છોડવો થઈ વટવૃક્ષ બને.

માનવપિંડમાં અને બ્રહ્માંડમાં જે ભગવદ્‌સત્તા છે તે બીમાં છુપાયેલા વટવૃક્ષ સમી છે. ગાયના શરીરમાં સમાયેલા દૂધના જેવી છે. તર્કની તલવાર લઈને કાપવાથી એ હાથ નહિ લાગે. તર્ક કે અનુમાનના હથોડા મારી બીના ટુકડેટુકડા કરવાથી અંદરનું વૃક્ષ નહિ જડે ભગવદ્‌સત્તા એ પ્રયોગગમ્ય છે. અનુભવગમ્ય છે.

આત્મ–સત્તામાં મસ્તીની વિકૃતિ નથી. ત્યાં તો સંતુલનનું સ્વાસ્થ્ય છે. ત્યાં સુખદુઃખનું દ્વંદ્વ નથી. ત્યાં તો આનંદની નિરામયતા છે.

સાધક બનેલો મનુષ્ય ચોવીસે કલાક આધ્યાત્મિક સાધના કેવી રીતે થાય તેનો પ્રયત્ન કરશે. અનિવાર્યતા પૂરતો જ સંસાર પ્રત્યે અભિમુખ

થશે. બાકી વિચારતો રહેશે કે સાધના માટે મને કયાં સાધન મળ્યાં છે? બહાર વિશ્વ છે, તો મારી પાસે દેહ છે. મારી અગિયાર ઇંદ્રિયો, બુદ્ધિ–સંસ્કાર આ બધા મારી સાધનાના સાથી બની શકે તેમ છે. એ કાંઈ કેવળ દુશ્મન નથી. જેમની હસ્તી નકારી શકાય તેમ નથી. તેની સાથે દુશ્મનાવટ કેવી? બહાર ઊભા રહેવા માટે જેવી આ સ્થૂળ ભૂમિ છે, તેવી સંસ્કારરૂપી આંતરિક ભૂમિ છે. જયાંથી યાત્રાનું આરોહણ કરવાનું છે. સંસ્કારોનો નિષેધ કરી જુઓ, થશે નહિ એટલે પોતાના સંસ્કારોને પિછાણીને વ્યક્તિ સાધનાનો પ્રારંભ કરશે. જેટલી સમજણ ઊગી હશે તે મુજબ તે આરંભ કરશે. આજે અને અત્યારે જ. સાધકની ભાષામાં કદી 'કાલ' હોતી નથી. જે કાંઈ કરવાનું છે હમણાં જ, અહીં જ આજ આજ ભાઈ અત્યારે! 'આજનો લહાવો લીજિયે રે કાલ કોણે દીઠી છે" આવતી કાલ તો અનુમાનનો વિષય છે જયારે આજ તો વિદ્યમાન છે; વર્તમાન છે."

(શ્રદ્ધેય શ્રી વિમલાજી ઠકાર–અવધૂત પ્રસાદીમાંથી)

૨

ધર્મચેતના ભણી

- ધર્મની,–સત્ માર્ગની રુચિ.
- સ્વરૂપની તત્ત્વરૂપ શ્રદ્ધા.
- જીવના શુભ-શુદ્ધ ભાવો–પરિણામો
- અંતરમુખ વૃત્તિઓ–વલણ.
- ચિત્તની નિર્મળતા.
- વિષયભોગથી પરાઙ્મુખતા
- અનાસક્ત યોગ
- સ્વરૂપનું જ્ઞાન–અનુભવ.
- આવરણમુક્ત ચેતનાની અવસ્થા

શુદ્ધ ચેતના ભણી જવાના બધા સ્તરો છે. તે ચેતના અને ધર્મ શું છે?

"અધોગતિમાં પડતા આત્માને ધરી રાખનાર તે ધર્મ છે."

૧. ધર્મ શબ્દની વ્યાખ્યા ઘણા પ્રકારે પ્રસિદ્ધ છે. લૌકિક આચારમાં ધર્મ શબ્દ ઘણો હળવો થઈ પડ્યો છે. ફરજને ધર્મની વ્યાખ્યા આપવામાં આવી છે. લૌકિક દૃષ્ટિએ માનવધર્મ, કૌટુમ્બિકધર્મ, સમાજધર્મ, રાષ્ટ્રધર્મ, ઇત્યાદિ ધર્મ મનાય છે.

સત્ધર્મ વગર માનવ શાંતિ પામી શકતો નથી. શાંતિ વગરની ક્રાંતિ એ ઉત્કટતા હશે પણ તેમાં સુખ નહિ હોય એવી ક્રાંતિઓ થયા પછી હજી માનવ સુખ શોધતો જ રહ્યો છે. માનવ જીવનમાં લૌકિક સદ્-વ્યવહાર માટે સદાચાર, સંપ, પરોપકાર વૃત્તિ, ઉદારતા આદિ ગુણધર્મોની આવશ્યકતા છે. પરંતુ ધર્મ ત્યાં પૂર્ણ થતો નથી. ધર્મ ઘણું વિશાળ અને અનુપમ તત્ત્વ છે.

૨. બીજો પ્રકાર સદ્ધર્મરૂપ વ્યવહાર છે. તેમાં દેવગુરુની પૂજા, ભક્તિ, દાન, શીલ, તપ, ભાવ, સ્વાધ્યાય, સત્સંગ ઇત્યાદિ ધર્મક્રિયા એ જીવને પલોટવા માટેનાં નિમિત્ત સાધનો છે.

૩. તત્ત્વરૂપ ધર્મ :- સમ્યક્ શ્રદ્ધા, અનાસક્ત ભાવ, ઉત્તમ ક્ષમાદિ ગુણોનું ધારણ, મનની શુદ્ધિ, જ્ઞાન આરાધન અને સંયમ છે. જ્ઞાન-દર્શન-ચારિત્રરૂપ આરાધના.

૪. પરમાર્થ ધર્મ :- પ્રયોજનભૂત તત્ત્વરૂપ દૃષ્ટિ.

'કામ એક આત્માર્થનું બીજો નહિ મનરોગ' સાંસારિક સર્વ જંજાળ, વ્યાપાર, વ્યવસાયથી મુક્ત, અંતર કષાયો અને ઇચ્છાઓથી મુક્ત પવિત્ર જીવન અને સ્વરૂપની રમણતા છે.

જૈન શાસ્ત્રકારોએ 'વત્થુ સહાવો ધમ્મો' કહ્યું છે. દરેક પદાર્થને નિજી સ્વભાવ હોય છે. જડ પદાર્થને જડરૂપ અવસ્થા છે. ચેતનને ઉપયોગ લક્ષણ-રૂપ અવસ્થા છે. જળમાં શીતળતાનો ગુણ છે. અગ્નિમાં ઉષ્ણતાનો ગુણ છે સાકરમાં ગળપણ છે. લીંમડામાં કડવાશ છે. સર્પમાં વિષ છે. સિંહમાં હિંસકભાવ છે. આમ દરેક પદાર્થનો મૂળ સ્વભાવ છે તે નાશ પામતો નથી. જડ ક્યારેય ચેતનતા પામતું નથી. ચેતન ક્યારેય જડતા પામતું નથી. કેમ ? તેવો સ્વભાવ છે. બાહ્ય પરિવર્તન જણાય છે તે તેની વિકારી-પલટાતી અવસ્થા છે. જડ ચેતન બંને પદાર્થોમાં પળેપળે અવસ્થા સ્વતઃ બદલાયા કરે છે તેવી એક સ્વતંત્ર વ્યવસ્થા છે.

જો વસ્તુમાં પરિવર્તિત થવાનો ગુણ ન હોય તો લાકડામાંથી ખુરશી વગેરે બને જ નહિ-સોનામાંથી ઘરેણાં બને નહિ. બનાવનાર બાહ્ય નિમિત્ત માત્ર છે. તેમ કરવાનો તેનો ભાવ છે. પણ લાકડામાં ખુરશી બનવાની યોગ્યતા હોવાથી ખુરશી બને છે પાણીની ખુરશી બનતી નથી તેમાં તેવી યોગ્યતા નથી. કોઈ વૈજ્ઞાનિક કે કુશળ કારીગર હજાર પ્રયત્ન કરે કે

કલ્પના કરે તો પણ પાણીમાંથી ખુરશી કે બંગડી બની શકે નહિ, કે લાકડામાંથી પાણી નિપજાવી શકે નહિ. આમ વસ્તુનો સ્વભાવ વસ્તુની અવસ્થા બદલાવા છતાં કાયમ રહે છે. જેમકે ખુરશીમાં લાકડું અને દાગીનામાં સોનું ટકી રહે છે. આકાર બદલાવાથી મૂળ વસ્તુ નાશ પામતી નથી તેમ આત્માની અવસ્થામાં ગમે તેટલો વિકાર હોવા છતાં જ્ઞાનાદિ નાશ પામતાં નથી. જ્ઞાન અજ્ઞાન રૂપે પરિણમે છે છતાં આત્મા સ્વભાવે નિરાળો રહે છે. અંતમાં ધર્મ એટલે વસ્તુનું વાકતવિક સ્વરૂપ. ચેતન-આત્મારામ વર્તમાનમાં વિકારી અવસ્થામાં રોકાયા છે. તે અવસ્થાની શુદ્ધિ કરવાથી આત્મા સ્વધર્મરૂપે-સ્વરૂપે પ્રકાશમાન થાય છે.

અંધકારભર્યા ઓરડામાં દીવાનો પ્રકાશ વસ્તુઓને જણાવે છે. તેમ જ્ઞાન થતાં વસ્તુનું સ્વરૂપ યથાર્થપણે સમજાય છે. આચરણ ક્રમે ક્રમે આવે છે. જેથી પદાર્થો પ્રત્યે વિકારી ભાવો ઊઠતા નથી. પ્રાણીમાત્રમાં આત્માની પ્રતીતિ થવી, સૌ પ્રત્યે આત્મભાવ રહેવો અને શુદ્ધભાવમાં ટકવું એ વસ્તુનું-તત્ત્વનું યથાર્થ સ્વરૂપ છે. જ્યાં જ્યા અન્ય વિકલ્પ કે કલ્પના થાય તે અન્યભાવ છે. ક્રમવડે ધર્મનું યથાર્થ સ્વરૂપ સમજાય છે, પ્રતીતિમાં આવે છે, અનુભવાય છે. તેવું પરમ સમતારૂપ એ સ્વરૂપ છે. તેમાં જ સાચું સુખ નિહિત છે.

'ધર્મ' એ વસ્તુ બહુ ગુપ્ત રહી છે. તે બાહ્ય સંશોધનથી મળવાની નથી. અપૂર્વ અંતરસંશોધનથી તે પ્રાપ્ત થાય છે. તે અંતર સંશોધન કોઈ મહાભાગ્ય સદ્ગુરુ અનુગ્રહ પામે છે'

શ્રીમદ્ રાજચંદ્રજી. પત્રાંક-૪૭

આવા ધર્મને સમજવા પ્રથમ સદ્ગુરુ-કૃપાની પાત્રતા જરૂરી છે. ધર્મચેતના એ પ્રસ્તુત લેખનમાં એક સાંકેતિક શબ્દ છે. કર્મચેતના એ નકલી છે. ધર્મચેતના તે અસલી આત્મસ્વરૂપ છે.

ચેતના શું છે?

ચેતના એ જીવનું-આત્માનું લક્ષણ છે. સૂર્ય અને પ્રકાશની જેમ તે યુગપત્ (સહવર્તી) રહેલા છે. આત્મા નિત્ય, અરૂપી, અચળ, સદા શુદ્ધ, જ્ઞાયકપણે સનાતન દ્રવ્ય-પદાર્થ છે. ચેતના લક્ષણ વડે તે જણાય છે. તમામ જડ પદાર્થોથી નિરાળુ તેનું ચેતનપદ છે. ચેતનાની અભિવ્યક્તિ તે ઉપયોગ છે, તે બોધરૂપ વ્યાપાર છે. અન્ય શબ્દમાં તેને પરિણામ, ભાવ, વૃત્તિ, અધ્યવસાય કહી શકાય, છતાં શાસ્ત્રકારોએ 'ઉપયોગ' શબ્દને યોજ્યો છે.

તેમાં જ તેની યથાર્થતા અને ઊંડાણ રહેલાં છે જડ પદાર્થોથી તેની ભિન્નતા આ ચેતન ઉપયોગ વડે જણાય છે. આ ઉપયોગ સ્વ-પર પ્રકાશક એટલે પોતાને અને પરને જાણવાવાળો છે. આત્માની સ્વસંવેદનશીલતા આ ઉપયોગના આધારે અનુભવાય છે. જીવમાત્રમાં જ્ઞાનરૂપ ચેતના-શક્તિ સ્વ-શરીર પ્રમાણ વ્યાપ્ત હોય છે, છતાં બોધજન્ય ક્રિયાની સમાનતા હોતી નથી. ઇંદ્રિયાદિના વિકાસક્રમ પ્રમાણે તે બોધરૂપ ઉપયોગમાં તીવ્રતા મંદતા હોય છે. કીડીની અને મનુષ્યની સંવેદનામાં અંતર હોય છે તે રીતે અન્ય પ્રકારોમાં સમજવું,

ઉપયોગ શું છે?

'ઉપયોગો લક્ષણમ્'

તત્ત્વાર્થસૂત્ર, અ. ૨ સૂ ૮.

ઉપયોગ એ જીવનું લક્ષણ છે.

"જીવ કે જેને આત્મા અને ચેતન પણ કહે છે તે અનાદિસિદ્ધ સ્વતંત્ર દ્રવ્ય છે. તાત્ત્વિક દૃષ્ટિએ અરૂપી હોવાથી એનું જ્ઞાન ઈંદ્રિયો દ્વારા થતું નથી પરંતુ સ્વસંવેદન પ્રત્યક્ષ તથા અનુમાનાદિથી કરી શકાય છે એમ હોવા છતાં પણ સાધારણ જિજ્ઞાસુઓ માટે એક એવું લક્ષણ બતાવવું જોઈએ કે જેનાથી આત્માનો પરિચય કરી શકાય એ અભિપ્રાયથી પ્રસ્તુત સૂત્રમા તેનું લક્ષણ બતાવ્યું છે. આત્મા લક્ષ્ય-જ્ઞેય છે અને ઉપયોગ લક્ષણ જાણવાનો ઉપાય છે. જગત અનેક જડ-ચેતન પદાર્થોનું મિશ્રણ છે. એમાંથી જડ અને ચેતનનો વિવેકપૂર્વક નિશ્ચય કરવો હોય તો ઉપયોગ દ્વારા થઈ શકે છે. કેમકે તરતમભાવથી ઉપયોગ બધા આત્માઓમાં અવશ્ય મળી આવે છે, જ્યારે જડમાં તે બિલકુલ હોતો નથી.

"અર્થગ્રહણના વ્યાપારને ઉપયોગ કહે છે.

ઉપયોગ એટલે બોધરૂપ વ્યાપાર"

તત્ત્વાર્થસૂત્ર.

શ્રી વાસુપૂજ્ય જિન ત્રિભુવન સ્વામી ઘનનામી પરિણામી રે
નિરાકાર સાકાર સચેતન કરમ કરમ ફળ કામી રે.
નિરાકાર અભેદ સંગ્રાહક ભેદ ગ્રાહક સાકારો રે
દર્શન જ્ઞાન દુભેદ ચેતના વસ્તુ ગ્રહણ વ્યાપારો રે

શ્રી આનંદઘનજી કૃત જિનસ્તવન

આત્મચેતનાના દર્શન–જ્ઞાનરૂપ બે ઉપયોગ છે. આત્મતત્ત્વ અચળ, ધ્રુવ, નિત્ય છે, તેનું તત્ત્વરૂપે ટકીને પરિણમન થાય છે. તેનો સર્વ વ્યાપાર ચેતનાલક્ષી છે. તેના દર્શન–જ્ઞાનરૂપી ઉપયોગ તે ચાલક બળ છે. તે જોવા–જાણવાની ક્રિયા કરે છે. શક્તિ અનુસાર પદાર્થના સ્વરૂપને જાણે છે. જુએ છે. જો પર્યાયમાં સંસ્કારયુક્ત વિકાર ન હોય તો પદાર્થ પ્રત્યેનાં મમત્વાદિ પરિણામ પામતાં નથી.

અનંત જ્ઞાનાદિ આત્માના શુદ્ધ પર્યાયો છે. તે નિર્વિકારી ઉપયોગ છે, તેને ધર્મચેતના કહીશું. ઉપયોગની શુદ્ધતા તે આત્મચેતનાનું સત્ત્વ છે.

જે દ્રષ્ટા છે દૃષ્ટિનો જે જાણે છે રૂપ
અબાધ્ય અનુભવ જે રહે તે છે જીવ સ્વરૂપ–૫૧
છે ઈંદ્રિય પ્રત્યેકને નિજ નિજ વિષયનું જ્ઞાન
પાંચ ઈંદ્રિના વિષયનું પણ આત્માને ભાન–૫૨
દેહ ન જાણે તેહને જાણે ન ઈંદ્રિપ્રાણ
આત્માની સત્તા વડે તેહ પ્રવર્તે જાણ–૫૩
સર્વ અવસ્થાને વિષે ન્યારો સદા જણાય
પ્રગટરૂપ ચૈતન્યમય એ એંધાણ સદાય–૫૪

શ્રીમદ્ રાજચંદ્રજી કૃત આત્મસિદ્ધિ શાસ્ત્ર

તત્ત્વદૃષ્ટિએ–સિધ્ધાંતરૂપે ઉપયોગ દર્શન અને જ્ઞાન બે પ્રકારે છે. દર્શન ઉપયોગ સામાન્ય હોવાથી નિરાકાર છે અને જ્ઞાન ઉપયોગ સ્પષ્ટ અને વિશેષ હોવાથી સાકાર છે. મતિજ્ઞાનાદિ વડે અર્થાત્ મન અને ઈંદ્રિયો વડે, શાસ્ત્ર વડે કે પ્રત્યક્ષ અતીંદ્રિય જ્ઞાનમાં સ્પષ્ટરૂપે પદાર્થનું–વસ્તુનું સ્વરૂપ જણાવું તે સાકાર જ્ઞાન ઉપયોગ છે. ચક્ષુ કે અચક્ષુ વડે તથા અતીન્દ્રિય દર્શનની શક્તિ વડે વસ્તુનો સામાન્ય બોધ થવો તે નિરાકાર-દર્શન ઉપયોગ છે. એવું વિધાન છે કે કેવળજ્ઞાનીને દર્શન–જ્ઞાન–ઉપયોગ યુગપત્ હોય છે. સંસારીને એક સમયે એક ઉપયોગ હોય છે. અધ્યાત્મ-દૃષ્ટિએ આત્માની અવસ્થારૂપે ઉપયોગના ત્રણ પ્રકાર છે.

૧ અશુભ, ૨ શુભ, ૩ શુદ્ધ.

સંસારી જીવોને અશુભ કે શુભ બે ઉપયોગ હોય છે. સમ્યગ્જ્ઞાની, કે મુનિજનોને શુભ તથા શુદ્ધ ઉપયોગ હોય છે. કેવળજ્ઞાની તથા સિદ્ધ-જીવોનો ઉપયોગ શુદ્ધપણે વર્તે છે.

० પર્યાય શું છે ?

જ્ઞાનદર્શનરૂપ ઉપયોગના નિરંતર વહેતા પ્રવાહનું મૂળ સ્થાન ચેતના શક્તિ છે. તે ઉપયોગને 'પર્યાય' કહેવામાં આવે છે. પળે પળે પલટાતી પર્યાય દ્વારા આત્મા સુખદુઃખાદિનું વેદન કરે છે, તે બહિર્મુખ અવસ્થા છે. આનંદ, અંતર્ગત સુખાદિના પ્રવાહો તે અંતર્મુખ પર્યાય છે. આ પર્યાય ગમે તે એકરૂપે પ્રવર્તે છે. બાહ્યરૂપે તે વિકારી હોય છે, આત્મસ્વરૂપે શુદ્ધ હોય છે એક એક પર્યાયમાં અનંત શક્તિ વ્યાપ્ત છે. તેનો વિસ્ફોટ બે પ્રકારે થાય છે. વિભાવરૂપે કે સ્વભાવરૂપે. આત્મદ્રવ્યમાંથી વહેતી આ શક્તિરૂપી પર્યાય આત્મભાવમાં ઝૂકેલી રહે તો મુક્તિનું કારણ બને છે. પર્યાય સ્વયં જ્ઞાનરૂપે પરિણમે છે.

'કેવળ નિજ સ્વભાવનું અખંડ વર્તે જ્ઞાન
કહીએ કેવળજ્ઞાન તે દેહ છતાં નિર્વાણ–૧૧૩

આત્મસિદ્ધિ શાસ્ત્ર

આ પર્યાય જ્યારે પર પદાર્થ સાથે વિકલ્પાત્મક તાદાત્મ્ય કરે ત્યારે તે પળે પળે અનંત કર્મરજોને ગ્રહણ કરે છે

રાગ દ્વેષ અજ્ઞાન એ મુખ્ય કર્મની ગ્રંથ
થાય નિવૃત્તિ જેહથી તે જ મોક્ષનો પથ–૧૦૦
ચેતન જો નિજભાનમાં કર્તા આપ સ્વભાવ
વર્તે નહિ નિજભાનમાં કર્તા કર્મ પ્રભાવ–૭૮

શ્રી આત્મસિદ્ધિ શાસ્ત્ર

આત્મ અનંત ગુણ–પર્યાયી છે, તેની શક્તિને ગુણ કહેવામાં આવે છે. તે ગુણજન્ય પરિણામ તે પર્યાય છે. આત્મા અનંત ધર્મવાળો છે. સહભાવી ધર્મ તે ગુણ અને ક્રમભાવી ધર્મ તે પર્યાય છે. તે પર્યાયો પણ અનંત છે, તે પળેપળે ઊપજે છે અને શમે છે. પાણીના તરંગની જેમ સમજવું. હવા આદિના નિમિત્તે પાણીના તરંગો ઊપજે છે અને શમે છે.

પુદ્ગલ જડ ને જડના પર્યાય હોય છે. આત્મામાં ચેતનાદિ અનંતગુણ છે. પુદ્ગલને રૂપાદિ અનંતગુણો હોય છે આત્માના જ્ઞાનદર્શનરૂપ પર્યાય છે અને પુદ્ગલને વર્ણ રૂપાદિ પર્યાયો છે આત્મા ચેતનશક્તિ વડે જણાય છે, પુદ્ગલ રૂપાદિથી જણાય છે બંનેની શક્તિરૂપી પર્યાયો બંને દ્રવ્યમાં વ્યાપ્ત રહે છે અને નિજ દ્રવ્યમાં રહીને ભિન્ન–ભિન્ન સ્વરૂપે પરિણમે છે.

○ અંતર્મુખ ચેતના

અંતર્મુખી ચેતનાને ધર્મ-ચેતના કહીશું. જેટલી જેટલી રાગાદિની મંદતા તેટલી શુદ્ધિ. ક્રમે કરી ચેતનશક્તિ સ્વરૂપમાં જ સ્થિર થવા માંડે તો કર્મ-ચેતના ક્રમે ક્રમે વિનષ્ટ થાય છે અને ધર્મચેતના પ્રગટતી રહે છે. તે પ્રજ્ઞાવંત હોવાથી જીવના કથળતા પરિણામો કે વૃત્તિ સમયે હાજર રહી જીવને તેના સ્વરૂપ ભણી લઈ જવા તત્પર હોય છે. પ્રજ્ઞાનું સ્વરૂપ જ એવું છે કે તે સ્વરૂપ દર્શનનું સ્મરણ જાળવી રાખે છે. સંસારમાં વસતા ધર્મી જીવ-જ્ઞાનીના રાગાદિ આત્યંતિક ભાવે વિરામ પામ્યા હોતા નથી. ભૂમિકાનુસાર તેવા નિમિત્તો હોય છે. છતાં ધર્મચેતના જેની પ્રગટતી રહે છે તેવા પ્રજ્ઞાવંત જીવો સંસારના ઉદયને-પ્રારબ્ધને સમભાવે અને યથાર્થ પણે જીવીને પૂરું કરે છે. વળી વિકાસક્રમને સાધતા તે જીવોની ચેતના શુદ્ધ થતી રહે છે.

○ ધર્મચેતનાની અભિવ્યક્તિ

ધર્મરૂપચેતના જ્યારે આત્મભાવમાં રમણ કરે છે ત્યારે આનંદરૂપ હોય છે અને જ્યારે બાહ્ય નિમિત્તમાં વર્તે છે ત્યારે સમતાદિ ગુણોરૂપે -હોય છે. રાગાદિની મંદતા, કષાયની ઉપશાંતતા, અને આવરણની અલ્પતા હોય છે. ગૃહસ્થ જ્ઞાનીથી માંડીને અપ્રમત્તદશાયુક્ત મુનિમાં આ પર્યાયની યથાપદવી સ્થિરતા અને શુદ્ધતા હોય છે. પૂર્ણજ્ઞાન-કેવળજ્ઞાનમાં આ પર્યાયની પૂર્ણ નિર્મળતા હોય છે અને સહજ સ્થિરતા હોય છે. આમ સંસારી અને સિદ્ધને નિજી પર્યાય પરિણામ પામ્યા કરે છે. સંસારીને કષાયનો રસ હોવાથી પર્યાયરૂપ ચેતનાશક્તિ કર્મસંયોગ પામે છે અને સિદ્ધની પર્યાય અત્યંત નિર્મળ હોવાથી ત્યાં કર્મરજો ચોટવાનો આધાર નથી, તેથી તે જીવો સદા મુક્ત હોય છે.

બહિર્મુખ મલિન પર્યાયના પરિણામવશ જીવ સંસારમાં જન્મમરણના ફેરા ફર્યા કરે છે. દુઃખ સહીને વિશુદ્ધ થતો મનુષ્યપણાને પામે છે. ત્યાં બાહ્યથી રોગ, શોક, દુઃખ, મૃત્યુ જેવા પ્રસંગોએ સંતાપ પામી કંઈક વિચારતો થાય છે. અથવા કોઈ સન્મિત્ર, સદ્‌ગુણશ્રવણ, સત્શાસ્ત્ર કે સત્સમાગમે તેના ભાવમાં કોઈ ઝબકારો થાય છે કે

હું કોણ છું? શું કરી રહ્યો છું? મનુષ્યદેહની સાર્થકતા શું છે? સંસાર શું છે? અને મુક્તિ શું છે? આત્માનું સ્વરૂપ શું છે?

સત્સંગ અને સત્પ્રસંગમાં આમ વિચારતો થાય છે, વળી પાછો સંસારના પ્રવાહમાં તણાય છે. દૂધનો ઊભરો આવે તેમ ભાવના રહે છે અને ઊભરો શમતાં આવી વિચારણા શમે છે. પણ સત્સંગનો રંગ લાગ્યો છે તેથી અવકાશે સન્મિત્ર સાથે પાછો સદ્ગુરુની નિશ્રાએ બોધ પ્રાપ્ત કરે છે. પુનઃ પુનઃ આવા સત્યોગથી જીવ પ્રેરણા પામીને ધર્માભિમુખ થતો જાય છે. પછી તો

મન મહિલાનું વહાલા ઉપરે બીજાં કામ કરંત રે

o હું આત્મા છું તેવુ ભાન

પૂર્વ સાધનાના બળે અને ઉદ્યમ દ્વારા સંસ્કાર દૃઢ થતા જાય છે તે જીવ ગૃહસ્થ ધર્મને નિભાવે છે પણ આત્મપરિણામ "હું આત્મા છું" તેનું રટણ કર્યા કરે છે, અને અવકાશ પ્રાપ્ત કરીને પરમાત્મા સાથે પ્રીતિ કરી લે છે એ પ્રીતિ વડે આત્માના આવરણને દૂર કરવાનો પ્રયાસ કરે છે. કર્મ–ચેતનાવશ પરાધીનતા ઘટતી જાય છે. અને ધર્મ ચેતનારૂપ સ્વાધીનતા વધતી જાય છે આમ કર્મદલ નાશ પામતું જાય છે અને ધર્મની રાશિ વિકસતી જાય છે

ધર્મ ચેતનાના વિકાસ સાથે બોધરૂપ થયેલા ઉપયોગનો જ્ઞાનરૂપ ક્ષયોપશમ (શક્તિ) વિકાસ પામે છે. આથી પદાર્થો પ્રત્યે નીરખવાની–જોવાની દૃષ્ટિમાં આમૂલ પરિવર્તન સર્જાય છે. પ્રથમની દૃષ્ટિ જે કોઈ પદાર્થ જુએ, કે સ્મરણ આવે ત્યારે રાગ–દ્વેષના ભાવે મારું-તારું, સારું–બૂરું, ઊંચું–નીચું, ખારું–મોળું, ત્યાગું-ગ્રહું, આમ સતત્ સંતપ્ત રહેતી, એ જ દૃષ્ટિ નિર્મળ થવાથી મધ્યસ્થતા, સમતા, સમાનતા જેવા ભાવે પદાર્થના સંયોગોને સહજપણે નિભાવી લે છે.

o ધર્માનુરાગીની પ્રારંભની દશા

ધર્માનુરાગી જીવ ધર્મક્રિયા સમયે બોલે છે તો ખરો કે હું દેહ નથી, ઘર, નગર, સ્ત્રી, પુત્ર, કલત્ર, મિત્ર વગેરે મારાં નથી. હું આત્મા છું. સહજાનંદી શુદ્ધસ્વરૂપી છું, અજર છું, અમર છું, જ્ઞાતા–દૃષ્ટા મારું સ્વરૂપ છે, ત્રિકાળ રહેવાવાળો છું, આવું ઘણું નિવેદન પ્રભુસન્મુખ કરે છે; પણ જો નિમિત્તવશ કર્મોદયે આત્મધારા ખંડિત થઈ કે અસાવધાન રહ્યો તો એ કહેશે હું અમુક છું. શ્રીમંત છું, માલિક છું, પિતા છું,

પુત્ર છું. આ ઘર આદિ મારાં છે હું તેમનો છું. અમે ક્યારેય છૂટા પડી શકીએ તેમ નથી. રોગ થતાં કહેશે મારા પેટમાં દુઃખે છે. હું મરી-જઈશ. આવા વિભાવ પરિણામમાં તે એકરૂપ થઈ જાય છે. વાસનારૂપ વિષય અને કષાયની પીડાથી પીડિત મનુષ્ય મુક્ત થવાનું અનુકૂળ સંયોગોમાં પૂર્વના સુસંસ્કારો વડે કથંચિત્ વિચારે છે. મુખ્યત્વે તો દુઃખના પ્રસંગે કંઈક વિચારણા કરે છે. વળી દુઃખ દૂર થતાં પાછો દેહ સાથે એકરૂપ થઈ જાય છે. સત્સંગ અને સત્પ્રસંગ જ આત્મભાવને ટકાવી રાખે તેવા સાધનો છે. ઈચ્છાઓનો અભાવ તે મોક્ષમાર્ગની ગુરુચાવી છે. તેમાંથી જન્મ-મરણનો અભાવ થઈ પૂર્ણ મોક્ષ પ્રાપ્ત થાય છે.

મિથ્યા દર્શન-જ્ઞાનરૂપી ચેતનાનો ઉપયોગ મોહના સંસ્કારવશ પદાર્થો પ્રત્યે તાદાત્મ્ય કરી આકુળતા અનુભવતો હતો. મોહનું પ્રભુત્વ મંદ થવાથી, ઈચ્છા-વાસના-તૃષ્ણાની પણ મંદતા થતી જાય છે. આથી જ્ઞાન અને દર્શનની શક્તિ ખીલતી જાય છે. પદાર્થને જાણે છે જુએ છે છતાં આકુળતા થતી નથી. અને જ્ઞાનધારાના પ્રવાહમાં ઉપયોગને જાળવી રાખે છે.

અગ્નિના લાલ રંગથી આકર્ષાઈ કોઈ બાળક દોડીને તેને પકડવા જાય છે પરંતુ આંગળી દાઝી જવાથી રાડ પાડીને શીઘ્રતાથી પાછું દોડી જાય છે તેમ ધર્મચેતના જેની જાગ્રત થઈ છે તે જીવ પાંચે ઇંદ્રિયોના વિષયને સ્પર્શતાની સાથે જ દાઝી જાય છે અને શીઘ્રતાથી પાછો વળે છે. તેનો આત્મા રાડ પાડી ઊઠે છે કે રૂપ સ્પર્શ રસ ગંધ વાળા ઇત્યાદિ પદાર્થો તે તારું સ્વરૂપ નથી તું તો તે સર્વથી અસંગ એવો આત્મા છું.

આત્મચેતનાસહ મનુષ્ય શરીર વડે વ્યવહારમાં પરોપકાર વગેરે આચરે, અને કાયોત્સર્ગ જેવી ધર્મક્રિયા કરીને વિશુદ્ધ થતો જાય. જિહ્વા વડે ગુણાનુરાગ, ભક્તિ, અને ધર્મકથા કરે. નાકના ટેરવાને નીચું રાખી માનથી દૂર રહે. ચક્ષુ વડે પ્રભુનાં દર્શન કરી અંતરદૃષ્ટિને જાગૃત કરે, શ્રવણ વડે કથા કીર્તન સાંભળે. આ સર્વક્રિયામાં મનના શુભભાવોને જોડીને ઉપયોગની શુદ્ધિ કરતા જવું તે મોક્ષપંથની યાત્રા છે.

જો માનવ ઉત્તમ ક્ષેત્ર, ઉત્તમ ધર્માનુરાગી કુળ અને અન્ય નિમિત્તો પામવા છતાં ધર્મને જ ત્યજી દે તો જેમ અનાદિકાળ નિગોદમાં (અતિ-સૂક્ષ્મયોનિ) રહ્યો અને શેકાતી ધાણીમાંથી એક દાણો ઊછળે તેમ ઊછળી,

બહાર નીકળી પંચેન્દ્રિય સંજ્ઞી માનવપણા સુધી વિકાસ પામ્યો. હવે જો વિષયોમાં જ રાચે તો પાછો નિગોદને પામે.

કોઈને પ્રશ્ન થાય કે આ તો એક પ્રકારનો ભય છે. માનવને કંઈ મરીને આવી યોનિઓમાં જવું પડતું હશે? કોઈ જીવના માનવા ન માનવાથી સૃષ્ટિની રચનામાં જે કોઈ પરિણામો થાય છે તે નિરર્થક નીવડતાં નથી. મુક્તિને ન માનવાથી મુક્તિ અમુક્તિ થતી નથી પણ તેમ માનનાર જીવમાત્રની અમુક્તિ તો બની જ રહે છે. માટે હે સજ્જનો! મુક્તિ એ જ માનવ જીવનની મહત્તા છે તેવો નિશ્ચય કરો.

મુક્તિનો નિર્ણય કર્યા પછી તેની પ્રક્રિયામાં જવાનું સાહસ થાય છે. જે કંઈ પૂર્ણાત્મા થયા તેમણે આગળ આગળના જન્મે આવું સાહસ કરેલું હોય છે. પ્રથમ મોક્ષતત્ત્વ સ્વીકાર કરવો અને તેમાં પ્રયત્નશીલ રહેવું તે ધર્મચેતનાનું લક્ષ્ય છે. તેની યાત્રા લાંબી છે પરંતુ સત્‌ના પ્રારંભથી થતી યાત્રા યથાસમયે ફળે છે.

આત્મભાવની સાહજિકતાનું દૃષ્ટાંત

દુલેરાય અને મુનેરાય બે સહોદર બંધુઓ છે. બંને શાળાએ અભ્યાસ કરે છે. એકવાર બંને બંધુઓ શાળાએ જવા નીકળ્યા છે. મોટાભાઈ દુલેરાયે જોયું કે નાનો ભાઈ મુનેરાયનું વદન આજે કંઈક ખિન્ન છે. આથી તેણે મુનેરાયને કારણ પૂછ્યું.

મુનેરાય : આજે મારી પાટી તૂટી ગઈ છે.

ઘરલેસન કર્યું નથી. ગુરુજી આજે પીટશે અને ચાર કલાક અંગૂઠા પકડાવશે. આ વાત સાંભળી દુલેરાયે તરત જ પોતાની પાટી સાફ કરીને મુનેરાયને આપી દીધી, અને વાત એમ બની કે જે દશા મુનેરાયની થવાની હતી તે દશા દુલેરાયની થઈ શિક્ષા થવા છતાં તે પ્રસન્ન હતો. ભાઈના દુઃખનો ત્યાગી થયો હતો. પૂરી શિક્ષા જ પોતાને શિરે વહોરી લીધી હતી. સમય વણથંભ્યો જાય છે. હવે તો બંને મોટા થયા, સાથે ધંધો કરતા થયા. દુલેરાય તો નિષ્કામભાવે પરિશ્રમ કરવો, અને પોતાને ભાગે જે આવે તેમાં સંતોષ માનવો તેમાં જ તે સુખી હતો. મુનેરાયને તો ઘણા અરમાન હતાં. બંનેએ સંપીને જુગારું કર્યું. અલગ થયા.

સમય જતાં મુનેરાયને તો મોટી હવેલી થઈ. તેમાં પાંચ ફૂટ જગા વધારે મળે તો હવેલીનો દેખાવ સારો ઊઠે. દુલેરાયને તો કંઈ વિચાર કરવાનો જ ન હતો. ભલે. એક શબ્દથી બધું કાર્ય નિપટી જતું. મુનેરાયની સાધન સંપત્તિ વધતી તે લોકદૃષ્ટિમાં હતું. દુલેરાયની અંતરંગ સંપત્તિ વધતી જતી હતી તે પ્રભુદૃષ્ટિ વિહોણા લોકો ક્યાંથી સમજે. જગતના લોકોએ દુલેરાયને મૂર્ખો ગણ્યો. પોતાના સ્ત્રી–પુત્ર, પરિવારની નજરે પણ તે મૂર્ખો મનાયો. છતાં દુલેરાય અંત સુધી દુલેરાય જ રહ્યા. લોકોને પ્રશ્ન થશે કે દુલારાયે શું મેળવ્યુ ?

० હિતશિક્ષા

ચંદનના થડને કાપો, ડાળીઓને તોડો. પાંદડાને મસળો, અને લાકડાંને બાળો, તો તે શું આપે ? ચંદનનું સર્વ અંગ સુગંધ જ આપે છે. કેમ ? સુગંધ તેનો સ્વભાવ છે. તે સુગંધ આપવાનું ઇચ્છે કે ન ઇચ્છે પણ જે સ્વભાવ છે તે જ પ્રગટ થાય.

જે મનુષ્યમાં આત્મભાવ જન્મ્યો છે તે માનવને સંસારમાં સાનુકૂળતા હોય કે પ્રતિકૂળતા હોય તો પણ તે ઉત્તમ સ્વભાવને ન ચૂકે. જેના સ્વભાવમાં સંતોષ, નિર્દોષિતા, સર્વાત્મમાં સમદૃષ્ટિ, ઉદારતા, વિશાળતા, અને સમતાનું સ્થાપન થયું છે, તે આત્મામાં સહજપણે તે ગુણો પ્રગટતા રહે છે.

ચંદન એ વનસ્પતિરૂપે વૃક્ષ છે. તેની સ્વબોધમય દશા નથી છતાં સ્વભાવ છે તે પ્રગટ થાય છે, મનુષ્યનો આત્મા બોધસ્વરૂપ છે એકવાર સંસ્કાર ઘડતર થયું અને ઉત્તરોત્તર તે વિકસતો ગયો કે સ્વભાવ અનેક ગુણો દ્વારા પ્રગટતો રહે છે. અને યથાર્થ બોધ દ્વારા પૂર્ણયોગ મળ્યે. પૂર્ણગુણો અનંત પ્રકારે પ્રગટતા રહે છે. એકવાર ઉપયોગ–પરિણામની શુદ્ધતાની જાગૃતિમાં જીવે ઝૂકાવું પડે છે. પરિણામનું શુદ્ધ થવું તે. આત્મભાવ છે. આત્મભાવની આવી શુદ્ધિ તે ચમત્કૃતિ છે.

સદ્‌ગુરુગમે, સત્સંગે, એકાંતે કે સદ્‌બોધ દ્વારા આત્મભાવ પ્રગટ થાય છે. એકવાર આત્મભાવનો આનંદ માણ્યો કે આત્મા વારંવાર તે પ્રત્યે આકર્ષાય છે. કોઈ કિંમતી વસ્તુ ખોવાઈ ગયા પછી તે મળે ત્યારે જીવને નિરાંત મળે છે અને ખુશી ઊપજે છે તેમ આત્માર્થીને કોઈ પણ ગુણનાં દર્શન વડે અનાદિની ખોવાયેલી અમૂલ્ય વસ્તુ પ્રાપ્ત થાય છે તેનો આનંદ અવર્ણનીય છે.

"જ્ઞાનીને જે સુખ વર્તે છે તે નિજ સ્વભાવમાં સ્થિતિનું વર્તે છે."

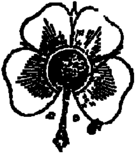
શુદ્ધ ચેતનારૂપ તત્ત્વની શ્રદ્ધા, જ્ઞાન અને સ્થિરતામય અર્થાત્ દર્શન-જ્ઞાન–ચારિત્રરૂપ સ્વભાવનું રહેવું તે નિશ્ચય ધર્મ છે.

"સમ્યગ્ જ્ઞાનપૂર્વક કાષાયિક ભાવોની એટલે રાગ દ્વેષની અને યોગની ક્રિયાથી નિવૃત્તિ થવાથી જે સ્વરૂપરમણતા થાય તે 'સમ્યગ્ ચારિત્ર' છે. હિંસાદિ દોષોનો ત્યાગ અને અહિંસાદિ મહાવ્રતોનું આચરણ પણ સમ્યગ્ ચારિત્ર છે કારણ કે તે દ્વારા રાગદ્વેષની નિવૃત્તિ કરી શકાય છે, અને તેમની નિવૃત્તિથી દોષોનો ત્યાગ અને મહાવ્રતોનું પાલન સ્વતઃ સિદ્ધ થઈ જાય છે"

(શ્રી ઉમાસ્વાતિ આચાર્ય રચિત શ્રી તત્ત્વાર્થ સૂત્રમાંથી)

અશુદ્ધાત્માનું શુદ્ધાત્મરૂપે રૂપાંતર થઈ મૂળ સ્વરૂપે પ્રગટ થવામાં જે શુભ કે શુદ્ધ પરિણામો છે તે સ્વભાવને અનુગામી હોવાથી તે પરિણામોને ધર્મચેતના કહીશું. જીવનું ધ્યેય ધર્મચેતનાને ઉત્તરોઉત્તર વિશેષપણે શુદ્ધ પરિણામરૂપે પ્રગટ કરી નિશ્ચયરૂપ ધર્મની પ્રાપ્તિ છે. તે અવસ્થાના અધિકાર માટે લૌકિકધર્મને ગૌણ કરી, વ્યવહારધર્મના આશ્રયે પ્રશસ્ત તત્ત્વદષ્ટિને કેળવવાની છે. તત્ત્વદષ્ટિયુક્ત ઉપયોગ નિશ્ચયધર્મમાં પ્રવેશ પામી પૂર્ણ શુદ્ધરૂપે સ્થિરતા ધારણ કરે છે. તે જીવનો સ્વરૂપમય ધર્મ છે. ધર્મના આવા નિરાવરણ રહસ્યનો બોધ પામી જીવ સર્વથા આવરણમુક્ત થઈ અનંત અવ્યાબાધ સુખ પ્રાપ્ત કરે છે.

૩

ધર્મ અર્થ કામ અને મોક્ષનું પ્રયોજન

o ધર્મ શબ્દ પ્રથમ શા માટે ?

ધર્મ આદિ ચાર પુરુષાર્થ મનાયાં છે. તેમાં ધર્મનું સ્થાન પ્રથમ છે. સંસારની અનેક પ્રકારની યોનિમાં દરેક ધર્મમાં માનવદેહ ઉત્તમ મનાયો છે. માનવ જીવનની એક પળ અતિ મૂલ્યવાન ગણવામાં આવી છે. પત્થર ફોડનાર માનવ પત્થર પર ઘણુ મારે છે ત્યારે પ્રથમ ઘાથી જ પત્થર તૂટવાનો પ્રારંભ થાય છે. પચીસમા ઘાએ પત્થર તૂટે છે ત્યારે એમ જણાય છે કે પત્થર છેલ્લા ઘાથી તૂટયો છે. તે પ્રમાણે પૂર્વના અનેક જન્મમાં અસત્‌વાસનાના પત્થર તોડવારૂપ પુરુષાર્થથી માનવ જીવનમાં અનેક પ્રકારની ધર્મસાધના કરવાથી, સત્‌દેવ-ગુરુ ધર્મની શ્રદ્ધા વડે આ જન્મમાં આત્માર્થરુચિ પ્રગટે છે. તે સિવાય જીવો જગતમાં બાહ્ય સુખને સુખ માનીને જીવન વેડફી નાંખે છે અને સુખી હોવાનો ભ્રમ સેવે છે. આરાધક જીવો કેટલાય જન્મોથી વિકારો—દોષોને ઘા મારતા આવે છે અને કોઈ એક જન્મમાં એવો ઘા મારે છે કે સર્વ દોષો તૂટી જાય છે. જ્ઞાની પુરુષોનું કથન છે કે ભક્તિનો પંથ લાંબો છે. ઘણા સમય સુધી તે માર્ગે ચાલવું પડે છે પણ યથાર્થ શુદ્ધિ થતાં એક પળમાં મુક્તિ થઈ જાય છે. આથી માનવદેહની એક પળ અમૂલ્ય ગણાઈ છે.

ગૃહસ્થજીવન એ ગૂંચવણવાળું છે. તે ગૂંચ ઉકેલવા ચાર પુરુષાર્થ પૈકી ધર્મને પ્રથમ મૂકયો છે. આ ચાર પ્રકારની રચના એક કાળમાં માનવના

જન્મકાળે, લગ્નકાળે કે મરણકાળે સર્વમાં ધર્મક્રિયાની મુખ્યતા હતી. સર્વ વિધિઓ વ્યવહાર ધર્મયુક્ત રહેતી હતી, જેથી માનવજીવનની મહત્તા જળવાતી. કાળના પરિબળે જીવનના મૂલ્યાંકનો બદલાઈ ગયા. અને અનાર્ય કુળ જેવા સંસ્કારો એવા પરિણમ્યા છે કે ગૃહસ્થના જીવનના પ્રસંગો ધર્મયુક્ત હોવાને બદલે દોષયુક્ત થતા જાય છે.

જેમકે જન્મગાંઠ ઊજવે ત્યારે અભક્ષ્યાહાર, રાત્રિભોજન અને બીજા કેટલાયે પ્રકારો અનાર્યતાને પ્રગટ કરે છે. આ પ્રમાણે લગ્ન જેવા પ્રસંગોમાં પણ સમજી લેવું. મરણના પ્રસંગમાં દુઃખ માન્યું હોવાથી કંઈક મર્યાદા રહે છે તો પણ વૈરાગ્યનું કારણ જવલ્લે જ હોય છે. ચાર દિવસમાં સર્વ દુઃખ ભૂલી સૌ પોતાના દૈહિક સુખમાં સરી પડે છે. જનાર જન્મ્યો જ ન હતો અને રહેનાર જાણે જવાનો નથી. મૃત્યુ કોઈ મિત્ર હોય, સાંસારિક સુખ જાણે સહોદર બંધુ હોય અને દોષયુક્ત ક્રિયાઓ જાણે પ્રિયા હોય તેમ જીવ નિરાંતે તેમાં નિર્ભય થઈને રહે છે. જેણે ધર્મ તત્ત્વનો સ્વીકાર કર્યો છે તે મહાનુભાવો સંસારની આવશ્યક ક્રિયાઓ કરી લે છે અને પોતાના વ્યાપાર-વ્યવસાયમાં ધર્મની નીતિ વડે નિર્વાહ કરે છે. તેના વર્તનમાં, વાણીમાં ધર્મપ્રિયતામાંથી રચાયેલી સમતા, સત્યતા, ઉદારતા, સંતોષ આદિ નીતરતાં રહે છે. તે આ ચાર પ્રકારના પ્રયોજનને બરાબર સમજે છે, અને ઉપયોગ-જાગૃતિ રાખે છે. એવા સજ્જનો ધર્મને આગળ રાખી અર્થઉપાર્જન કરે છે તેથી તેના અર્થઉપાર્જનમાં પણ દોષની મંદતા રહે છે. તેનું ધન પણ સહેજે સત્કર્મમાં વપરાય છે અને તે જીવ પુણ્યને આચરતો આગળના ભાવિને ઉજ્જવળ કરે છે

ચાર પુરુષાર્થમાંથી મોક્ષનું લક્ષ્ય રહે તો ધર્મપરાયણતા આવે. અર્થને એ પ્રકારે સેવવો જોઈએ કે ધર્મ સન્મુખતા આવે અને કામની પીડા શમી જાય. મોક્ષપ્રાપ્તિ ધર્મ વડે થાય છે કામની પ્રાપ્તિ અર્થ વડે થાય છે. આ દરેક પુરુષાર્થનું ઔચિત્ય સમજવું ગૃહસ્થે જરૂરી છે.

O ધર્મ, અર્થ, કામ અને મોક્ષના ક્રમનું રહસ્ય

ગૃહસ્થ, માનવતા અને આત્મભાવને પ્રધાન રાખી અર્થ ઉપાર્જન કરે અને કામના સેવે તો તેની અર્થ-લોલુપતા કે કામ-લોલુપતા મંદ રહે. કારણ કે દરેક સાંસારિક પ્રસંગો, વ્યવહાર અને વ્યાપારમાં ધર્મ તે એની ઢાલ હોય છે; તેથી તે મર્યાદા ઓળંગી શકે જ નહિ.

જેમકે ગૃહસ્થ વ્યાપાર કરે છે તો તેનો ધર્મ ગ્રાહકને સારો માલ આપવો, છેતરવા નહિ, માલ લે કે ના લે પ્રેમપૂર્વક વાત કરવી અને આવ-કાર કે વિદાય આપવી. વ્યાપાર એના પ્રારબ્ધ પ્રમાણે ચાલવાનો છે તેવી તેને નિઃશંકતા છે. તત્ત્વદષ્ટિ પ્રધાન હોવાથી તેને એમ ભાસતું જ નથી કે કોઈને છેતરવાથી બે પૈસા વધુ કમાઈ લઉં, અથવા સરકારને છેતરીને વધુ નાણાં ભેગા કરીને સાધન સમૃદ્ધિ વધારીને સુખી થાઉં. તેના સુખની વ્યાખ્યા છે સંતોષ, સમાનતા અને નિશ્ચિંતતા. ધર્મપ્રેમી જીવનું આ લક્ષણ છે. ધર્મને મુખ્ય રાખીને ઉપાર્જન કરેલું ધન દુર્બુદ્ધિ થવા દેતું નથી, અને પ્રાયે સાચા ધર્મીને ત્યાં દરિદ્રતા ડોકાતી નથી. અશુભયોગે એવું બને તો ય ધર્મી તેમાં દુઃખ માનતો નથી અને ઉચિત ઉપાય યોજે છે. અને સજ્જનતાને સેવે છે.

સજ્જનતા શું છે?

ધર્મ, અર્થ, કામ અને મોક્ષના પ્રકારો સેવતાં પહેલાં સજ્જન બનો. અર્થાત સજ્જનતા ધર્મનું એક વ્યવહારિક મૂળભૂત અંગ છે, સજ્જનતા વડે ગૃહસ્થ શ્રેષ્ઠિ ગણાય છે. સજ્જનતા વડે સંત શિરોમણી બને છે.

"સજ્જન પહેલા બનો પછી સાધુ"

સજ્જન બનવા માટે બીજું કંઈ નહિ તો દૃઢ સંકલ્પ તો હોવો જોઈએ. શ્રાવક અને સાધુ બનવાની તો વાત ઘણી દૂરની છે. સજ્જન બનવાની વાત મહત્ત્વપૂર્ણ છે. સજ્જન બન્યા વિના શ્રાવક નથી બનાતું. સજ્જન બન્યા વિના સાધુ નથી બનાતું. હા, આજકાલ સજ્જનતા વિનાના શ્રાવકો તથા સાધુ પણ વધુ જોવા મળશે. કારણે સંઘ અને સમાજમાં ભક્ત શ્રાવકો અને સાધુઓનું જ મૂલ્યાંકન છે ! સજ્જનતાના અભાવમાં પણ સમાજ સાધુઓ અને શ્રાવકોને સન્માન આપે છે. આથી શ્રાવક બની જવું, સાધુ બની જવું આજકાલ ઘણું સરળ બની ગયું છે. કે સજ્જનતા વિના, શિષ્ટતા વિના, શિષ્ટતાના પક્ષપાત વિના ધાર્મિક કે આધ્યાત્મિક બની શકાતું નથી. માનવતા વિનાનો માણસ કેવો ? પરંતુ આજકાળ માનવતા વિના પણ માણસ ગણાય છે. સજ્જનતા વગરનાને પણ સજ્જન માનવામાં આવે છે. સાધુતા વગરનાને સાધુ માનવામા આવે છે. આવી દુનિયામાં જીવવું અને શિષ્ટતા-સજ્જનતા મેળવવી એ કેટલું મુશ્કેલ કામ છે ? છતાં પણ, દૃઢ સંકલ્પથી હું સજ્જન બની શકું છું. આવા સંકલ્પ સાથે તમે સજ્જનોના સદાચરણની પ્રશંસા કરવી શરૂ કરી દો.

(જીવનજ્યોત જગાવો. ધર્મબિન્દુ ગ્રંથને આધારે. પન્યાસ પ્રવરશ્રી ભદ્રગુપ્તવિજયજી).

૦ કેવો મનુષ્ય સુખ પ્રાપ્ત કરે છે. ?

જગતના ભૌતિક સુખો મળો યા ન મળો પણ ધર્મ કે જેમાં સરળતા, સત્યતા, ઉદારતા, સમાનતા, નિરપેક્ષતા નિઃસ્વાર્થતા, નિરહંકારિતા, સમાયેલા છે તે જીવો દેહત્યાગ કરવાનું પસંદ કરે છે પણ ધર્મને છોડતા નથી. આવું સાહસ કરનારા જીવો પૂર્વસંસ્કારબળે વર્તમાનમાં ધર્મને જીવીને અનુક્રમે અર્થ અને કામને ગૌણ કરી કે વશ કરી મોક્ષને સાધવા પ્રેરાય છે.

ધર્મને અનુસરનારા જીવો કામને–કોઈપણ પ્રકારની ઇચ્છાઓને સર્વ પ્રકારે આધીન હોતા નથી. સ્ત્રી, પુત્ર, પરિવાર, અનુચર કે સમાજ સાથેનો તેમનો સંબંધ કેવળ આશા, તૃષ્ણા, અપેક્ષા, સ્વાર્થ કે મોહવશ હોતો નથી. સુખબુદ્ધિ હોવા છતાં તેની ગૌણતા છે. ઇચ્છા કે વાસનાઓ તેને પીડતી નથી. પ્રારબ્ધવશ જે મળે તે અથવા પ્રંયત્નપૂર્વક જે કંઈ મેળવ્યુ તેમાં સૌના હિતનું લક્ષ પ્રધાન હોય છે. આમ તે સંસ્કારી આત્માઓ ધર્મને પ્રધાન કરી અર્થ અને કામની આડપેદાશને ગૌણ કરી મોક્ષ એટલે સાચા સુખ ભણી વર્તે છે અને સંસાર રહે ત્યાં સુધી દુઃખનાં કારણો ઉપાર્જન કરતાં નથી.

૦ હિતશિક્ષા.

આમ ધર્મને અગ્રિમતા આપે છે તે પ્રજ્ઞાવંત પુરુષ વચ્ચેના અર્થ અને કામની સ્પૃહા વગર પુણ્યપ્રાપ્તિ હોવા છતાં તેને ઓળંગીને મોક્ષને મેળવે છે.

"તન, ધન, ઘર, સ્ત્રી, મિત્ર, અરિ પુત્રાદિ સહુ અન્ય
પરભાવોમાં મૂઢજન માને તેહ અનન્ય."
"યોગ્ય ઉપાદાને કરી પત્થર સોનું થાય
તેમ સુદ્રવ્યાદિ કરી જીવ શુદ્ધ થઈ જાય."
(શ્રી પૂજ્યપાદસ્વામીકૃત ઈષ્ટોપદેશમાંથી)

આત્મજ્ઞાન વણ કાર્ય કાંઈ મનમાં લીન નહિ હોય,
કારણવશ કંઈ પણ કરે ત્યાં બુધ તત્પર નો'ય.
(શ્રી પૂજ્યપાદ સ્વમીકૃત સમાધિતંત્રમાં ૫૦)

જો પ્રજા પાસે, મનુષ્ય પાસે સત્તા હોય, પૈસો હોય, પણ સાથે ધર્મ ન હોય તો સત્તા અને પૈસાનો સદ્ઉપયોગ કરતાં તેને આવડતું નથી. સત્તા અને પૈસાની સાથે પોતાની જવાબદારીનું ભાન હોવું જોઈએ. તે માટે ધાર્મિક શિક્ષણની જરૂર છે. એ બાબત ધ્યાનમાં રાખી ભારતના ઋષિમુનિઓએ ધર્મને પહેલા પુરુષાર્થ તરીકે માનેલો છે. ધર્મ પ્રમાણે અર્થ અને કામ એ પુરુષાર્થ સિદ્ધ થાય તો જ પ્રજા સંયમી અને નીતિવાળી રહી શકે. જ્યાં ધર્મની ભાવના જ ના હોય ત્યાં અર્થ અને કામ માણસને પશુ જેવા બનાવી દે છે. તેનો નમૂનો પશ્ચિમમાં ઘાતકી લડાઈઓમાં પ્રત્યક્ષ જોવામાં આવે છે.

તોપણ ઋષિમુનિઓ આર્યોની વિદ્યાના મૂળ એવાં ઊંડાં નાંખી ગયા છે કે તે વિદ્યાની અસર પશ્ચિમના દેશો ઉપર શરૂ થઈ છે.

માણસના ટૂંકા જીવનમાં ધર્મ અર્થ કામ અને મોક્ષ એ ચાર પુરુષાર્થ સિદ્ધ થાય તેવી સમાજવ્યવસ્થા, રાજ્યવ્યવસ્થા અને ધર્મ-વ્યવસ્થા કરવી સહેલી નથી. માણસ પોતાના પગરખા અને પાઘડી વચ્ચે સમાઈ જતો નથી. તેની અંદર જે જે શક્તિ જ્ઞાન, પ્રેમ વગેરે રહેલાં છે તે તે માત્ર અર્થ અને કામ એ બે પુરુષાર્થથી ખીલતાં નથી.

સંસારના સુખ ઉપર જેમણે સફળતા મેળવી છે તેમણે આત્મા ઉપર સફળતા મેળવેલી છે એમ કહી શકાય નહિ. હાલ સુધરેલા માણસો આત્મા તરફ વળતા નથી. ઇચ્છા વધે, વ્યભિચાર વધે ત્યાં જંગલીપણું છે. સંયમ નથી ત્યાં બાળકો પણ સંયમ વગરના અવતરે છે. કામી અને ક્રોધી મા-બાપના સંતાનો પણ કામી ક્રોધી જ થાય છે.

પૂ. શ્રી રમણ મહર્ષિ

૪

ધર્મચેતનાયુક્ત આત્માનું સ્વરૂપ

૦ તત્ત્વ અભિરુચિ

કર્મચેતનાની ક્રમશઃ મંદતા અને ધર્મચેતનાની ક્રમશ. વર્ધમાનતા-રૂપ અવસ્થા થતાં મનુષ્યનું લક્ષ્ય બાહ્યસુખના સાધનોથી પરાङ્-મુખ થાય છે. અને તેને સાચા સુખનાં સાધનોની અભિરુચિ ઉત્પન્ન થાય છે.

કર્મચેતનાવશ મોહાધીન થઈ જીવ ભૌતિક સાધનો એકઠાં કરી તેની વૃદ્ધિ કરવા, તેનું સંરક્ષણ કરવા વ્યાકુળ રહેતો હતો. આરંભ પરિગ્રહની ક્રિયાનું એ સહજ ફ્લાદાન છે. એ જ જીવની ધર્મચેતના જે સુષુપ્ત હતી તે જાગૃત થતાં પ્રાતઃકાળથી જ જાગૃત થતાંની સાથે તે સહેજે સ્મૃતિમાં લાવે છે કે અહો !

"રાત્રિ વ્યતિક્રમી ગઈ, પ્રભાત થયું, નિદ્રાથી મુક્ત થયા, ભાવનિદ્રા ટાળવાનો પ્રયત્ન કરજો."

(શ્રીમદ્ રાજચંદ્ર પુષ્પમાળા–૧)

આવા વૈરાગ્યપ્રેરક વચનોનું સ્મરણ જ એ જીવને અંદરથી રણકો આપે છે કે અહો ! "હું આત્મા છું"

"શ્રી સદ્‌ગુરુએ કહ્યો છે એવા નિર્ગ્રંથ માર્ગનો સદાય આશ્રય રહો.

હું દેહાદિ સ્વરૂપ નથી, અને દેહ સ્ત્રી પુત્રાદિ કોઈ પણ મારાં નથી. શુદ્ધ ચૈતન્યસ્વરૂપ અવિનાશી એવો હું આત્મા છું."

શ્રીમદ્ રાજચંદ્ર વચનામૃત આંક ૬૯૨.

જાગૃત થતાંની સાથે જ કર્મચેતનાના 'હું દેહ છું.' તેવા પુરાણા અભ્યાસને સદ્‌ભાવપૂર્વક અંકુશથી વશ કરી જીવ ધર્મચેતનાના ક્રમમાં જોડાય છે. યથાપદવી ભૂમિકા અનુસાર ચેતનાનો પ્રવાહ આમ પરિવર્તિત પામે છે. જેમ કોઈ દરિદ્ર તવંગર થાય તેવું આ ગૂઢ રહસ્ય છે. અહીં મિથ્યામતિ સમકિતવંત બને છે.

ભારતમાં કટોકટીના સંઘર્ષમાં ઘણા સદોષ–નિર્દોષ જેલભેગા થયા હતા. તેમાં એક નાગરિકને માતાની ભયંકર બીમારીના કારણે એક સપ્તાહની શરતી મુક્તિ આપવામાં આવી હતી. એકાએક પાંચમે દિવસે રાજ્યના વડાએ બહુમતી ગુમાવી. સત્તાનો દોર બદલાયો. કટોકટી ગાયબ થઈ ગઈ. જેલ ભોગવતા નાગરિકો મુક્ત થયા અને કંઈક જેલમાંથી નીકળી મહેલનો યોગ પામ્યા. તેમ આ નાગરિક પણ જેલમાંથી સીધા રાજ્યપાલ પદ પામી મહેલમાં પહોંચી ગયા

પ્રાણીમાત્રનો શુભાશુભના રંગમંચ પર આવા ખેલ ચાલ્યા કરે છે, જીવ તેને ખેલ ન સમજે અને પોતે જ સુખી કે દુ:ખી થયો માને તો ખેલનો અંત આવતો નથી પણ જેની ધર્મચેતના જાગી છે તે માનવ આત્મા પ્રારબ્ધનો સ્વીકાર કરી સદ્‌ગુરુશ્રવણ દ્વારા પ્રાપ્ત થયેલા બોધવડે પ્રમાદને દૂર કરી ચેતનાને વિકસિત કરે છે, અને તે વધુ વિકસે તેવા પ્રયોજનોનું અનુસંધાન કરે છે.

તે ભાવનિદ્રારૂપી યોગજનિત પ્રમાદને, સ્વચ્છંદને, વિવશતાને, માંગને, અસદ્‌વાસનાઓને રોકે છે, તેને દૂર કરવાનો પ્રયાસ કર્યા જ કરે છે. છતાં જો પ્રમાદાદિનો જોરદાર હુમલો થાય તો પ્રભુને વિનવી લે છે.

તાર હો તાર હો પ્રભુ મુજ સેવક ભણી જગતમાં એટલો શું જશ લીજે.
દસ અવગુણભર્યો જાણી પોતા તણો દયાનિધિ દીન પરે દયા કીજે.
(શ્રી દેવચંદ્રવિજયકૃત મહાવીરજિનસ્તવન)

અથવા

અહો ! સત્પુરુષના વચનામૃત મુદ્રા અને સત્સમાગમ !

સુષુપ્ત ચેતનને જાગૃત કરનાર,
પડતી વૃત્તિને સ્થિર રાખનાર.
દર્શન માત્રથી પણ નિર્દોષ,

આવું નિર્દોષ દર્શન પ્રાપ્ત કરી તેવી ભાવનાથી ભાવિત થયેલું પ્રસન્ન મન પણ નિર્દોષતા અનુભવે છે. પ્રાતઃકાળે પ્રભુમય બનેલી નિર્દોષ ચેતના જીવને ઉપયોગમાં સાવધાન રાખે છે. એવો ગૃહસ્થ દૈહિક ક્રિયા સમયે સ્નાન કરે ત્યારે મુનિના અસ્નાન ધર્મના સંયમને વિચારી બ્રહ્મચર્યને સહાયક એ ધર્મની ભાવના કરે છે. આથી સ્નાન વડે દેહની શુદ્ધિ થાય છે પણ જીવના પરિણામ તેમાં સુખબુદ્ધિરૂપ થતાં નથી.

શુભભાવ વડે ભરેલા ચિત્ત વડે આ ગૃહસ્થ પ્રભુપૂજનમાં ચિત્તને લીન કરી નિર્મળ થતો જાય છે આવો અનુભવ તેના જીવનને ધન્ય બનાવે છે.

મુગ્ધસુગમ કરી સેવન આદરે રે સેવન સમય અનૂપ
દેજો કદાચિત સેવક યાચના રે આનંદઘન રસરૂપ -૬

(શ્રી આનંદઘનજીકૃત સંભવજિનસ્તવન)

વળી વચમાં કંઈ વિકલ્પ ઊઠે તો પોતાને સંભાળી લે છે અને સૂચના આપે છે કે,

હું આત્મા છું. હું દેહાદિ સ્વરૂપ નથી

દૈહિક ક્રિયાઓ અને ચેતનાની ક્રિયા એકક્ષેત્રાવગાહી હોવાથી એકરૂપે લાગે છે. પણ એક નથી. દૈહિક ક્રિયાઓ સંસ્કારવશ થયા કરે છે. જીવ ઉપયોગને અંતર્મુખ રાખી અથવા પ્રભુચિંતન, કે તત્ત્વચિંતનમાં જોડી રાખે છે.

જેમ વાહનચાલક એક સાથે કુશળતાપૂર્વક બ્રેક મારે છે, હોર્ન મારે છે, સ્ટીયરીંગ ફેરવે છે અને સીનેમાનું ગીત કે પ્રભુ ભજન ગાતો હોય છે. અર્થાત્ ઉપયોગ તો ભિન્ન રહી શકે છે, દૈહિક ક્રિયા સમયે પણ ઉપયોગને મહદ્અંશે શુભ ભાવમાં જોડી શકાય છે.

આગળ વધો:-

ગૃહસ્થ પ્રભાતના સોનેરી સમયનો સદ્ઉપયોગ કરી મોક્ષમાર્ગમાં આગળ વધે છે. ધર્મભાવનાયુક્ત મન તૃપ્ત હોવાથી કેવળ આહારક્રિયામાં મસ્ત થઈ ઉદરપૂર્તિ કરવા પ્રેરાતો નથી, સાત્ત્વિક અને નિર્દોષ આહારને વિવેક તથા સંયમપૂર્વક ગ્રહણ કરે છે. આહાર સમયે ભગવાન મહાવીરના દીક્ષાકાળની ભિક્ષાના પ્રસંગોનુ સ્મરણ કરે છે, પ્રભુના અના-

હારક પદને ભજે છે અને વૃત્તિઓનો સંયમ સાધે છે. છતાં ગૃહસ્થદશામાં હજી પૂર્ણ સંયમનું બળ નથી હોતું. વળી વૃત્તિ સ્વાદને ભજે છે, ત્યારે પ્રયાસપૂર્વક તેને મનાવી લે છે. એમ નિરંતર અભ્યાસ કરીને ધર્મચેતનાની વૃદ્ધિ કરતો રહે છે.

વ્યાપાર, કે નોકરી કરતો ગૃહસ્થ આટલી ક્રિયા પછી સદાચારી, સંતોષી, સત્યપ્રિય બન્યો હોય છે. તેથી વ્યાપારાદિમાં પ્રારબ્ધને અનુસરી પુરુષાર્થ કરે છે પણ કંગાળ કે દીનહીન બની યેન કેન પ્રકારેણ સાધન સંપત્તિ જૂટાવવા ઇચ્છતો નથી. તે માને છે કે

"અરે. પ્રારબ્ધ તો ઘેલું રહે જો દૂર માંગે તો,
ન માંગે દોડતું આવે, ન વિશ્વાસે કદી રહેજે."

આવા ગૃહસ્થને પછી રાત સુધી વ્યાપાર નોકરી કરવાની જરૂર જ ઊભી ન થાય ને! તે તો રાત્રિભોજનનો ત્યાગી સમયસર ઘરે પહોંચે છે. આવા પુણ્યશાળી જીવને "ગુણિયલ પત્ની, કહ્યાગરા પુત્રો અને ધર્માવલંબી અનુચરો" હોય પછી તેને બાહ્ય સાધનો ટી.વી. કે સિનેમા વડે સુખ માણવાની જરૂર રહે ખરી? આહારાદિ પતાવી પરિવાર સાથે ધર્મચર્ચા કરી સૌ અંતરના સુખને માણે છે. ધન્ય છે એ જીવન! વળી રાત્રિએ નિદ્રાવશ થતાં પ્રથમ ધ્યાન, ચિંતન, આલોચન, કીર્તન જેવી ધર્મયુક્ત પ્રવૃતિમાં કે સ્વાધ્યાયાદિમા સમય નિર્ગમન કરી પ્રભુ સાથે પ્રીતિને જોડેલી રાખવાનો પ્રયાસ કરે. આવા ઉત્તમ શ્રાવકની નિદ્રા પણ કેવી હોય? તેને સ્વપ્ના પ્રભુના આવે, વિચારો આત્માના કે તત્ત્વના આવે. વળી વચમાં અનિદ્રા થાય તો તરત જ જિહ્વા પર મંત્રનો સહજ જપ થઈ જાય. આમ તે પ્રતિદિન એકધારો માર્ગે આગળ વધતો જ જાય છે.

કેવળ ૩૦ મિનિટ ધર્મક્રિયા કરી (૨૩ કલાકને ૩૦ મિનિટ વ્યાપાર વ્યવહાર કરે અને) તૃપ્તિ માની લે કે પ્રસંગોપાત્ત, ગતાનુગતિક, લોકસંજ્ઞાએ કે કુતૂહલવશ જ્ઞાન, ધ્યાન, સ્વાધ્યાય કરવા પ્રેરાય તે ઠીક છે પણ તેથી કંઈ કાર્યસિદ્ધિ શકય નથી. ઉપર જણાવ્યા મુજબ શ્રાવક જો જીવનને કેળવે તો તે આ જીવનમાં સાધુતાનો મહદ્અંશે સંસ્કાર પામી દેશ કાળાદિ યોગ્ય નિમિત્ત મળતાં મુનિપદને પામે છે. આ કાર્ય કોઈ એક બે જન્મનું નથી. ઘણાં જન્મોના આવા દૃઢ અભ્યાસવડે કોઈ એક જન્મ સાર્થક થઈ જાય છે.

જીવે સંસારની ક્રિયા અનાદિકાળથી કરી છે છતાં થાકયો નથી. નિરંતર એ જ ક્રિયા કર્યા કરે છે. અને આવી ઉત્કૃષ્ટ ભવતારિણી ક્રિયામાં કેમ થાક છે ? ધર્મચેતનાનો સંસ્કાર ન પડે ત્યાં સુધી આ દશા રહે છે. એકવાર રુચિ થઈ અને પુરુષાર્થ જાગ્યો પછી કોણ રોકશે ?

"ઉઘાડી આંખેરે વાશ એવા જી ઊંઘવા રે,
જેમ રે દિવાની સ્થિર જ્યોતિ, કોઈ ના શકે રે સ્થિરતા તોડી.
મનવાજી મારા ઝુઠી ઝાકળની પિછોડી"

આ માર્ગને અનુરૂપ શ્રાવકાચારને તથા વ્રતોને તે ગ્રહણ કરે છે. ત્યાગ વૈરાગ્યને જ્ઞાનસહ આરાધે છે. જીવનની ધન્યતા અનુભવી પ્રભુકૃપા પામી તે જીવ પ્રભુ થવાને પાત્ર થાય છે.

આવા ઉત્તમ શ્રાવકને કોઈ નિમિત્ત બાંધી લેતું નથી. નિરુપાય હોય ત્યાં પણ આત્માના ધર્મને-ઉપયોગને સ્થિર રાખી અંતરમાં તે ભાવને ધારણ કરી વ્યવહાર નિભાવે છે. અને નિવૃત્તિનો યોગ મળતાં અભ્યાસને દઢ કરે છે અર્થાત્ આત્માના રટણને આત્મ પ્રદેશે પ્રદેશે વ્યાપ્ત કરી દે છે. પ્રભુની પ્રીતિને હૃદયમાં ધારણ કરે છે. તેના ગુણગાન ગાતાં ગાતાં તેના રોમાંચ ખડા થઈ જાય છે તેના શ્વાસમાં પણ તેનું રટણ હોય છે.

"મારો નિશ્ચય એક જ સ્વામી, બનું તમારો દાસ,
તારે નામે ચાલે મારા શ્વાસોશ્વાસ, હે સંખેશ્વરસ્વામી !"
અર્થાત્ "કામ એક આત્માર્થનું બીજો નહિ મન રોગ"

૦ આ તત્ત્વ કાલ્પનિક નથી

કોઈને પ્રશ્ન થાય કે આવું જીવન હોવું આ કાળે શકય છે કે આ કલ્પના છે ?

આગળના કથનયુક્ત જીવંનની પૂરેપૂરી સંભાવના આ કાળમાં આ ક્ષેત્રમાં છે. આવા ઉત્તમ જીવો જીવનનું પ્રદર્શન કે નિદર્શન કરતા નથી પણ જિજ્ઞાસુ જીવો તેમને ઓળખી લે છે. જોકે જગત તે જીવોને ઓળખે તેની સાથે તેમને સંબંધ નથી. પ્રભુ તેમને ઓળખે છે તેટલું તેમને માટે પૂરતું છે. આવા ઉત્તમ જીવોના આચાર-વિચાર અને ધર્મવ્યાપાર વડે ઉત્તમ શ્રાવકના ધર્મનો પ્રવાહ વહેતો રહે છે. તે જ મહાવીરના સાચા વારસ છે, ધર્મવીરો છે, તે સાધુ હો કે ગૃહસ્થ ધર્મના સાચા પ્રભાવક

છે. ધર્માનુરાગી જીવો જ તેવા આત્માઓનો યોગ પામે છે. આગળ વર્ણવેલી શ્રાવકની દશાનું વધુ વર્ણન શું થઈ શકે? એ તો અંતરંગ દશા છે.

"મહી પડયા તે મહાસુખ માળે દેખનારા દાઝે જોને"

જેમ જેમ વિષયો સુલભ, પણ નહિ રુચિમાં આય;
તેમ તેમ આતમ તત્ત્વમાં અનુભવ વધતો જાય.

—૩૮

ઇંદ્રજાલ સમ દેખ જગ, આતમહિત ચિન્તલાય;
અન્યત્ર ચિત્ત જાય તો, મનમાં તે પસ્તાય.

—૩૯.

ચાહે ગુપ્ત નિવાસને, નિર્જન વનમાં જાય,
કાર્યવશ જો કંઈ કહે, તુર્ત જ ભૂલી જાય.

—૪૦

ઇષ્ટોપદેશ.

પરમાત્માને જાણીને ત્યાગ કરે પરભાવ;
તે આત્મા પંડિત ખરો પ્રગટ લહે ભવપાર.
ગૃહકાર્ય કરતાં છતાં હેયાહેયનું જ્ઞાન;
ધ્યાવે સદા જિનેશ પદ શીઘ્ર લહે નિર્વાણ.

—૧૮

જિન સમરો, જિન ચિંતવો, જિન ધ્યાવો મનશુદ્ધ,
તે ધ્યાતાં ક્ષણ એકમાં, લહો પરમપદ શુદ્ધ.

—૧૯

શ્રી યોગેન્દ્ર મુનિકૃત શ્રી યોગસાર.

આવી નિર્મળ અંતરંગ દશાયુક્ત ગૃહસ્થ કયારેક પ્રબળ નિમિત્તને વશ થઈ જાય તો ય ડૂબીને તળીયે જઈ બેસતો નથી. તરવૈયો નદીની ઘૂમરીમાં ફસાય અને પ્રયાસપૂર્વક બહાર નીકળે તેમ તે બહાર નીકળી જાય છે. બિનઆવડત વાળાની જેમ તે પાણીમાં હાથ પગ પછાડી થાકીને ડૂબી મરતો નથી. પાણીના અતિવેગથી જેમ થોડું પાણી પિવાઈ જાય તેમ નિમિત્તમાંથી બહાર નીકળતાં થોડો પ્રતિબંધ થઈ જાય કે

ચિત્તની ચંચળતા થઈ જાય તો પણ કોઈ તત્ત્વ–શ્રદ્ધાની સુયુક્તિપૂર્વક તે ચિત્તને શાંત કરી લે છે. પણ ધર્મચેતનાથી ચૂકયો એકદમ કર્મ-ચેતનાના બેસણે બેસી જતો નથી. અને જો બેસી જાય તો સમજવું કે હજી બાહ્યદશા જેટલી બળવાન જણાય છે તેટલી અંતરદશા હજી બળ-વાન થઈ નથી. પ્રાયે આવું બનતું નથી. આથી કોઈએ એવા બહારના પ્રસંગથી ઉત્તમ જીવોની અંતરદશાને માપવાની બુદ્ધિ ન કરવી. પણ જેટલા ગુણ ગ્રહણ થઈ શકે તેનું લક્ષ કરવું. કારણ કે અલ્પમતિને કારણે જોનાર વિકલ્પમાં પડી હીનપુરુષાર્થી થાય છે કે આવા ધર્મી જીવો ખાય છે, બાળબચ્ચાં વાળા છે, વ્યાપાર કરે છે. વળી સુખી છે અને મોજમાં છે માટે આપણને પણ તેમ કરવામાં વાંધો નથી. એ ઉત્તમ જીવો અંતરંગથી ન્યારા છે તે જોવાને માટે પણ નિર્મળ દૃષ્ટિની જરૂર છે. કોઈ વિપરીત પરિસ્થિતિમાંથી તે જીવો બહાર નીકળી પોતાની સ્થિરતા ધારણ કરી લે છે અને જોનાર સંસારી જીવના વિકલ્પો ઊભા રહે છે, તે જીવ પ્રમોદાદિ ગુણોથી વંચિત થઈ ધર્મ પામી શકતો નથી. ધર્મ-ચેતના ધારણ થઈ છે તે તો પ્રાર્થના કરે છે.

૦ ધર્મસત્તા અને કર્મસત્તાનો ભેદ

માનવદેહ પામીને મનુષ્ય માત્રે કર્મ અને ધર્મનો પરિચય કરવા જેવો છે. કર્મ શું છે અને ધર્મ શું છે તે જાણ્યા સિવાય કર્મમુક્તિ અને ધર્મયુક્તિ સંભવ નથી અને તો પછી જન્મ–મરણના ફેરાથી ટળવાપણું પણ નથી.

જે માનવ કર્મને કે ધર્મને જાણતો નથી તેની દશા તિર્યંચ જેવી છે. વિચારશક્તિ રહિત મનવાળા એ જીવો પાસે કોઈ ઉપાય નથી. તેઓ કેવળ દેહયાત્રી છે. માનવને બોધરૂપ વિચારશક્તિયુક્ત મન મળ્યુ છે. તેથી તે સદ્બોધ સ્વજ્ઞાન અને સ્વપુરુષાર્થ દ્વારા જીવનયાત્રી બની શકે તેવી ઉત્તમ સંભાવના રહી છે.

માનવ કર્મને ન માને તેથી કર્મની ક્રિયા કે ફળ પરિણામ પામ્યા વગર રહેતાં નથી અને જો કર્મફળ જેવું તત્ત્વ ન હોત તો જગતમાં સુખ દુઃખની વ્યાખ્યા કે લાગણીઓ પણ લોકોના અનુભવમાં આવી શકત નહીં....

"કર્તા પરિણામી પરિણામો, કર્મ જે જીવે કરીએ રે,
એક અનેક રૂપ નયવાદે, નિયતે નર અનુસરિયે રે,
દુઃખ સુખરૂપ કર્મફળ જાણો, નિશ્ચય એક આનંદો રે,
ચેતનતા પરિણામ ન ચૂકે, ચેતન કહે જિનચંદો રે.

શ્રી આનંદઘનજીકૃત શ્રી વાસુપૂજ્યજિનસ્તવન

વળી માનવ ધર્મને ન માને તેથી કંઈ ધર્મના પ્રવાહો રૂંધાતા નથી, અલ્પસંખ્ય ઉત્તમ આત્માઓ અને જ્ઞાનીજનોના જીવન દ્વારા પવિત્ર ધર્મનું ભૂતકાળમાં અસ્તિત્વ હતું, વર્તમાનમાં છે અને ભવિષ્યકાળમાં રહેશે. જિજ્ઞાસુ, આત્માર્થી અને સાચો સાધક સત્ય ધર્મને આરાધશે અને તે તેના ફલાદાનને પામશે, તે તથ્ય નિતાંત સત્ય છે. માટે કર્મને જાણો અને મુક્ત થાઓ, ધર્મને જાણો અને નિરાબાધ સુખ પામો. કર્મ ધર્મના પરિણામોમાં નિઃશંક રહેવું.

૦ ધર્મ શું છે, કર્મ શું છે?

'વત્થુ સહાવો ધમ્મો.'

આગળ વિચાર્યું હતું તેમ દરેક વસ્તુ–પદાર્થને કે દ્રવ્યને નિજી સ્વભાવરૂપ ધર્મ હોય છે.

જગતમાં મુખ્યત્વે બે પદાર્થ કે દ્રવ્ય છે. જીવ અને અજીવ–(પુદ્ગલ). જીવનો સ્વભાવ ચેતન છે. અજીવનો સ્વભાવ જડ છે.

જગતના અન્ય પદાર્થોના સ્વભાવની કંઈક સમજ નીચે મુજબ સમજવી :

પાણીમાં શીતળતાનો ગુણ છે. સંયોગથી ઉષ્ણ થાય છે, પરંતુ સંયોગ દૂર થતાં મૂળ સ્વરૂપે પાણી શીતળતા ધારણ કરે છે.

અગ્નિનો સ્વભાવ ઉષ્ણ છે, તેના સંયોગમાં જે પદાર્થ આવે તેને તે ઉષ્ણ કરે છે.

પૃથ્વીના પુદ્ગલોનો સ્વભાવ કઠણ છે તેના કણ કરો તો ય તેનું કઠણપણું તે ત્યજતું નથી.

વાયુનો સ્વભાવ સંચાર થવાનો છે તેને કુગ્ગામાં પૂરો તો ય તે સૂક્ષ્મ રીતે સંચાર કરશે. પંખાથી માંડી વાવાઝોડામાં અલ્પાધિક

વેગથી સંચાર કરશે. વનસ્પતિ ઊગે છે, કરમાય છે. આ ઉપરાંત વનસ્પતિના વિવિધ ભેદો છે. ચંદનનો ગુણ સુગંધનો છે. તેના તમામ વિભાગમાં સુગંધ સમાય છે તે પ્રમાણે લીમડા ઇત્યાદિથી સમજવું.

આમ દરેક પદાર્થનું વિવિધ સ્વરૂપ છે, તેના સ્વભાવ અને ગુણો વિવિધ છે. મૂળ સ્વભાવ કાયમ રહે છે; રૂપાંતર દેખાય છે, તે તેની પર્યાય પરિવર્તનશીલતા છે. દરેક પદાર્થ પરિવર્તનશીલ છે.

જેમકે લાકડામાં અગ્નિરૂપે થવાનો સ્વભાવ હોવાથી તે બળીને રાખ થાય છે. રાખ વળી કોઈ ખેતર જેવા ક્ષેત્રમા ભળીને અનાજમાં ઉત્પન્ન થતાં અનાજરૂપે પરિણમે છે. વળી કેટલીક પ્રક્રિયામાં થઈને પાછી માટી-રૂપે કે અન્ય રૂપે પરિણમે છે પણ તે પુદ્ગલરૂપે પોતાનું અસ્તિત્વ જાળવી રાખે છે, અને રૂપાંતર થયા કરે છે.

પુદ્ગલમાત્ર જડ છે. જડત્વ નિત્ય રહીને પણ જડની પર્યાય પરિવર્તિત થયા કરે છે. વસ્તુના ગુણ પ્રમાણે પરિણમે તેને પર્યાય કહે છે. કોઈ પણ પદાર્થનો અંશ તે પર્યાય છે. વસ્તુનું જૂનુ થવું તે તેનું પરિવર્તન છે. બળીને ભસ્મ થવું, દેહમાં બાળકપણું, યુવાની, વૃદ્ધાવસ્થા, મૃત્યુ ઇત્યાદિ પરિવર્તન છે, પર્યાય છે.

જડ જડરૂપે જ પરિણમે અને ચેતન ચેતનરૂપે જ પરિણમે છે. ચેતન તો નિત્ય પદાર્થ છે, તે કેવી રીતે પરિણમે છે?

ચેતન પર્યાયરૂપ–ઉપયોગરૂપ–ભાવરૂપ તત્ત્વ છે તેથી તે ઉપયોગ કે ભાવરૂપે પરિણમે છે. સંસારી જીવના ઉપયોગ કે પર્યાયમાં અશુદ્ધતા હોવાથી તે રાગાદિરૂપે પરિણમે છે.

કેવળજ્ઞાની પરમાત્માની પર્યાય શુદ્ધ હોવાથી શુદ્ધ દર્શન–જ્ઞાનરૂપે પરિણમે છે. સિદ્ધ ભગવંતની પર્યાય અત્યંત નિર્મળ હોવાથી તે પણ શુદ્ધપણે પરિણમે છે.

આમ જડ કે ચેતનની પર્યાય નિરંતર પરિવર્તનશીલ છે.

જડ ભાવે જડ પરિણમે, ચેતન ચેતન ભાવ;
કોઈ કોઈ પલટે નહિં, છોડી આપ સ્વભાવ.–૧

જડ ચેતન સંયોગ આ ખાણ અનાદિ અનંત;
કોઈ ન કર્તા તેહનો ભાખે જિન ભગવંત.–૮
શ્રીમદ્ રાજચંદ્ર.

જીવ અને અજીવ ઉપરાંત અન્ય દ્રવ્યો વિષે તે વિષયના શાસ્ત્રનો અભ્યાસ જરૂરી છે.

કર્મ અને ધર્મ સમજતાં પહેલા તત્ત્વની આ હકીકતો સમજવાથી અભ્યાસમાં સરળતા રહે છે. અનાભ્યાસને કારણે પ્રારંભમાં થોડી કઠિનતા લાગશે પણ પ્રયાસ કરવાથી રુચિકર થવા સંભવ છે.

વ્યવહારમાં પણ કોઈ નવા કાર્યના આરંભમાં પ્રયાસ કરવો પડે છે. તે પછી તેમાં સૂઝ, રુચિ અને શક્તિ તથા ક્ષમતા વધે છે. તેવી જ ધીરજથી આ અભ્યાસ કરવો જરૂરી છે.

કર્મધારાને પ્રયાસપૂર્વક રોકી ધર્મધારાને પ્રવાહિત કરવી તે માનવ જીવનનું પરમ કર્તવ્ય છે.

કર્મધારામાં જડનું સામર્થ્ય છે, ધર્મધારામાં ચેતનાનું અનંત સામર્થ્ય છે, જ્ઞાનનો પ્રકાશ છે, ઉપયોગની શુદ્ધતા છે, અને સંયમનું બળ હોવાથી કર્મધારાનું નિકંદન કરી સ્વસ્વરૂપમા સ્થિત થાય છે.

માનવનો જડ સાથે પથારો વિસ્તૃત હોવાથી અને દીર્ઘકાલીન પનારો પડયો હોવાથી પ્રથમ તો ધર્મના પ્રવાહમાં રુચિ થતી નથી. એકવાર યથાર્થ પ્રવેશ થયા પછી સુજ્ઞજનો તે સ્થાનથી ચ્યુત થતાં નથી. થોડા આગળ-પાછળ થાય તો પણ કેન્દ્રસ્થાનેથી દૂર નીકળી જતાં નથી.

૦ ધર્મથી સુખ :

ધર્મ વિના સાચું સુખ પ્રાપ્ત થવું તે અશ્વશૃંગ જેવી કલ્પના છે. જે સાંસારિક સુખના સાધનો વર્તમાનમાં કોઈને ધર્મના પ્રયોજન વગર મળતા દેખાય છે, તેથી માનવ ભૂલથાપ ખાઈ જાય છે કે ધર્મ વિના પણ સુખ મળે છે. જો તેમ જ હોત તો સોનાની ખાણમાં કામ કરતા ખાણિયાઓ કરોડપતિ જ થાય પણ તેમ બનતું નથી, વળી કરોડપતિ અશુભયોગે રોડપતિ થતા જોઈએ છીએ. આવાં ઉદાહરણો દર્શાવે છે કે કર્મ એક મહાન સિદ્ધાંત છે. તેને નકારીને કે ધર્મને ઉથાપીને અધ્યાત્મજ્ઞાન કે જીવન શકય નથી. વાસ્તવમાં સંસારી સુખો તે ધર્મની આડપેદાશ છે, અને સંસારમુક્તિ તે ધર્મની મૂળ પેદાશ છે, માટે હે સુજ્ઞજનો! ધર્મ એ સાચું શરણ છે, કર્મોનું મારણ છે, ભવસાગરમાં તારણ છે.

આત્માની વિકારી દશા તે કર્મ છે. કર્મના વિપાકથી ઉપાર્જન થતાં દુઃખો અને કયારેક સુખાભાસના પરિણામો આગળ જણાવ્યા છે. એ ઉપરથી ધર્માનુરાગી મનુષ્યને હવે ધર્મ એ જ જીવનનો મર્મ છે, તેવો બોધ પ્રાપ્ત થાય છે અને ધર્મપ્રાપ્તિના સાધનોની શોધમાં લાગે છે.

"ધરમ ધરમ કરતો, જગ સહુ ફિરે,
ધર્મ ન જાણે, હો મર્મ જિનેશ્વર.
ધર્મ જિનેશ્વર શરણ ગ્રહ્યા પછી,
કોઈ ના બાંધે હો કર્મ જિનેશ્વર.

ધર્મ જિનેશ્વર ગાઉં રંગશું" શ્રી આનંદઘનજી

ધર્મ બહાર શોધવાથી પ્રાપ્ત થતો નથી, પરંતુ જ્યાં ધર્મ પ્રગટપણું પામ્યો છે તેવા જિનેશ્વરના શરણ ગ્રહ્યાથી ધર્મ પ્રાપ્ત થાય છે અને કર્મ ટળે છે.

● હિતશિક્ષા

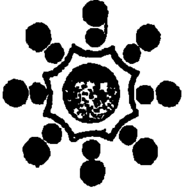
વસ્તુનો સ્વભાવ તે ધર્મ છે. આત્માનો સ્વભાવ-ધર્મ શુદ્ધ, નિત્ય, ચૈતન્યસ્વરૂપ, જ્ઞાનમય છે. તેને અનંત પ્રકારે શાસ્ત્રમાં વર્ણવ્યો છે. એ ગુણ સ્વભાવમાં રહેવું તે આત્માનો ધર્મ છે. આત્માની નિર્વિકારી દશા તે ધર્મ છે. આત્માર્થે થતી સર્વ ક્રિયા વ્યવહારરૂપ ધર્મ છે. કર્મની નિવૃત્તિ તે વડે થાય છે. આટલી હકીકત સમજાયા પછી હવે જીવને નિર્ણય થાય છે કે મારે ધર્મ પામવો છે. ધર્મનું આવું નિર્દોષ સાધન ત્યજી સદોષ જીવન જીવવાની મૂઢતા કરવી નથી. આવી નિઃશંકતા અને નિર્ણય પછી માનવના સાચા જીવનનો પ્રારંભ થાય છે. તે જીવનમાં ચેતનાની અચિંત્ય શકિત પ્રગટ થાય છે. તે ચેતના સિદ્ધોની મહાસત્તાને અનુસરે છે. તે ચેતનાની અનુભૂતિ પછી ભકતના ઉદ્ગાર કેવા અદ્ભૂત હોય છે.

હે પ્રભુ !

'હું નરકના ડરથી તારી પૂજા કરતી હોઉ, તો તું મને એ નરકની આગમાં સળગાવી દે, અને સ્વર્ગના લોભથી જો તારી સેવા કરતી હોઉં, તો એ સ્વર્ગનું દ્વાર મારે માટે બંધ કરી દે; પણ હું જો તારી પ્રાપ્તિ માટેની તારી ભક્તિ કરતી હોઉં તો તું મને તારા અપાર સુંદર સ્વરૂપથી વંચિત ન રાખીશ.'

(જનકલ્યાણ) રાબિયા ભકત

૫

ધર્મચેતનાનું વ્યાવહારિક સ્વરૂપ

૮ ધર્મક્રિયાનું પ્રયોજન શું છે ?

આ સૃષ્ટિમંડળમાં સર્વત્ર ચેતનતત્ત્વ વ્યાપક છે. દેહાશ્રીનું તે ચેતન સૂક્ષ્મ અને સ્થૂલ શરીરમાં ધારણ થતું રહે છે. પ્રાણીમાત્રનું જીવન કંઈ ને કંઈ નાની મોટી હિંસાદિ સહિત હોય છે. નાના જીવોને ભોગે મોટા જીવોનું જીવન નભે છે તેવો એક સામાન્ય નિયમ છે. પ્રાણીમાત્રને હવા, પાણી અને ખોરાક જરૂરી છે. માનવને કપડાં, વાસણ, સાધન સામગ્રી વગેરે અનેક પ્રકારના સાધનોની આવશ્યકતા હોય છે. આ સર્વ વસ્તુઓ એકેન્દ્રિય જીવના ખોખાં- (શબ કહો તો પણ ચાલે) માંથી પ્રાયે બને છે. જેમ વનસ્પતિ-વૃક્ષમાંથી ખોરાક તથા લાકડાનાં સાધનો, કપાસમાંથી વસ્ત્રો, ધાતુમાંથી વાસણો, ખનીજમાંથી પદાર્થો, પૃથ્વીજન્ય ખાણોમાંથી સોનું ઇત્યાદિ. હવા, પાણી, અગ્નિ પણ જીવકાય છે. આમ પ્રાણીમાત્રનું જીવન અનેક પ્રકારની હિંસાયુક્ત હોય છે. દેહ-જીવન નિર્વાહ માટે તેની આવશ્યકતા હોવા છતાં તે જીવોની હિંસાથી જે દોષ લાગે છે તેમાંથી છૂટી શકાય તેમ નથી. જેટલી જરૂરિયાતો, મોજશોખ, રંગરાગ, પદાર્થો એકઠા કરવાની લોલુપતા વિશેષ તેટલી હિંસા વધુ થવાની છે. અને જેટલી હિંસા તેટલા દોષો વધુ થવાના છે. એ દોષોના પરિણામે જીવ પોતે પણ અનેક પ્રકારનાં દુઃખ અને સંઘર્ષો સહેતો આવ્યો છે. સામાન્ય સંસારી

જીવોને તો આનો અંશમાત્ર વિચાર કરવાની સૂજ નથી. પરંતુ જ્ઞાની પુરુષોએ આ વસ્તુનું સ્વરૂપ પર્યાયપણે જણાવ્યું છે. આ સ્વરૂપને કોઈ ઇશ્વરે ફળ આપ્યું કહે કે પ્રારબ્ધનો ઉદય કહે કે નિયતિ કહે તે સર્વ પાપ--પુણ્ય ક્રિયાના પરિણામો છે.

જ્ઞાની પુરુષોના આ કથનનો સ્વીકાર કરી કેટલાક ભવ્ય જીવો પાપ-ક્રિયામાંથી બચવા, દૂર રહેવા રુચિ ધરાવે છે. તેઓ સદ્‌ગુરુ કે શાસ્ત્ર શ્રવણથી ઉપાય શોધે છે. કોઈ વ્યક્તિ સંસારની પ્રવૃત્તિ, વ્યાપાર પ્રયો-જનમાંથી નિવૃત્ત થાય અને જો પ્રારંભમાં તેની પાસે કોઈ ધર્મઅવલંબન નહિ હોય તો તે મુંઝાશે, સમયના વહેણમાં તણાઈ જશે અને પ્રમાદ થઈ આવશે. આથી પાપક્રિયામાંથી મુક્ત થવા ગૃહસ્થને સત્કર્મ કે ધર્મ-ક્રિયાના અવલંબનની જરૂર છે. યોગ્ય માર્ગદર્શન મેળવીને ધર્મપ્રિય માનવ ધર્મક્રિયાને સ્થાન આપે છે.

o ધર્મક્રિયાનું પુનરાવર્તન શા માટે ?

પ્રાણીમાત્રની દેહની યાત્રાનું નિરંતર પુનરાવર્તન થયા કરે છે, તેમાં જીવ કાં થાકતો નથી ? અને જે ક્રિયાના અનુક્રમ તથા શુદ્ધતા વડે દેહનું પુનરાવર્તન સમાપ્ત થાય તે ક્રિયામાં જીવને શા માટે ખેદ કે કંટાળો થાય છે ?

પ્રાણીમાત્રને જન્મ સાથે જ આહાર, ભય, નિદ્રા અને મૈથુન (અને પરિગ્રહ) હોય છે. મનુષ્યમાં તે સવિશેષ જોવામાં આવે છે માનવદેહની સ્નાન, મંજન, ભોજન, શયન, વ્યાપાર કે વ્યવહારની પ્રવૃત્તિ, જાગવું, ઊંઘવું, હરવું-ફરવું, શૌચાદિ સર્વ ક્રિયાનું સતત્ પુનરાવર્તન થયા કરે છે. તે શા માટે તેનો ક્યારેય વિચાર ઉદ્‌ભવ થયો છે ? દેહભાવ એવો સાધારણ થઈ પડયો છે કે એ સર્વ ક્રિયા જીવને સહજ લાગે છે. અને ખેદ કે થાકનો અનુભવ થતો નથી. એમાની કોઈ ક્રિયા ન થાય તો જીવ મુંઝાય છે.

જો એક દિવસ અસ્નાનતાનો યોગ થઈ જાય તો સ્ફૂર્તિ ન લાગે, જો દંતધોવન ન થાય તો અસ્વસ્થતા લાગે, ભોજન ન મળે તો તે ખાટલે જ પડી જાય, શયન ન મળે તો બિમારી લાગૂ પડે. વ્યવહાર અને વ્યા-પાર વગર તો એને ચેન જ ન પડે, દિવસ પૂરો ન થાય. શૌચાદિ જો ન થાય તો શરીરમાં બેચેની લાગે

ધર્મક્રિયાના કેટલાક પ્રકારો વડે મનની શુદ્ધિ થતી હોય છે. દોષ-રૂપ મળથી જીવ બેચેન થતો નથી, ભોજન વગર આકુળ-વ્યાકુળ થાય છે પણ ભજન વગર તો જીવ મોજથી ફરે છે. વ્યવહાર વ્યાપાર વગર ચેન પડતું નથી, પણ સત્સંગ વગર નિરાંતે અહોરાત્ર વીતે છે, અરે તેને માટે તો સમય જ ક્યાં છે ? સગાં-સંબંધી મિત્રો ન મળે તો જીવને તેમનું સ્મરણ સતાવે છે પણ સદ્ગુરુ, સન્મિત્ર, સત્સંગીજનો વગર તેનો જીવનરથ દોડયો જ જાય છે. વળી સંસાર કારભારથી કંટાળે તો મનો-રંજનના સ્થળો શોધી લેશે, પણ દહેરાસર કે નિવૃત્તિના પવિત્ર સ્થળોએ સાચી શાંતિ અને આનંદના ધામ છે તેવો તો વિચાર આવતો જ નથી. આમ વિવિધ પ્રકારે માનવની જીવનયાત્રામાં દૈહિક પ્રક્રિયાનું પુનરાવર્તન થયા જ કરે છે. જે ધર્મક્રિયાના પુનઃ પુનઃ આચારથી જીવને સાચું સુખ પ્રાપ્ત થવાનું છે તેની રુચિ થતી નથી. એ જીવના કર્મની બહુલતા જ છે. પરંતુ સાચા ધર્મના આચાર વગર જીવનો છૂટકો થવાનો નથી, વહેલે-મોડે ગમે તો આજે કે કાલે, આ જન્મે કે ઘણા જન્મે મુક્તિના અભિલાષી જીવે તો આ માર્ગને અનુસરવું પડશે. વ્યવહારધર્મથી ભૂમિકા કેળવવી, અને રત્નત્રયની આરાધના કરી સમ્યગ્દર્શન-જ્ઞાન-ચારિત્રમાં ઉપયોગને સ્થાપિત કરી તે રૂપે સ્વરૂપને પ્રગટ કરવો તેમાં માનવજીવનની મહત્તા છે. સિદ્ધાવસ્થામાં ચેતના પરમ શુદ્ધ હોવાથી તેને શરીર ધારણ થતું નથી. તે નિરામય હોવાથી નિજસુખમાં સ્થાપિત હોય છે, અને અન્યને સુખરૂપ નીવડે છે.

o એક જ પ્રકારની ધર્મક્રિયા કરવામાં યંત્રવતતા આવી જાય, તો પછી તે ક્રિયા કરવાનું પ્રયોજન શું ?

દેહના બાહ્ય સાધન વડે કે બાહ્ય ઉપકરણ વડે થતી ક્રિયામાં શુભ-ભાવ અને આગળ વધીને શુદ્ધ ઉપયોગ જો ન રહે તો તેટલો જીવનો પ્રમાદ છે. યથાર્થ ધર્મક્રિયા કરનાર તો જડ કે યંત્ર નથી, પરંતુ ઉપ-યોગની ચંચળતા જીવને અબોધતા અને જડતામાં ખેંચી જાય છે. એટલે જો ધર્મક્રિયા જડવત્ કે યંત્રવત્ થતી હોય તો તેનો યોગ્ય ઉપાય થવો જરૂરી છે. તે માટે પ્રથમ તત્ત્વશ્રદ્ધા હોવી જરૂરી છે.

પ્રથમ ભૂમિકાએ ઉપયોગ ટકતો નથી તે સ્વીકાર્ય છે. છતાં તે ક્રિયા નિરર્થક જતી નથી. અનાજના એક ખાલી પાત્રમાં રોજ એક મૂઠી અનાજ

નાંખો તો લાંબા સમયે તે પાત્ર ભરાઈ જાય છે. જો ખોબો ભરીને નાંખો તો અલ્પ સમયમાં તે પાત્ર ભરાય છે. તેમ ધર્મની પૂજા ભક્તિની ક્રિયામાં, શુભ અનુષ્ઠાનોમાં, વ્રતાદિ નિયમોમાં, સત્સંગ સ્વાધ્યાયમાં, અલ્પાદિક ભાવ ટકે તેટલી મનની શુદ્ધિ થતી રહે છે, દોષો શમે છે અને ગુણોની વૃદ્ધિ થતી રહે છે. નિત નિત તે માટે સજાગ રહીને ઉપયોગને શુભ કે શુદ્ધભાવને જોડેલો રાખવા પુરુષાર્થ કરવો.

જેમ ભોજન કે શયન જેવી ક્રિયા યંત્રવત્ થવા છતાં ભોજનથી તૃપ્તિ થાય છે અને શયનથી દેહને આરામ મળે છે તેમ સદ્ગુરુનું સાનિધ્ય, નિવૃત્તિના પવિત્ર સ્થાનો, તત્ત્વશ્રદ્ધા, સત્સંગ, સત્શાસ્ત્રશ્રવણ જેવા શુભ અવલંબનો રુચિવાનને તદ્દન નિરર્થક થતાં નથી પણ તેની કોઈ અસર તો ઊપજે છે, અને તેમાંથી સંસ્કાર ઘડાય છે. તે સંસ્કાર દૃઢ થતાં જાય તેમ તેમ જીવ આ માર્ગે આગળ વધતો જાય છે.

૦ ક્રિયામાં પરિવર્તનને સ્થાન

ધર્મક્રિયા કે અનુષ્ઠાનમાં જ્યારે જ્યારે યંત્રવતતા કે રૂઢિગતપણું જણાય ત્યારે ક્રિયામાં પરિવર્તન કરવું. જેમ કે માળા ગણતાં ઝોકાં આવે કે મનની વિશેષપણે ચંચળતા થાય ત્યારે કોઈ પદ પ્રગટપણે બોલવું, ઊભા ઊભા કાયોત્સર્ગ–કાઉસગ્ગ કરવો. અથવા શાસ્ત્રવાચન કરવું. જ્યારે વધુ જડતા જણાય ત્યારે ક્રિયાનો તરત જ ફેરફાર કરવો. પણ નિયત સમયના સાધનાની ક્રિયાને ત્યજી પ્રમાદ ન સેવવો કે તે તે ક્રિયાઓ પૂરી કરવા ખાતર પૂરી ન કરવી. કારણ કે તેમ કરીને આપણે કોઈને કંઈ લેવું-દેવું-આપવું નથી. જીવનશુદ્ધિના એ માર્ગમાં ઉધારી ચાલે તેમ નથી. નગદ માર્ગ છે ત્યાં રોકડો હિસાબ જ ચાલે છે.

જે ધર્મક્રિયાથી દોષશુદ્ધિ થવી જોઈએ તે ન થાય તો જડતા–અબોધતા જાણવી અને તેથી ઉલ્લાસ મંદ પડે છે. આથી દરેક ક્રિયાના મહત્વને સમજીને જીવભાવ વડે કરીને દોષમુક્તિ થવી જ જોઈએ. દોષ ત્યજવાને બદલે જો દોષવર્જનની ક્રિયા જ ત્યજી દે તો જીવ અધોગતિ જ પામે. ધર્માચારને તો વળગી જ રહેવું, અને ઉપયોગની શુદ્ધિને પ્રાધાન્ય આપવું, તે સદ્ધર્મવ્યવહાર છે.

નિજ સ્વરૂપ જે કિરિયા સાધે તે અધ્યાતમ લહિયે રે,
જે કિરિયા કરી ચઉગતિ સાધે તે ન અધ્યાતમ કહિયે રે.

શ્રી આનંદઘનજી કૃત શ્રેયાંસ જિનસ્તવન

જે ક્રિયા વડે અધ્યાત્મ પ્રગટ થતું રહે તે ક્રિયામાં સહજ આનંદ સમાયેલો છે, અને સાધક આગળ વધતો રહે છે. કેવળ દૈહિક ક્રિયામાં જ લયલીન રહેનારો મનુષ્ય સચેતન હોવા છતાં જડતામાં કે અબોધતામાં જીવે છે. તેનું જીવન શુભાશુભ કર્મોના ધક્કા વડે ચાલે છે. ચેતનાના સ્વાધીન ઉપયોગનું ત્યાં કંઈ તત્ત્વ પ્રગટ થતું નથી. મનોકલ્પિત સંસારની અનુકૂળતાઓમાં, પરિસ્થિતિમાં મસ્ત થઈને ફરે છે, અને પ્રતિકૂળતામાં તે દીનહીન થઈ જાય છે. રાગદ્વેષના ઝૂલે ઝૂલતો આગળ–પાછળ થયા જ કરે છે. અને એક દિવસ ખેલ ખલાસ થઈ જતાં આવ્યો હતો તેમ ચાલી જાય છે. માટે માર્ગદર્શન મેળવી ક્રિયામાં પરિવર્તન કરીને પણ ભાવપૂર્વક શ્રદ્ધાપૂર્વક અવલંબન કરવાં.

વળી કોઈક જીવો આવી જડતા અને અબોધતાથી અંશે ઉપર ઊઠી જાય છે ત્યારે કુળ પરંપરાએ કે ગતાનુગતિ દિવસ દરમ્યાન કોઈ ધાર્મિકક્રિયાનો ક્રમ માત્ર કરી લે છે. પૂરા આઠ પ્રહરના દિવસમાંથી ૨૫–૩૦ મિનિટમાં ધર્મકાર્ય આટોપી લે છે. વળી પ્રસંગોપાત ધર્મના ઉત્સવોમાં ભાગ લઈ ગુરુજીને દર્શન આપી આવે છે અને કરે છે. પર્યુષણ જેવા દિવસોમાં માંડ માંડ સમય કાઢી થોડાં વ્રતાદિ કરી લે છે પછી 'રામ રામ', આવજો, આવતે વર્ષે જીવતો હશે તો વળી યોગ બનશે.

આમ નદી પત્થરઘોળ ન્યાયે જીવ કંઈક આકાર પામે તો પામે. પર્વતની શિલામાંથી છૂટો પડેલો પત્થર દીર્ઘકાલે નદી કિનારે પહોંચે છે, ત્યાં હવા પાણીના પ્રવાહોના મારથી કંઈક આકાર પામે છે તેમ જીવ ગતાનુગતિક ક્રિયા કરતો કરતો કોઈ સાચા માર્ગદર્શક કે સદ્‌ગુરુના સંયોગમાં આવે છે અને સમજપૂર્વક અવલંબનોનો આધાર લે છે. જ્ઞાન પ્રાપ્તિ માટે સમય ગાળે છે. તત્ત્વને સમજે છે અને આત્માર્થનો અભિપ્રાય દૃઢ કરી આગળ વધે છે. જીવન અંતર અને બાહ્ય સંબંધોમાં સત્યપરાયણતા, સમતા રાખી ગુરુ આજ્ઞા પ્રમાણે વર્તે છે. આવું પરિવર્તન થવાથી હવે જડતા દૂર થવા લાગે છે અને જીવ પ્રજ્ઞાવંત–ચેતનવંત બને છે.

પ્રજ્ઞાવંત સાધક સ્વાધીન થતો જાય છે અને ધર્મના સદ્‌વ્યવહારને ગ્રહણ કરી વ્રતાદિ વડે રત્નત્રયની આરાધના કરે છે. સર્વક્રિયામાં જાગૃત રહી જીવનવ્યવહાર કરે છે. તત્ત્વની શ્રદ્ધા અને સમજ વડે સ્વ-પર સ્વરૂપને

જાણનારો થાય છે અને અનુક્રમે નિયમથી દોષો દૂર થતાં તે ભેદ-જ્ઞાનરૂપ સમ્યગ્દર્શનના સદ્ધર્મને પામે છે. અહીં જડતા–અબોધતા વિસર્જન થાય છે અને ચેતનતા તથા બોધસ્વરૂપ પ્રગટ થાય છે. તેની નિવૃત્તિ આત્મરૂપ હોય છે.

o રુચિ અને પ્રીતિ અનુસાર ઉદ્યમ

દૈહિક ક્રિયાઓના કે સંસાર વ્યાપારની ક્રિયાઓમાં પુનરાવર્તન હોવા છતાં કંટાળો, નીરસતા, કે ખેદ પ્રાયે ઉપજતાં નથી. તેનુ કારણ, તે તે ક્રિયામાં જીવને રસ છે, રુચિ છે, સ્વાર્થ છે કે પ્રીતિ છે. એમ ન હોય ત્યાં જીવ થાકે છે ખરો, પણ એ થાક ઉતારવા વળી તે જ પ્રકારના ભૌતિક સાધનો પ્રયોજે છે જેમકે રોજે સાદું ભોજન ખાતાં કંટાળો આવ્યો હોય તો કોઈ દિવસ મિષ્ટાન્ન જમશે. વ્યવહારથી ઊઠયો મનોરંજનના સ્થળે જશે. ઘરથી કંટાળ્યો બહાર મિત્રો સાથે સમય ગાળશે. વ્યાપારથી થાક લાગ્યો તો હવા ખાવાના સ્થળે જશે. કોઈ ને કોઈ ભૌતિક સાધન શોધી અણગમો, ખેદ કે નીરસતાને દૂર કરવા પ્રયત્ન કરશે. વાસ્તવમાં તે દૂર થતાં નથી પણ દબાય છે, તિરોહિત થાય છે. વળી થોડો સમય જતાં એ જ પરિસ્થિતિ સામે આવે છે. મનુષ્ય પાછો ઉપરના ઉપાયો કરી જીવનને મનોકલ્પિત ઉપાયો વડે સુખમાં રાખવા પ્રયત્ન કરે છે. અંતમાં તેને સંસારના એ પ્રકારોમાં પ્રીતિ અને રુચિ હોવાથી તે ત્યાં ચીટકેલો રહે છે, ઉખડી જતો નથી.

આપણે ધર્મક્રિયામાં આજ હકીકતને કેટલેક અંશે સ્વીકારવી પડશે. ધર્મક્રિયામાં પ્રથમ પાયાની વાત આત્મલક્ષી હોવી જરૂરી છે. જીવ માનતો હોય કે આત્મલક્ષ સિવાય બીજું પ્રયોજન શું હોય ? સૂક્ષ્મપણે વિચારતા આનો પ્રત્યુત્તર મળી રહેશે કે કશું પ્રાપ્ત કરવાની, મેળવવાની અભિલાષાએ અથવા સૌ આવી ક્રિયાઓ કરે છે માટે હું પણ કરું, જે ફળ મળવાનું હશે તે મળશે. પોતે શ્રદ્ધાવાન નથી. સાચો આત્માર્થી એમ વિચારે છે કે જ્ઞાનીપુરુષોએ કહ્યું છે તેમ મારા સ્વરૂપને પામવા અને જન્મમરણાદિ બંધનથી મુક્ત થવા જ સર્વ ધર્મક્રિયા છે. તે સિવાય તેનું કોઈ પ્રયોજન તેના લક્ષમાં નથી. પણ સગડી પર દૂધ ગરમ કરવા જેમ પાત્રની જરૂર રહે છે તેમ સંવૃત્ત એવા નિજ સ્વરૂપને પ્રગટ કરવા કોઈ સાધનની જરૂર છે. તેવી વ્યવહારધર્મરૂપ ધર્મક્રિયામાં યથાર્થપણે પ્રવર્તે છે

કોઈ પણ પ્રકારના ધર્મ માટે અવલંબનમાં પ્રારંભથી જ રુચિ અને પ્રીતિ ન હોય તો તેમાં જીવનો ભાવ તદાકારતા પામતો નથી, અને જીવ-ભાવ વગર જીભ વડે થયેલી ક્રિયામાં જીવને આનંદની અનુભૂતિ થતી નથી. ભક્તિ, સ્વાધ્યાય, વ્રત, તપ, જપ ઇત્યાદિ ક્રિયામાં ઉપયોગની તદાકારતા, અને સ્થિરતા થતાં મનઃશુદ્ધિ થાય છે. તે શુદ્ધિ આનંદરૂપે આવિર્ભાવ પામે છે. તેથી નિત નિત નવો ઉલ્લાસ, ઉમંગ, ઉદ્યમ વધતો જવાથી, કોઈ ક્રિયા જડરૂપે કે યંત્રમય થતી નથી. એમ થાય તો સમજવું કે જીવને હજી તે સત્‌સાધનોમાં એકાકારતા કે પ્રીતિ થઈ નથી અને જ્યાં જીવને રસ છે ત્યાં તેનું મન ભમતું હોવાથી યથાર્થ ક્રિયાઓમાં જીવનો ભાવ તદ્રૂપ થતો નથી. તેથી આનંદ પ્રાપ્ત થતો નથી.

સાકરમાં ગળપણ છે, તે વાતના શ્રવણથી સ્વાદ આવતો નથી પણ તેનો કણ જીભના ટેરવા સાથે સ્પર્શે છે ત્યારે ઉપયોગમાં ગળપણનો સ્વાદ આનંદ આપે છે. એ પ્રમાણે દરેક ક્રિયા સાથે જીવના પરિણામ-ભાવની સમરસતા થવી જરૂરી છે. ક્રિયા કે ક્રિયાના સાધનો એક ન્યાયે જડ છે, છતાં જીવના શુભભાવ વડે તે ક્રિયા અને સાધનો ચેતનવંતા જણાય છે. કર્મ જડ હોવા છતાં જીવના સંયોગમાં ચેતનરૂપ જણાય છે. તો પછી શુભક્રિયા અને સાધનો જીવભાવ પામીને ચેતનવંતા કેમ ન જણાય !

ઉદાહરણથી વિચારીએ, જિન પ્રતિમા કે ચિત્રપટ જડ છે. પરંતુ ભક્તિયુક્ત મનોભાવ સાથે ભક્તિ કરનારને તે પ્રતિમા કે ચિત્રપટ પ્રેરણા-દાયી થઈ ચિત્તની શુદ્ધિ કરે છે. દોષ મુક્તિના કે ગુણપ્રયુક્તિના પદો ભાવનાસહ ઉચ્ચારવાથી દોષ ટળે છે અને ગુણદૃષ્ટિ મળે છે. સત્શાસ્ત્રના સ્વાધ્યાયમાં વસ્તુનું સ્વરૂપ, કર્મ કે તત્ત્વનાં સિદ્ધાંતો ધર્માચરણના રહસ્યોનો બોધ પ્રાપ્ત થતાં જીવનમાં પરિવર્તન થાય છે અને જ્ઞાનાવરણા-દિનો ક્ષયોપશમ થાય છે.

મંત્રજપ જેવાં સાધન મનની સ્થિરતા આપે છે, પણ જો મણકો, માળા અને આંગળી સાથે મન પણ બહાર ફરે તો તેમ થવું સંભવ નથી. તે ત્રણનું ફરવું તે મનનું ઠરવું થાય તે માટે છે. મંત્રજપ સમયે થોડી જ પળો જો મન ઠરે તો તે સમયની દશા અદ્‌ભુત આનંદદાયક હોય છે. દુઃખ કહો, સ્વરૂપનું વિસ્મરણ કહો, અનાત્મભાવનું સાતત્ય કહો

એ સર્વ મનની અસ્થિરતાની સંતતિ છે. પુણ્ય પ્રમાણે પરિવારના ઉદા-હરણે જેવું મન તેવો તેનો પરિવાર રહેવાનો છે. મનની ગતિ મિથ્યા તો મતિ મિથ્યા. રતિ પ્રીતિ મિથ્યા તો તેની સંતતિ પણ મિથ્યા જ નીપજવાની છે. મનની ગતિ સમ્યગ્, મતિ અને પ્રીતિ સમ્યગ્ તો તેનો પરિવાર–અનુષ્ઠાન પણ સમકિતરૂપ નીપજવાના છે.

સંયમ, વ્રત કે તપ પણ બાલચેષ્ટારૂપ ન હોય તો તે સકામ નિર્જ-રારૂપ હોય છે. શ્રાવક કે મુનિ એ દશામાં અંતઃચેતનાની રમણતાને અનુભવે છે. તેઓનું જીવન પ્રસન્નતાથી ભરપૂર હોય છે. અને એક સમયમાં તો અનંત દોષો દૂર થતા રહે છે.

"રાગ ને દ્વેષ છૂટેલી ઇંદ્રિયે વિષયો ત્યજે
વશેન્દ્રિય સ્થિર આત્મા તે પામે છે પ્રસન્નતા
પામ્યો પ્રસન્નતા તેના દુઃખો સૌ નાશ પામતા
પામ્યો પ્રસન્નતા તેની બુદ્ધિ શીઘ્ર બને સ્થિર."

ગીતા અનુવાદ

આમ શુદ્ધભાવયુક્ત ધર્મક્રિયાની આનંદ, પ્રસન્નતા, સમતા, શાંતિ, વીતરાગતા વગેરે તત્ત્વરૂપ ફળશ્રુતિ છે. જીવની ચેતના સત્‌રૂપ, આનંદમય છે. તેવાં મૂળ સ્વરૂપના અંશો પ્રગટ થાય પછી જડતા અબોધતા કે યંત્રવતૃતા ટકી જ ન શકે, એ સર્વ પરિબળો રાગદ્વેષનાં મૂળ છે. જીવની વૃત્તિ જેમ જેમ ઉદાસીન થતી જાય તેમ તેમ તે પરિબળો નબળા થતાં જાય છે. ત્યાર પછી જડ જડરૂપે પાછળ રહી જાય છે અને ચેતન ચેતનરૂપે પ્રગટ થાય છે.

"રાગ દ્વેષ અવિરતિની પરિણતિ એ ચરણ મોહન યોદ્ધા,
વીતરાગ પરિણતિ પરિણમતાં, ઉઠી નાઠા બોધા. હો મલ્લિજિન."

અંતમાં ધર્મક્રિયાના અનુષ્ઠાનોમાં ભૂમિકા અનુસાર સાધનોનું પ્રયોજન ગ્રહણ કરી તેમાં ભાવ–પરિણામ–વૃત્તિ કે ઉપયોગને તે રૂપે જોડેલા રાખવા પ્રારંભમાં પ્રયાસ કરવો. અભ્યાસવડે તત્ત્વદૃષ્ટિ થતાં કે અંતર્મુખતા થતાં અલ્પ પ્રયાસે જીવન ધર્મરૂપ થતું રહેશે. પછી ભિન્ન ભિન્ન યથાર્થ ક્રિયાઓના આધારે આગળ વધી ચિંતન, ભાવના જેવા આંતરિક સાધનોના આધારે પણ સ્વરૂપનો અંશે અંશે અનુભવ પ્રાપ્ત થતો રહેશે, અને ચિત્ત શુદ્ધ ઉપયોગમાં સ્થિર થવા યોગ્ય થશે.

○ **હિતશિક્ષા**

આંતરિક નિર્દોષ બળ ચિત્તનું પ્રક્ષાલન કરે છે. એ પ્રક્ષાલન પૂર્ણ-જ્ઞાનની ભૂમિકા સુધી સહેજે થતું રહે છે. તે આત્મા નિરહંકારી, નિશ્ચિંત, નિરાભિમાની અને નિર્દોષ હોય છે. પ્રભુનો દાસાનુદાસ થઈ રહે છે. તેના ઉદ્દ્ગારો કેવા હોય છે.

હે પ્રભુ!

વૃત્તિ સહિત મારો અહંકાર ઓગાળી દે. મારી પ્રત્યેક પ્રવૃત્તિમાં નિવૃત્તિની છાપ ઊઠવા દે. મારું મન તારા ચરણોમાં રહેવા દે. મારા દેહ–ઇંદ્રિયાદિ સર્વ તારામય થાઓ. મારું નામશેષ ન રહો.

સંત જ્ઞાનેશ્વર

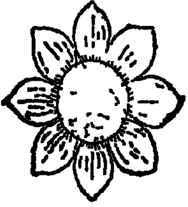
(શ્રી કુંદનિકા કાપડિયા કૃત 'પરમ સમીપે.')

કોઈના જીવનમાં હોળી સળગાવીને આપણા હૃદયમાં દિવાળી પ્રગટાવવા માંગતા હોઈશું તો આપણે સમજી લેવું જોઈશે કે આપણા હૃદયમાં પણ દિવાળી રહી શકવાની નથી. એ પણ એક દિવસ હોળી બનીને ફેલાઈ જવાની છે. કારણ કે કુદરતનું તંત્ર બધું વ્યવસ્થિત કામ કરી રહ્યું છે. જેવો આઘાત તેવો પ્રત્યાઘાતનો સિદ્ધાંત આ વિશ્વમાં અબાધિત કામ કરી રહ્યો છે. તેને આપણે સ્વીકારવો જ રહ્યો.

મુનિશ્રી જિનચંદ્રવિજયજી.

(ત્રિપુટી બંધુ)

૬

જીવનમાં ધર્મનું સ્થાન

૦ માનવ મનના જાત ભાત અને પોતાનું ભાન

કોઈ સન્મિત્રના, સત્સંગ કે સત્ માર્ગદર્શકના અનુયોગે કે સ્વયં પ્રેરણાએ વ્યક્તિને ધર્મવિચારણાનો પ્રારંભ થાય છે. ત્યારે તેને સમજાય છે કે સંસારમાં જ રત રહેવું તેટલું જ માનવદેહનું કર્તવ્ય નથી, પરંતુ માનવજીવનની જાત, ભાત અને પોત કંઈ નિરાળા છે. આવી વિચારણા થતાં જ તે જીવનું દિશાપરિવર્તન થાય છે. તેને ધર્મકથાઓ, ધર્મચર્ચા, ધર્મતત્ત્વ જેવાં સાધનોમાં રુચિ થાય છે અને અંતરમાં આનંદ અનુભવાય છે.

પૂર્વે સંસારમાં કેટલાયે સુખનાં સાધનોમાં ઇચ્છાઓની પૂર્તિ અને વૃદ્ધિમાં, બાહ્ય સાંસારિક પ્રસંગોમાં, સ્ત્રી, પુત્ર કે મિત્ર સાથે સાંસારિક પ્રકારો વગેરેમાં સુખ માણતો હતો, તે કરતા આ સાધનો વડે પ્રાપ્ત સુખ કંઈ નિરાળું અને ઉત્કૃષ્ટ છે તેવું તેને ભાન થાય છે. અંતરંગ શાંતિ અને સંતોષ વડે તે તૃપ્ત થાય છે. આ માનવની મૂળ જાત છે.

આવી ભૂમિકામા આવ્યા પછી તેની વિચારણા આ પ્રકારે ચાલે છે. સંપત્તિ અને સાનુકૂળતા નહોતી ત્યારે તે મેળવવા અહોરાત્ર તેની જ ચિંતા થતી હતી. વળી સંપત્તિ અને સાધન મળ્યાં ત્યારે કાયદાકાનૂન

વગેરેમાંથી ઉત્પન્ન થતી ચિંતા સતાવતી હતી. વિવિધ ક્ષેત્રોમાં આગળ વધ્યો ત્યારે અન્ય સાથે સ્પર્ધા જેવા ભાવથી પીડા પામતો હતો. સ્ત્રી-પુત્ર પરિવારમાં ક્યારેક કોઈની બીમારી આવતાં શું થશે તેનો ભય સતાવતો હતો. રાત્રે કંઈ અવાજ થાય તો ચોરનો કે અશુભ સમાચારનો ભય લાગતો હતો. પુણ્યબળે સર્વ અનુકૂળતા હોવા છતાં કંઈક ને કંઈ ઇચ્છાઓ અને વાસનાઓ ઊઠતી તે સર્વની પૂર્તિ ન થાય ત્યારે વળી તેના જ વિચારમાં ખોવાઈ જતો હતો. આમ અંતર તો દરિદ્ર અવસ્થામાં જ પીડાતું રહેતું. પરંતુ હવે આ ધર્મનાં સાધનો કેવું સુખ આપે છે? એની તેના ચિત્ત ઉપર ભાત પડે છે.

૮ દિશાપરિવર્તન

હે જીવ! હવે તને સન્મિત્ર સાથે ધર્મચર્ચામાં કેવો આનંદ આવે છે. સત્સંગમાં ચિત્તની સ્થિરતા કેવું કહ્યું ના જાય તેવું સુખ આપે છે અને સત્‌માર્ગદર્શકનું સાન્નિધ્ય તો જાણે અમૃત સમાન લાગે છે. સંસારના વિવિધ પ્રવાહોમાં તણાઈને સમય ગુમાવ્યો તેનું ભાન થતાં ખેદ ઊપજે છે, પરંતુ હવે પ્રાપ્ત થયેલા ધર્મ સાધનોથી આશ્વાસન મળે છે કે થઈ તે થઈ, જાગ્યા ત્યાંથી હવે પ્રભાત. આ જન્મ એળે ગુમાવવો નથી. શીઘ્રતાએ આગળ વધવું છે

જીવે સંસારચક્રમાં અનંતો કાળ દેહયાત્રામાં ગાળ્યો છે. આ જન્મમાં પણ ચાલીસ પચાસ વર્ષ તો એમ જ વિતાવ્યા છે "હે જીવ ક્લેશરૂપ સંસાર થકી હવે વિરામ પામ, વિરામ પામ." આવી સુવિચારણા વડે જીવ સ્વચ્છંદરૂપ વિષયાદિ વિહારનો સંક્ષેપ કરવાનો હવે પુરુષાર્થ આદરે છે.

ગૃહસ્થ હોવાથી અને હજી પૂર્વસંસ્કારનું બળ હોવાથી તે ત્વરાથી આગળ વધી શકતો નથી, પણ સાથે સત્સંગાદિનું બળ અને પ્રેરણા હોવાથી પુરાણી આદતો ભૂંસાતી જાય છે. ખેતરમાં વધુ પાણી ભરાઈ જાય તે પછી પાળ બાંધી લે છે, જેથી કરીને અંદરનું પાણી બહાર નથી જતું અને બહારનું પાણી અંદર પેસી ન જાય. તે પછી અંદરનું પાણી સૂર્યના તાપથી સૂકાવા માંડે છે, કેટલુંક પાણી ધરતી પી લે છે. પરિણામે સમય જતાં સારી ફસલ ઊતરે છે. તેમ જીવે ધર્મજિજ્ઞાસાને

પ્રદીપ્ત રાખવા વૃત્તિસંક્ષેપ, નાના પ્રકારના સંયમ અને નિયમો ધારણ કરી સંસારમાં વહી જતા સમયના સદ્ઉપયોગ માટે પાળ બાંધવી. આથી જૂના અસદ્ સંસ્કારોને પુષ્ટિ મળતી નથી તેથી તે સૂકાતા જાય છે. અને સ્વાધ્યાય, સત્સંગ વડે નવા સંસ્કારો વિકસતા જાય છે, આમ માનવજીવન સાર્થક થતું જાય છે.

૦ ધર્મમાર્ગમા પ્રવેશ :

ધર્મમાર્ગમાં નિત્ય નિત્ય ઉદ્ભવતા અંતરના નવીન ભાવો અને પ્રવાહો જીવને ઉત્સાહ પ્રેરે છે. એવી અંતઃપ્રેરણાથી જીવ આગળ વધતો જ જાય છે. સવારથી ઊઠતાંની સાથે જ આમૂલ પરિવર્તન જણાય છે. પહેલાં તે ઉઠતો ત્યારે ચિત્ર-વિચિત્ર અને વાસનાયુક્ત સ્વપ્નમય નિદ્રા પછીના થાકથી, બેહોશીથી ઉઠતો હતો કારણ કે સૂતાં સુધી સાંસારિક અનેક પ્રકારની પ્રક્રિયામાં જીવ સમય વિતાવતો હતો. હવે સૂતાં સમયે પ્રભુસ્મરણ અને પ્રભુ શરણની ભાવના સેવીને સૂએ છે તેથી સ્વપ્ન પણ તેવો આકાર લે છે, અને નિદ્રા પણ સુખરૂપ લે છે

પહેલાં ઉઠતો ત્યારે હાય ધન ! કે હાય માન ! એવી અકાંક્ષાઓ માટે તલસતો હતો. હવે પ્રભુના સ્મરણ સાથે ઉઠે છે એટલે ધન કે માન જેવા શબ્દો કંઠે આવવા પામતા નથી. પહેલાં તો સવાર પડે એટલે સંસારી મિત્રો અને વ્યાપારીઓની ટેલીફોનની ઘંટડી રણકતી હતી હવે તેને પણ વિરામ મળ્યો છે. સૌ મિત્રો વિચારમાં પડી ગયા છે કે આને કંઈ ઘેલું લાગ્યું છે કે શું ? પણ આ જીવ આત્મસન્મુખ થયો હોવાથી લોકો ઘેલો ગણે કે ગાંડો ગણે હવે એક જ રટણ છે કે મારે આત્માર્થ સાધી માનવ-દેહનુ મૂલ્ય સ્થાપિત કરવું છે, અને પરમાર્થ પામવો છે. તે માર્ગમાં જેટલા સહાયક તેટલા મારા સન્મિત્ર, તથા સ્વજન છે. છતાં સાંસારિક પ્રવૃત્તિનું પ્રયોજન હોય ત્યાં ગંભીરતાથી વર્તે છે. પોતે ધર્મી છે તેવું પ્રદર્શન કરતો નથી. ખૂબ સરળભાવે, સઉલ્લાસ, વિનમ્ર થઈ વ્યાપાર-વ્યવહારમાં પ્રવૃત્ત થાય છે. કારણ કે યોગ્ય સમજ કેળવી આત્માર્થે ધર્મને સ્વીકાર્યો હોવાથી ક્યાંય માન મોટાઈમાં ખેંચાતો નથી. એવું સર્વ તો તે અગાઉ કરી ચૂકયો છે. તેમાંથી પાછો વળવા સાચા ધર્મનો મર્મ પામવા તેણે વીતરાગ માર્ગ સ્વીકાર્યો છે, તેથી બાહ્ય જીવનના પ્રકારોની તુચ્છતા તેને સમજાઈ છે. કર્મક્ષેત્ર દીર્ઘકાળથી સેવાયેલું હતું તે ત્યજીને

વળી નવો પ્રયાસ તેવા જ પ્રકારો માટે કરવાનું કોઈ પ્રયોજન હવે જણાતું નથી. ધર્મ એ આત્માનો સ્વભાવ છે, તેવો તેણે દૃઢ નિર્ધાર કર્યો છે. આમ આત્માર્થીનું નિરાળું જીવન પ્રગટ થાય છે.

જે સાધકે ધર્મમાર્ગમાં માત્ર પ્રવેશ કર્યો છે, અને હજી ગૃહસ્થ જીવન કે વ્યાપારાદિની પ્રવૃત્તિ છે. પરંતુ તેની દૃષ્ટિ બદલાઈ ગઈ હોવાથી વ્યાપારમાં સત્ય અને પ્રામાણિકતા, વ્યવહારમાં સમાનતા અને ઉદારતા, મિત્રોમાં મધ્યસ્થતા, સાંસારિક પ્રસંગોમાં સંક્ષેપ, નિવૃત્તિમાં ધર્મ આરાધન, પ્રવાસમાં તીર્થયાત્રા અને અવકાશે સંત સમાગમ આવા પ્રકારે ઉદાત્ત જીવનનો ક્રમ સેવી હવે તે સાધકાવસ્થામાં આગળ વધે છે. અર્થાત્ બાહ્ય પ્રકારે વધુ સમય ધર્મ ક્રિયામાં અને અંતરમાં શુભ ભાવ વડે મનની શુદ્ધિ રાખે છે. વળી જાગૃતિપૂર્વક જીવનચર્યામાં કર્મવિવશતાથી દૂર રહે છે. આગળ જતાં સંયમ, નિયમ અને સત્સંગમાં દૃઢ રહી વ્યાપાર–વ્યવહારથી મહદ્ અંશે નિવૃત્ત થઈ પવિત્ર સ્થાનોમાં નિવાસ કરે છે. ત્યાં જ્ઞાન, ધ્યાન, સ્વાધ્યાય અને શાસ્ત્રાભ્યાસમાં સમયનો શક્ય તેટલો પ્રમાદ રહિત સદ્ઉપયોગ કરે છે.

ભગવાન મહાવીરના બોધને પાત્ર થવા માટે બોધવચનોને તે સાકાર કરી રહ્યો છે. અંતરની વિશુદ્ધિ દ્વારા નિજ સુખ અને આનંદની અનુભૂતિમાં તે આગળ વધે છે. સંસારની કોઈ ઉપાધિ તેને પીડાકારી થતી નથી કે વૃત્તિઓ ચંચળ થતી નથી. થોડી ફરજ હોવાથી તે પ્રત્યે ધ્યાન આપવું પડે છે. તો ય તેમાં તત્ત્વશ્રદ્ધાયુક્ત દૃષ્ટિ વડે નિશ્ચિંત હોય છે. પ્રતિકૂળતા આવે જાગૃતિપૂર્વક યથાર્થપણે ઉપયોગ વડે મનને સમજાવીને ધર્મમાં જોડેલું રાખવા પ્રયાસ કરે છે. સંસારમાં વ્યસ્ત વ્યક્તિ માટે આત્મલક્ષ્ય થવું ઘણું દુર્લભ છે, ધર્મ પામવો પણ દુર્લભ છે. સંસારી જીવ કર્મ કે કુદરતના પરિણામો ન સમજે તો પણ કર્મ તો સંસારી જીવના પરિણામને પામીને જીવ સાથે સંયોગ સાધી જ લે છે. સંસારી જીવ કહે કે આ કયા પ્રકારની બલા છે તે મને તો ખબર નથી. તો પણ કર્મ જ્યાં સુધી જીવની દશાના પરિણામો વિકારી હોય ત્યાં સુધી જીવને છોડતું નથી. અને નવા નવા દેહ ધારણ થયા જ કરે છે.

"ઝેર સુધા સમજે નહિ, જીવ ખાય, ફળ થાય,
તેમ શુભાશુભ કર્મનું ભોક્તાપણું જણાય."

—શ્રી આત્મસિદ્ધિશાસ્ત્ર–૮૩.

કોઈ સત્ સાધનના નિમિત્ત યોગે જીવને કર્મની શૃંખલાના દુષ્પરિણામનો બોધ થઈ જાય અને જીવ શુભ પરિણામની યુક્તિને યોજે તો અખંડ તેલની ધારાની જેમ ચાલતી કર્મધારા ક્યાંક અટકે છે અને કર્મધારા જ્યાં અટકે ત્યાં ધર્મધારા તેનું સ્થાન લેવાની જ છે. જીવની એ જ અવસ્થા છે. ક્યાં તો તે અજ્ઞાનરૂપ કર્મવશ રહે અથવા જ્ઞાનવશ ધર્મયુક્ત રહે એક વાર ધર્મધારા ચાલુ થઈ કે તેને ટકાવવા ભક્તિ, સત્સંગ, સ્વાધ્યાય, સદ્ગુરુશ્રવણ જેવા સત્ નિમિત્તો સેવવાં પડે છે. અને તો તે ધર્મધારા ક્રમે કરી અપ્રમત્ત દશાને પામી અખંડિતપણે જ્ઞાન-ધ્યાનરૂપે વહે છે.

કર્મધારાના પ્રવાહ માટે બુદ્ધિપૂર્વકનો પ્રયાસ ક્યારેક જ કરવો પડે છે. પ્રાયે દીર્ઘકાલનો અભ્યાસ હોવાથી તે ધારા વહેતી જ રહે છે. તેથી તત્ત્વના અભ્યાસ વડે ધર્મચેતના જાગૃત કરવી આવશ્યક છે કારણ કે અનાભ્યાસને કારણે ઉપયોગ દૈહિક ક્રિયારૂપે થઈ જાય છે.

"દેહ જીવ એકરૂપે ભાસે છે અજ્ઞાન વડે,
ક્રિયાની પ્રવૃત્તિ પણ તેથી તેમ થાય છે,
જીવની ઉત્પત્તિ અને રોગ, શોક, દુઃખ, મૃત્યુ,
દેહનો સ્વભાવ જીવ પદમાં જણાય છે."

શ્રીમદ્ રાજચંદ્રજી પદ.

ચેતનાના ઉપયોગ વડે સર્વક્રિયા થાય છે અને જણાય છે તેથી એમ લાગે છે કે દેહ જીવ એક જ છે અને જીવ આ સર્વનો કર્તા છે. અર્થાત્ જ્યાં સુધી તે, તે ક્રિયામાં તદાકાર થાય છે ત્યાં સુધી કર્તાપણું નિર્માણ થાય છે. કેટલાંક કાર્યમાં ઉપયોગની અનિવાર્યતા સિવાય અભ્યાસ વડે દૈહિક ક્રિયા શક્ય છે. એવી ક્રિયાઓમાં પ્રયાસ વડે ઉપયોગને શુભભાવમાં ટકાવી શકાય છે. જેમ કે કોઈ ગૃહિણી રોટલી વણે કે કપડાં ધૂએ ત્યારે મંત્રાદિ કે સત્પુરુષોની કથાના ચિંતનમાં કથંચિત્ ચિત્તને જોડેલું રાખી શકે છે.

દૈહિક કે આરંભિક ક્રિયા કરવા છતાં મન શુભભાવમાં ટકી શકે છે. પરિણામે ચિત્તમાં ન છૂટકે જ તે ક્રિયા કરવાનો કે ફરજરૂપે કરવાનો ભાવ હોવાથી પરિણામમાં વ્યગ્રતા કે તન્મયતા થતી નથી. કૂણાં પરિણામવાળું ચિત્ત આરંભ કે સમારંભ જેવી ક્રિયામાં પણ કર્મબંધનને પાતળા પાડે છે. ધર્મચેતનાયુક્ત સંસ્કારની આ ફલશ્રુતિ છે.

પ્રારંભની શુભ ક્રિયાના શુભભાવો રસાઈને શુદ્ધ બનતા જાય છે. તે ધર્મચેતનાનું લક્ષણ છે. ધર્મજિજ્ઞાસાનું તે આત્મબળ છે.

૦ ધર્મજિજ્ઞાસા :

મનુષ્ય માત્ર સૃષ્ટિ મંડળમાં સુખની આશા, અભિલાષા, આકાંક્ષા અને અપેક્ષા સહિત જીવે છે. અને તેથી ભૌતિક જગતમા તેની પૂર્તિ માટે અહર્નિશ દોડયા જ કરે છે. કોઈને પૂછો કે કયાં દોડો છો? કેમ દોડો છો? તો કહેશે ખબર નથી.

વિદ્યાર્થીને પૂછો, કે તું શું કરવા દોડે છે? તો ઉત્તર હશે કે હું ભણીને અમુક થઈશ, ખૂબ કમાઈશ અને સુખી થઈશ. વ્યાપારીનો ઉત્તર હશે કે સંપત્તિવાન બનીશ કે મોટો બનીશ અને સુખી થઈશ, ત્યાગીને પૂછીએ તો ઉત્તર હશે કે ત્યાગ વડે આ લોકમાં માનાદિ વ. મળશે, પરલોકમાં સુખ મળશે. અને ત્યાગી પણ સવારથી સાંજ સુધી કેટલાં મંદિર ઊભાં કર્યાં? કેટલાં સ્થાન ઊભાં કર્યાં? કેટલા શિષ્ય બન્યા? આવી દોડમાં હશે. આમ સંસારનાં સુખનો અર્થી અને મોક્ષનાં સુખનો અર્થી બન્ને દોડયા જ કરે છે. છતાં તે સુખ પામતો જણાતો નથી.

-શ્રી આનંદઘનજીએ કહ્યું છે કે,

> "દોડત દોડત દોડિયો જેતી મનની રે દોડ જિનેસર,
> પ્રેમ પ્રતીત વિચારો, ઢૂંકડી ગુરુગમ લેજો રે જોડ જિનેસર
> ધર્મ જિનેસર ગાઉં રંગશું."

શ્રી આનંદઘનજી કૃત શ્રી જિનસ્તવન

આમ પ્રાણી માત્ર સંજ્ઞાબળે, બુદ્ધિ બળે અને મનના બળે દોડયા જ કરે છે.

ઘણું દોડીને પણ અંતે જીવને સુખ જ જોઈએ છે. તે સુખ ધર્મ વગર પ્રાપ્ત થાય તેમ નથી. આ ધર્મ એટલે આત્માનો પરિચય કરવો કે જે દેહવ્યાપી અણુ રેણુમાં વ્યાપ્ત છે અતિ નિકટ છે. તેને બહાર શોધવો તે વ્યર્થ છે. તેને શોધવા ગુરુ વિનય, ઉપાસના અને આજ્ઞા જરૂરી છે. તેવી ભૂમિકા માટે સૌ પ્રથમ ધર્મજિજ્ઞાસાની અત્યંત આવશ્યકતા છે. ધર્મપ્રાપ્તિનું તે એક સોપાન છે.

ભગવાન શ્રી મહાવીરના કથન અનુસાર શ્રી આચાર્યોએ મનુષ્યોને ઉપદેશ આપ્યો છે કે ભવ્યો! સર્વ કાળે ચાર વસ્તુઓ દુર્લભ છે. મનુષ્યત્વ સદ્દગુરુ, સત્‌શાસ્ત્ર અને શ્રદ્ધા કે સંયમ. આપણને માનવદેહ તો મળ્યો છે અને ધારો કે પુણ્યયોગે સત્‌શાસ્ત્ર વ. પણ આછા પાતળા યોગાનુયોગે મળ્યા હોય છતાં જો ધર્મજિજ્ઞાસા ન હોય અને તે પણ તીવ્ર ઉત્કટ કે સદા જલતી ન હોય તો મળેલો યોગ પણ નિષ્ફળ જવા સંભવ છે. તીવ્ર ધર્મજિજ્ઞાસા વગર ધર્મભાવના ટકતી નથી. ઉત્કટ જિજ્ઞાસા વગર અંતર્મુખતા સંભવ નથી અને જિજ્ઞાસાની જ્યોત જલતી ન રહે તો પ્રમાદ છૂટતો નથી, કે કષાયની મંદતા થતી નથી અને એમ થયા વગર આત્મસ્વરૂપ કે આત્મધર્મ પામવો અસંભવિત છે.

ત્યારે હવે શું કરવું? શ્રીમદ્ રાજચંદ્રજીની શીખ છે કે
"જગતની વિસ્મૃતિ કર અને સત્‌પુરુષને ચરણે બેસ."

ધર્મજિજ્ઞાસાને ટકાવવા સત્સંગ, ભક્તિ અને સ્વાધ્યાય તે ઉત્તમ સાધનો છે. વીતરાગમાર્ગને અનુસરનારા સ્થાનોમાં અમુક સમય નિવૃત્ત થઈ સત્સંગ આદિનું સેવન કરવું. સત્‌શાસ્ત્રનું નિયમિત વાંચન, શ્રવણ કે ધર્મવિચારણા કરવી, અને ધર્મજિજ્ઞાસાને પ્રાણરૂપ જાણી નિરંતર જાગૃત રાખવી.

○ ધર્મ પ્રૌઢતા :

આત્માર્થી જ્ઞાનવૃદ્ધની જેમ હવે ધર્મારાધનમાં પ્રૌઢતા ધારણ કરે છે. આવશ્યકતા મુજબ આહાર–વિહાર નિદ્રા આદિ પ્રયોજન રાખી શેષ સમય કેવળ આત્મારાધનમાં ગાળે છે. તેના અંતરંગની વૃદ્ધિ, ગુણસમૃદ્ધિ અને જ્ઞાનાદિની રિદ્ધિ તો જ્ઞાની જ જાણી અને સમજી શકે તેવી અદ્‌ભુત હોય છે.

આવી અંતરયાત્રાની ફળશ્રુતિ પછીની એ ધર્મારાધનની આગળની યાત્રા કેવી હોય તેની આપણે ભાવના કરીને પ્રેરણા મેળવવી. જ્ઞાન–સહ ત્યાગ અને વૈરાગ્ય દશામાં આગળ વધતો તે જીવ હવે મુનિદશાના ભાવને પ્રાપ્ત કરી, પંચ મહાવ્રતાદિ અને યમનિયમનું પાલન કરી, યતિધર્મને આરાધી અંતે દર્શન, જ્ઞાન, ચારિત્ર અને તપરૂપ આત્મભાવમાં લીન થાય છે તે જીવનની ધન્યતા છે.

'ધન્ય તે મુનિવરો'

'નિર્મળ રોહણ ગુણમણિ ભૂદરા,
મુનિજન માનસ હંસ; જિનેસર.
ધન્ય નગરી, ધન્ય તે વેળા ઘડી
માત–પિતા કુળવંશ, જિનેસર
શ્રી આનંદઘનજીકૃત શ્રી ધર્મનાથ જિનસ્તવન.

હિતશિક્ષા :–

"સાવધાન! તાલપૂટ વિષ કરતાં ય ભયંકર દુષ્ટ મનોવૃત્તિ જીવનને તો ખારું ઝેર જેવું બનાવી જ દેશે પરંતુ મોતને ય વિષાદભર્યું બનાવી દેશે! સાધનાના જીવનમાં જે આત્માઓ 'સ્વ' ને બદલે 'પર' ને કેન્દ્ર બનાવીને બેઠા એ આત્માઓ સાધનાના જીવનની સફળતાથી લાખો યોજન દૂર ફેંકાઈ ગયા! પરના વિષે મનોવૃત્તિ કેન્દ્રિત રાખવામાં સદ્ગતિ ય નહિ તો પરમગતિ તો ક્યાંથી જ થાય? હા 'પર' ને તમારે અપનાવવા જ હોય તો જુદી રીતે અપનાવો. * દોષો તમારા જુઓ....ગુણો પરના જુઓ.... * કઠોરતા જાત પર કેળવો.... કરુણા બીજા પર રાખો... * જાતમાં સાંકડા બનો.... 'પર' પ્રત્યે ઉદાર બનો.... * તમે કરેલા ઉપકારોને ભૂલી જાઓ...બીજાના ઉપકારને યાદ રાખો... બસ, પછી કાંઈ દુર્લભ નથી....

આવી મનોવૃત્તિ કેળવ્યા વિના સાધનાના જીવનની મસ્તીનો કોઈ અનુભવ નહિ થાય... અને એકવાર પણ જો આવી મનોવૃત્તિ કેળવાઈ જશે તો બહિર્ભાવો તરફ નફરત પેદા થયા વિના નહિ રહે.... બસ, પેદા થયેલી એ નફરત આંતર જગતના અત્યાર સુધી બીડાયેલા જ રહેલા સુખના તમામ દ્વારો ખોલી નાખવામાં ભારે સહાયક બનશે!

તો મળેલી તમામ શક્તિઓનો સદુપયોગ કરવાની કળાને હસ્તગત કરી લો.... એ નહિ થાય તો આ ઉત્તમ જીવન પણ આપણા માટે તો પશુના જીવન કરતાં ય બદતર પુરવાર થશે... માનવ પાસે તો દુર્ગંધ ફેલાવતા ખાતરમાંથી ય સુગંધીદાર પુષ્પો પેદા કરવાની કળા છે... બસ, એ કળાને શક્તિના તમામ ક્ષેત્રમાં ઉપયોગી બનાવવાની છે....

યાદ રાખજો, આ બધું ત્યાં સુધી જ શક્ય છે જ્યાં સુધી શરીર-ઇન્દ્રિયો–અંગોપાંગ વગેરે સ્વસ્થ છે! એમાં જરાક પણ ગરબડ થઈ એટલે મામલો હાથમાંથી ગયો સમજજો! શાસ્ત્રકારો શરીરને રોગોનું ઘર કહે

છે તો આ સંસારને દુઃખોનું ઘર કહે છે! શરીર કેમ નિરોગી રહે છે એ આશ્ચર્ય છે!.... સંસાર શી રીતે મજેથી ચાલે છે એ આશ્ચર્ય છે! ગમે ત્યારે.... ગમે તેવી જગ્યાએ આ સંસાર પોતાના અસલ સ્વભાવ બતાવશે... શરીર પોતાનું પોત પ્રકાશસે...એવી સ્થિતિમાં પછી ધર્મ કરવો એ ભારે કઠિન બની જશે...! અરે! કદાચ અશકય પ્રાયઃ બની જશે... આ વાતને સદાય નજર સામે રાખજો...

તમે કલ્પના ભલે ગમે તેટલી સુખદ કરી રાખી હોય પરંતુ વાસ્તવિકતા સુખદ નથી, દુઃખદ જ છે! નિરોગી શરીર એ કલ્પના છે.... રોગિષ્ઠ શરીર એ વાસ્તવિકતા છે! સુખમય સંસાર એ કલ્પના છે.... દુઃખમય સંસાર એ વાસ્તવિકતા છે! સંપત્તિની પ્રાપ્તિ એ કલ્પના છે.. આપત્તિઓનું આગમન એ વાસ્તવિકતા છે! જીવન એ કલ્પના છે, મોત એ વાસ્તવિકતા છે.

સાવધાન! આ કલ્પના આજે નહિ તો કાલે જરૂર તૂટશે... એ વખતે અકળામણ ન થાય માટે અત્યારથી જ ચેતી જાઓ!... પ્રત્યેક પળે ઉંમર વધી રહી છે એમ કહેવાને બદલે એમ કહો કે મોત નજીક આવી રહ્યું છે!.. આ નજીક આવતા મોતને મહોત્સવમય બનાવી જાણવું હોય તો ચાલી રહેલા જીવનને વ્યવસ્થિત બનાવી લો! હું હમણાં તો મરવાનો જ નથી' આ ભ્રમને વહેલી તકે દૂર કરી દો....

વાસ્તવિકતા આ હતી અને આપણી કલ્પનાઓ જુદી હતી. અને એ કલ્પનાઓએ જ આપણા સંસારનું પરિભ્રમણ અખંડિત રાખ્યું છે.... તોડો એ કલ્પનાઓના જાળાને! મોત આવવાનું જ છે અને તે અત્યારે આ જ પળે પણ આવી શકે છે આ વાસ્તવિકતાને સ્વીકારીને જીવન જીવો.... જુઓ પછી એની મજા!

પાપકાર્યોના રસ તૂટી જશે.... ધર્મકાર્યોના રસ ઊભા થઈ જશે!.... પાપક્રિયાઓની એકાગ્રતા તૂટશે ... ધર્મક્રિયાની એકાગ્રતા સધાશે!.... પણ ક્યારે? સંસારના તમામ ભાવોના સ્વભાવને સતત નજર સામે રાખશું ત્યારે! એ સિવાય તો એ જ અનાદિના રાહે જીવન ચાલશે.... અને અનંતા ભવોના ચાલ્યા આવતા પરિભ્રમણમાં આ એક ભવનો ઉમેરો થઈ જશે!"

મુનિરાજ શ્રી રત્નસુંદરવિજયજી.

૭

સરળ ધર્માચરણ

૦ ધર્મ અભિમુખતા :

આ વર્તમાન યુગમાં બુદ્ધિની વૃદ્ધિ થતાં, તથા વૈજ્ઞાનિક ક્ષેત્રે વિકાસ થતાં, જીવો ધર્મની સમૃદ્ધિને વિસરી જતાં હોય તેવું જણાય છે. વળી કેટલાંક જીવો ધર્મ પામવાની અભિલાષાએ કે ધર્મ આરાધીએ છીએ તેવી કલ્પનામાં ધર્મને નામે ધર્મક્રિયા કરતાં જણાય છે. અનેકવિધ ક્રિયામાં, સ્થાનમાં, કે ગ્રંથવાંચનમાં કંઈક ફેરફાર કરીને ધર્મી એમ માની લે છે કે મેં ધર્મ કર્યો, હું ધર્મ કરું છું. તેણે વિચારવું કે જે ધર્મ આત્મશક્તિને જાગૃત ન કરે કે ચેતનાના શુદ્ધ પ્રવાહને વહેતો ન રાખે, તેના જ્ઞાન-ધ્યાન ઢાલની જેમ વિકારો, વાસનાઓ કે દોષો સામે રક્ષણ કરી નહિ શકે. સદાચારી કે શુદ્ધાહારી સદ્‌વૃત્તિપૂર્વક વર્તના ન કરે, સમદૃષ્ટિયુક્ત કે સમતારૂપ આચાર ન કરે તેની કોઈ ક્રિયા ધર્મરૂપ નથી. તે શુષ્ક ક્રિયા છે. તેનું ફળ આંશિક છે. પાસ થવા જેવા પણ તેમાં ગુણાંક મળતા નથી. તો હવે કેવા પ્રકારે ધર્માચરણ કરવું ?

બુદ્ધિની વૃદ્ધિ નહિ પણ બુદ્ધિની શુદ્ધિ જ આત્માની સમૃદ્ધિ છે. તે ધર્મ છે. શાસ્ત્રકારોએ ઉત્તમ ધર્મ આરાધના માટે જીવોના સંસ્કાર અને પ્રકારને લક્ષમાં રાખી ધર્મની વિવિધ માર્ગે પ્રરૂપણા કરી છે. આ ધર્મના માર્ગે જનારે સૌ પ્રથમ આત્મશ્રદ્ધા અને પરમાત્માની શ્રદ્ધાને સ્થાપિત કરવી પડશે. કારણ કે આત્મા છે ત્યાં ધર્મ છે. અને પરમાત્મા છે ત્યાં માર્ગ

છે. મલિન દર્પણમાં જેમ પ્રતિબિંબ સ્પષ્ટ જણાતું નથી તેમ આત્માની અશુદ્ધ દશામાં ધર્મ પ્રગટ થતો નથી. તેથી સાધકે પરમાત્માના શુદ્ધ સ્વરૂપની કલ્પના, ભાવના અને શ્રદ્ધા વડે આત્માને જાણવાનો છે. તે માટે પ્રથમ શુદ્ધિ કરવી જરૂરી છે.

૦ પંચાચારનું પાલન :

જ્ઞાનીજનોએ ગૃહસ્થાશ્રમમાં સાધકને જીવનશુદ્ધિ માટેના કેટલાક આચારો દર્શાવ્યા છે. તેમાં અહિંસા, સત્ય, અચૌર્ય, બ્રહ્મચર્ય (શીલ) અને પરિગ્રહ વગેરેનું મર્યાદાયુક્ત પંચાચારનું આચરણ જણાવ્યું છે. સાદું અને સંયમી જીવન આ આચારોનું લક્ષણ છે. તે આચારોનું પાલન આત્માની જાગૃતિ, પ્રભુ પ્રત્યેની પ્રીતિ અને જગત પ્રત્યે મૈત્રી રાખવાથી સરળ બને છે.

૦ અહિંસાનું પાલન :

દરેક ધર્મમાં અહિંસાને પ્રથમ સ્થાન આપવામાં આવ્યું છે. ભારત-ભૂમિમાં અહિંસા એ જાણે ભૂતકાળની વાતો હોય તેમ વિસરાતી જાય છે. અને ભૌતિક સુખ મેળવવા યેનકેન પ્રકારેણ સંપત્તિ મેળવવાની દોડમાં અહિંસા એ યુગ બહારની વાત મનાતી જાય છે. છતાં અહિંસા તત્ત્વમાં જ એવું સામર્થ્ય છે કે અલ્પસંખ્ય જન તેનું આચરણ કરશે તો પણ તેની છાયામા સૌને જીવનનું મૂલ્ય સમજાશે.
જ્ઞાની જનોનુ કથન છે કે :—

'અહિંસા પરમો ધર્મ:'

અહિંસાનું આચરણ તે શ્રેષ્ઠ ધર્મ છે. તેમાં અન્ય આચારો સમાહિત થાય છે. અહિંસક એવો ઉત્તમ માનવ સત્ય, અચૌર્ય, બ્રહ્મ કે અપરિ-ગ્રહને સહેજે આચરે છે.

અહિંસાનો સામાન્ય અર્થ એ છે કે જીવોને મારવા નહિ. તેનો સૂક્ષ્મ અર્થ વિચારવા જેવો છે. મનુષ્યે, પશુ કે જંતુ કોઈ જીવને તે હણવો નહિ પણ તેને દુભાવવો પણ નહિ. તેમની પાસેથી અધિક કામ લેવું નહિ તેના પ્રત્યે પ્રેમ અને મૈત્રી ભાવ રાખવો તે સૂક્ષ્મ અહિંસા છે.

નાના જીવો પ્રત્યે અનુકંપા રાખી જાગૃતિપૂર્વક દિનચર્યા કરવી, ઓછી જરૂરિયાત રાખવી, અતિ હિંસક વસ્તુઓ વાપરવી નહિ, અભક્ષ્યા-

હાર કરવો નહિ, હિંસક પ્રવૃત્તિઓમાં કે વ્યાપારમાં સાથ આપવો નહિ, કે પોતે તેમ કરવું નહિ.

૦ સત્ય :

મન, વચન, કાયાથી સત્યને પાળવું. કોઈને દુઃખ થાય તેવી કડવી, કર્કશ, કુવાણી બોલવી નહિ, ખોટી સાક્ષી પૂરવી નહિ. સૌનું હિત સચવાય તેવી મધુર વાણી બોલવી. નિરર્થક વાણીનો ઉપયોગ ન કરવો. અતિશયોક્તિ કે અલ્પોક્તિ ન કરવી. જેટલી સમજ અને જાણ હોય તેટલું જ કહેવું. મૌન દ્વારા સત્યને પ્રગટ થવા દેવું. સત્ય વડે જગત ટક્યું છે. તેવા સત્યમાં શ્રદ્ધા રાખવી. કસોટી થાય છે પણ સાચને આંચ આવતી નથી. વ્યવહારમાં સત્યને શક્ય તેટલું આચરવા પ્રયત્ન કરવો.

દૃષ્ટાંત :

સંત કબીરજી એકવાર પોતાનું વણકરીનું અને કાંતવાનું કામ કરતા હતા. તેમની પાસે રૂનો ઢગલો પડ્યો હતો, તેવામાં એક માણસ ખૂબ ગભરાટમાં ત્યાં આવ્યો અને તેણે કબીરજીને કહ્યું કે તેની પાછળ તેને પકડવા પોલિસ ફરે છે, માટે મને જલ્દી સંતાડી દો, કબીરજીએ તેને કહ્યું કે તું રૂના ઢગલામા સંતાઈ જા, પેલા માણસે તે પ્રમાણે કર્યું : થોડીવારમાં પોલિસ આવી પહોંચી, તેમણે દૂર ઊભા રહીને કબીરજીને પૂછ્યું કે અહીં કોઈ ચોર ભાગીને આવ્યો છે? કે તમે તેને જોયો છે? કબીરજી નીચા મુખે પોતાનું કામ કરતાં કરતાં બોલ્યા કે આ રૂના ઢગલામાં છે. પોલિસની ટુકડી આ વાત સાંભળીને હસીને ત્યાંથી જતી રહી. રૂના ઢગલામાં સંતાયેલો માણસ ધ્રૂજતા ધ્રૂજતા બહાર નીકળ્યો, અને કબીરજી પર ગુસ્સે થઈ કહેવા લાગ્યો કે તમારે ભરોસે હું સંતાઈ ગયો અને તમે મને બતાવો દીધો. સારું થયું કે પોલિસે રૂનો ઢગલો જોયો નહિ, તમારા પર કોણ વિશ્વાસ રાખશે. પોતે બચ્યો તેનો ઉપકાર માનવાને બદલે તેણે તો સંત ઉપર ગુસ્સો ઠાલવ્યો.

છતાં કબીરજીએ એ જ શાંત મુદ્રામાં જવાબ આપ્યો કે ભાઈ, તું બચ્યો તેનું કારણ જ 'સત્ય' છે. સાચી વાત કહેવાથી તને આંચ ના આવી એટલે સાચને આંચ નથી. તેવો વિચાર કર. ભક્ત, મુનિની વાણીના સત્યની આવી સિદ્ધિ છે કે પોતે તો નિર્ભય રહે છે પણ તેમની છાયા અન્યને પણ નિર્ભય કરે છે."

○ અચૌર્ય .

અસ્તેય, અદત્ત અર્થાત્ ચોરી ન કરવી. કોઈની વસ્તુ લેવાની કે ઉઠાવવાની બુદ્ધિ ન કરવી. ખોટા હિસાબો લખી ચોરી ન કરવી. વધુ પડતો સંગ્રહ ન કરવો. ભાવના શુદ્ધ રાખવી. અન્યનાં સુખમાં રાજી થવું.

○ બ્રહ્મચર્ય :

આ વિષે સ્વાધ્યાય આઠમાં વિગતવાર લેખન જોવું.

અપરિગ્રહ ·

નિરર્થક વસ્તુનો સંગ્રહ ન કરવો. સંતોષથી જીવવું. ઘર માલ મિલકત પર મૂર્છા-મોહ ન રાખવો. સંપત્તિનો સુયોગ હોય તો અમુક મર્યાદા કરીને તેનો સુકૃત્યમાં સદ્ઉપયોગ કરવો. ભિક્ષુકને તેના ફૂટેલા માટીના પાત્રમાં મૂર્છા-મોહ હોય છે અને ધનપતિને પોતાની સંપત્તિમાં મૂર્છા-મોહ હોય છે બંનેની દશા અજ્ઞાનમય છે. ભિક્ષુક હો કે ધનપતિ હો કોઈ મૃત્યુસમયે એક રજકણ લઈ જઈ શક્યું નથી. જેવી કરણી કરી હોય છે તેવી સાથે આવે છે. માટે મૂર્છા મોહ ઘટાડવા અને સન્માર્ગમાં પ્રવર્તવું.

જેમ હાથીના પગલામાં સર્વ પાદથી ચાલનારા પ્રાણીનાં પગલાં અંતર્ભાવને પામે છે તે જ પ્રમાણે સત્ય અસ્તેય દાન યજ્ઞાદિ સર્વ અહિંસામાં જ અંતર્ભાવને પામે છે. આથી એ સિદ્ધ થાય છે કે અહિંસા મુખ્ય છે અને અન્ય ચાર અંગો આ શુદ્ધિને માટે આવશ્યક છે. અહિંસા ચારનું મૂળ છે. યોગના સાધકે નિત્યકર્મ કરવાના છે. આશ્રમવિહિત નિત્યકર્મના અવિરોધે કરીને સર્વકાલે સર્વ અવસ્થામાં તથા સર્વદેશમાં સર્વ પ્રાણીને મન વાણી અને કાયાએ કરીને દુઃખની ઉત્પત્તિ ન કરવી. ક્રિયામાત્રથી ક્ષુદ્ર જંતુનો નાશ થાય છે, અથવા પીડા થાય છે. તે અનિચ્છા છતાં થવાની જ તેથી તે હિંસાની નિવૃત્તિ માટે પ્રાયશ્ચિત્ત કરવું.

"કર્મણા મનસા વાચા સર્વભૂતેષુ સર્વદા,
અક્લેશજનનં પ્રોક્તં હિંસાત્વેન યોગિભિઃ ।"

શરીરથી થતાં કર્મ કરીને મન વડે તથા વાણી વડે સર્વ પ્રાણી વિષે સર્વ કાલે ક્લેશની ઉત્પત્તિ ન કરવી તેને જ યોગી લોકો અહિંસા કહે છે"

શ્રી પાતંજલ યોગદર્શન દ્વિતીય પાદ

○ પંચશીલ રત્નો :

શ્રદ્ધા, દાન, શીલ, સંયમ અને સ્વાધ્યાય આ પંચમગતિને આપનારા છે. ચારગતિના ભ્રમણનું વારણ કરે તેવા આ શીલરત્નોનો બોધ માનવ જન્મને સફળ કરે છે. તેમાં ઘણાં ગુણધર્મો સમાહિત થાય છે. શ્રદ્ધામાં વિનય, ભક્તિ, નમ્રતા, આત્મવિશ્વાસ સમાય છે. દાનમાં દયા, અહિંસા, અમૂર્છા, સંતોષ, પરોપકાર સમાય છે. શીલમાં વ્રત, બ્રહ્મચર્ય, સદાચાર, સમતા નિહિત હોય છે. સંયમમા મન, વચન, કાયાની શુદ્ધિ થતાં પરિણામ, વૃત્તિ, ભાવના શુદ્ધ થતાં રહે છે. સ્વાધ્યાયમાં એકાગ્રતા, અનાસક્તિ અભ્યાસ, અકામતાની કેળવણી મળે છે માટે સ્વાધ્યાયમાં ઉપદેશ, વાંચન, મનન, નિદિધ્યાસન, ધર્મવાર્તા તથા સ્વ–અવલોકન અને સત્સંગ સમાય છે. ગુલાબની પાંખડીઓની જેમ એક એક પ્રકારમાં અનેક પાંખડીઓ ખીલતી જાય છે. શુદ્ધ આત્મભાવને લક્ષે કરેલા આ પાંચ અનુષ્ઠાનો જીવનને આનંદથી ભરપૂર રાખે છે. અપૂર્વ શ્રદ્ધાને પ્રેરે છે. નિજીશક્તિનો અનુભવ થાય છે. આત્મજ્ઞાની, માર્ગદર્શક કે ગુરુગમે આ પ્રકારોમાં વિશદતાથી, નિશ્ચળબુદ્ધિથી, પ્રાણરૂપ માનીને તેનું સેવન કરવામાં આવે તો મનુષ્ય મુનિપણાની ભૂમિકામાં આવે છે. સાધક સાધુતામાં પ્રવેશ કરવા સમર્થ બને છે. પાપી પુણ્યવંતો બને છે. માટે હે ચેતનાત્મા ! ધર્મયુક્ત વ્યવહાર, જીવન, અનુષ્ઠાન, આરાધન, અને સાધનને મહાન કર્તવ્યરૂપ સમજ, તેનું શ્રદ્ધાપૂર્વક આચરણ કરવાથી ચેતનાશક્તિ પ્રગટ થાય છે.

"સમજ સમજ મૂરખ મન, છોડ પળોજણ પાગલ ના બન,
આતમને તું ઓળખ બાપુ, છોડી દે કાયાની માયા."

○ શ્રદ્ધા :

શ્રદ્ધા, વિનય, ભક્તિ વગર આત્મા સરળ થતો નથી, કે પાત્રતા થતી નથી. આ ગુણોની કેળવણી ગુરુભક્તિ દ્વારા સહજ પ્રાપ્ત થાય છે. પરમાત્મા પ્રત્યે અર્પણ થવાથી મદભર્યું મસ્તક એકવાર ઝૂકે છે, પછી આત્મોન્નતિનો શીઘ્ર પ્રારંભ થાય છે. માનવ જીવનનું મહાન કાર્ય ગતિશીલ બને છે શ્રદ્ધા વગર નર પશુ રહે છે.

દૃષ્ટાંત :

અર્જુને ભગવાન શ્રીકૃષ્ણમાં શ્રદ્ધા મૂકી તો મહાભારતના યુદ્ધમાં તે વિજય પામ્યો. જીવને જો આત્મ શ્રદ્ધાની અને પ્રભુશ્રદ્ધાની દૃઢતા રહે

તો સંસારરૂપી મહાયુદ્ધમાં તે વિજય પામે, તથા અંતરંગ શત્રુઓ પર પણ તે વિજય પામે.

મહાભારતનું યુદ્ધ ચાલી રહ્યું છે. મહાસેનાઓનો સંહાર થઈ ચૂકયો છે. એકે પક્ષે વિજય હાંસલ થતો નથી. દૂર્યોધન ભીષ્મજીને કહે છે કે સરસેનાપતિને સ્થાને છો છતાં મારા બાંધવો હાર પામીને મૃત્યુને શરણ થયા, સેનાઓનો સંહાર થયો, તમને પાંડવો પ્રત્યે પ્રેમ છે તેથી તમે યુદ્ધ લંબાવો છો. વગેરે ઘણી અનુચિત વાતો તેણે કરી. ત્યારે ભીષ્મ પ્રતિજ્ઞા કરે છે કે કાલે સાંજે કયા તો અર્જુન નહિ કયાં તો હું નહિ. આ વાત ગુપ્ત અનુચર દ્વારા શ્રી કૃષ્ણને મળે છે. તેઓ તો તરત જ અર્જુનના નિવાસે પહોંચે છે. સંત્રીને પૂછે છે તો જવાબ મળ્યો કે આજે તો અર્જુન વહેલા સૂઈ ગયા છે અને નિરાંતે ઊંઘે છે.

શ્રીકૃષ્ણ તેના તંબુમાં પ્રવેશે છે અને જૂએ છે તો અર્જુન ગાઢ નિદ્રા લઈ રહ્યો છે. શ્વાસમાં તો શ્રીકૃષ્ણ શ્રીકૃષ્ણ રટે છે. શ્રીકૃષ્ણ તેને ઢંઢોળીને ઉઠાડે છે. અર્જુન ઊઠ, સાંભળ, ભીષ્મ પિતામહે પ્રતિજ્ઞા લીધી છે. કાલે સાંજે મરણીયો જંગ ખેલાશે. તને કંઈ ખબર છે?

અર્જુન—હા, તેમની પ્રતિજ્ઞાની મને ખબર મળી છે.

"છતાં તું નિરાંતે સૂતો છે?"

"પ્રભુ, આપ છો પછી મને શું ચિંતા!"

'કૃષ્ણને કરવું હોય તે કરે, જીવ તુ શીદને ચિંતા કરે.'

આવી અચળ શ્રદ્ધા વડે અર્જુન મહાભારતમાં જય પામ્યો. ધર્મમાર્ગમાં શ્રદ્ધાને મહાન ગુણ ગણવામાં આવ્યો છે ધર્મના સર્વ ક્ષેત્રે શ્રદ્ધાવાન સદ્ધર્મી સદાય જય પામે છે.

० દાન :

દાનના ઘણાં પ્રકાર છે. ગૃહસ્થ પાસે સંપત્તિ અને સાધનો હોય અને તે દાન કરે તો ભોગમાં પડીને અધોગતિને પામે છે. યતિ મુનિ સંગ્રહ કરે અને દાનાદિ ક્રિયામાં પડે તો તે તેમનું ભૂષણ નથી. મનુષ્ય જે હાથ વડે સંપત્તિ ભેગી કરે છે તે હાથ વડે તે દાનાદિ ન કરે તો તેના હાથનો સદ્ઉપયોગ થતો નથી.

કોઈ યતિ–મુનિને આહારદાન અને ઔષધદાન, સત્સંગી કે રંક માનવને આહારની કે ઔષધની સહાય કરવી. તે પણ દાનનો એક પ્રકાર છે.

જ્ઞાનદાન ઉત્તમદાન છે. કોઈને ભણવામાં, શાસ્ત્ર કે જ્ઞાનનાં સાધનો આપવામાં મદદ કરવી તે જ્ઞાનદાન છે.

૦ અભયદાન :

જીવોની રક્ષા કરવી, નાના જીવ જંતુ પ્રત્યે અનુકંપા સહિત તેમની પણ રક્ષા કરવી. વ્યવસાયના કાર્યોમાં શક્ય તેટલું અહિંસાનું પાલન કરવું. સૌ પ્રથમ અભય બનો. ભયમાંથી મુક્ત થવાનો માર્ગ અભય બનવું તે છે. ભયભીત મનુષ્ય જીવતા છતાં ક્ષણે ક્ષણે મરતો હોય છે. તેથી કોઈને ડરાવશો નહિ, તો તમે પણ ભયમૂક્ત થશો.

૦ શીલ :

શીલવાન આત્માના પ્રદેશે પ્રદેશે પવિત્રતા નીતરે છે. સતી સીતાના શીલવડે અગ્નિ ઠરીને જળ બને છે. શીલવાન પવિત્ર ઋષિઓના શરીર પર સર્પ પ્રેમથી ચઢે છે, ઊતરે છે અને મુનિ પણ તેને પ્રેમથી પંપાળે છે. શીલના પ્રભાવે સુભદ્રા સતીએ કાણુંવાળી ચારણીમાં કુવામાંથી જળ કાઢીને બંધ થયેલા દરવાજાને જળસિંચન કરી ખોલ્યા હતા. સતી તારા-મતીએ શીલના સહારે ભારે કષ્ટો વેઠીને સતીત્વ ટકાવી રાખ્યું હતું. જે સ્ત્રી શીલ વડે જીવનનું જતન કરે છે તે સ્ત્રી નિર્ભય હોય છે. જ્ઞાની-જનોએ કડક ભાષામાં એક વાત કહી છે કે સંયોગવશાત્ સ્ત્રી વસ્ત્ર વગરની હજો પણ શીલ વગરની ન હજો. વસ્ત્ર બાહ્ય રક્ષણ કરે છે શીલ અંતરનું રક્ષણ કરે છે. પુરુષ નિર્ધની હજો પણ વ્યભિચારી ન હજો. બાહ્ય નિર્ધનતા ટાળવી સરળ છે, વ્યભિચારીને શીલ આચરવું કઠણ પડે છે માટે શીલને મૂલ્યવાન રત્ન સમજી જાળવવું.

સર્વોત્કૃષ્ટ અને શીરમોર સમા શીલ નામના ગુણમાં સર્વ ગુણો સમાહિત થાય છે. શીલવાન પવિત્ર અને સત્યનિષ્ઠ હોય છે. સ્રીનું સાચું આભૂષણ શીલ છે, તે જ તેનું સતીત્વ છે. પુરુષનું શીલ સ્વદારાસંતોષ અને નિર્મળ, નિર્વ્યસન જીવનમાં સમાયેલું છે. વિના શીલ માનવ પશુ સમાન છે. શીલ માટે ઉત્તમ જીવો દેહને જતો કરે છે પણ શીલને ત્યજતા નથી.

'શીલે સર્પ ન આભડે, શીલે શીતલ આગ,
શીલે અરિ કરિ કેસરી, ભય જાવે સબ ભાગ.
શીલ રતનકે પારખું મીઠા બોલે બૈન;
સબ જગસે ઊંચા રહે, નીચા રાખે નેન.

શ્રી લાલાજી રણજીતસિંહજી.

૦ સંયમ :

મન વચન કાયાને નિર્મળ રાખવાં તે સંયમ છે. યમ એટલે આચાર અને સ એટલે સમ્યગ્. સમ્યગ્ આચાર તે સંયમ છે. પાંચે ઇંદ્રિયોનો સદ્ઉપયોગ અને તેના પરનો વિજય તે સંયમ છે. સંયમી મનુષ્યનું જીવન નિયમથી જ ચાલે છે. ઋષિ-મુનિઓ સૌ સંયમને આરાધીને જ પરમતત્ત્વને પામ્યા છે. ત્યાગ વૈરાગ્ય તે સંયમના ખાસ અંગો છે.

ગૃહસ્થ સાધકે સંયમનું યથાશક્તિ પાલન કરવું. તેને માટે વ્યસનમુક્ત રહેવું. કોઈ પણ પ્રકારના સટ્ટા, શરત, જુગાર ન રમવાં, હિંસક કાર્યો ન કરવાં, પર સ્ત્રી પ્રત્યે માતા સમાન ભાવ રાખવો. આહારનો સંયમ કેળવવો, ઉદરને ગટર ન ગણતાં પુષ્ટિ માટેનું સાધન ગણવું. મનુષ્યદેહમાં રહેલા જીવનનું ઘણું મૂલ્ય છે. જીવન અન્યત્ર પ્રાણીઓમાં છે. પણ વિચારશીલ મન મનુષ્યમાં છે. તેથી તે સંયમ દ્વારા ઈશ્વરની–પ્રભુની નજીક પહોંચી શકે છે.

૦ સ્વાધ્યાય .

પંચાચાર કે પાંચ સત્કાર્યોને ટકાવવા સત્શાસ્ત્રશ્રવણ, ધર્મચર્ચા, સદ્વિચારણા માટે સ્વાધ્યાય સત્સંગ અતિ મહત્વના મનાયા છે. બુદ્ધિની સુધારણા કરવા સુવિચાર પ્રેરક કથાઓ, તત્ત્વના રહસ્યો સમજાય તેવા ગ્રંથોનો સમૂહમાં કે એકાંતે અભ્યાસ કરવો.

સંસારમાં લોકોનો વધુ સમય વિકથામાં જાય છે જેનાથી મન અને મગજમાં મલિનતા આવે છે. તેનાથી દૂર રહેવા સ્વાધ્યાય, અભ્યાસ એ ઉત્તમ સાધનો છે. સાધકે આત્મજ્ઞાનીના યોગે તે કાર્ય સાધ્ય કરવા દૃઢ નિશ્ચય કરવો અને જીવન જીવવાની કળા તેમાંથી પ્રાપ્ત કરવી. જ્ઞાનપ્રાપ્તિનું મહાન સાધન સ્વાધ્યાય છે.

૦ હિતશિક્ષા :

જેની મતિ સારી, તેની ગતિ ન્યારી !

માર્ગ પરની ધૂળમાં ખાંડ વેરાઈ ગઈ હોય ત્યારે કીડી એનો સ્વાદ ચાખી શકે છે. પણ હાથીએ તો એ સ્વાદથી વંચિત રહેવું પડે છે.

પંખી આકાશમાં ગમે તેટલું ઊંચે ઊડે. કિન્તુ ચણ ચણવા તો એણે ધરતી પર ઊતરવું જ પડે છે.

સચ્ચાઈનો સ્પર્શ પામવો હોય તો અહમ્‌ના આવરણથી અળગા થવું અનિવાર્ય છે.

એક માણસ પોતાના નાના બાળકને લઈને દસ માળના મકાનની સૌથી ઊંચી અગાસી ઉપર ઊભો હતો. બાળક નીચેના માર્ગ ઉપર નજર કરતાં બોલ્યું :

"પિતાજી ? જુઓ તો ખરા નીચે ચાલતા માણસો કેટલા બધા નાના છે ?"

પેલા માણસે કહ્યું, "બેટા, એ નાના દેખાતા માણસો વાસ્તવમાં નાના નથી. આપણે એટલી ઊંચાઈ ઉપર બેઠા છીએ કે નીચેના માણસની સાચી ઊંચાઈ દેખાતી નથી."

વાતવાતમાં સામેની વ્યક્તિને તુચ્છ સમજીને આપણે ઉતારી પાડીએ એ ઘટના આપણી જ તુચ્છતાની દ્યોતક છે. વાસ્તવમાં સામેની વ્યક્તિ તુચ્છ કે વામન નથી. આપણા જેવી આપણા સમાન જ છે; તેમ છતાં જો એ વ્યક્તિ આપણને તુચ્છ કે વામન લાગે તો એનો અર્થ એ જ થયો કે આપણી નજરમાં કંઈક ખામી છે. આપણી ફૂટપટ્ટી જ ખોટી છે. જેની મતિ મદથી ઘેરાઈને નઠારી બની છે, તેને જગત નઠારું જ લાગે છે. એનું મન સતત આત્મકેન્દ્રી બને છે. પરંતુ જેની મતિ સારી છે, તેની ગતિ ન્યારી છે. જગત તેને વંદે છે.

એટલે જ આપણો એક વૈદિક મંત્ર કહે છે, "એમને દરેક દિશાઓમાંથી શુભ અને સુન્દર વિચાર પ્રાપ્ત થાઓ" ? અંતે તો જીવનનો ચરમ અને પરમ ઉદ્દેશ્ય સત્યં, શિવમ્, સુન્દરમ્‌ની આરાધના જ છે. સત્યના માર્ગે ચાલવાની દૃષ્ટિ આપણે ગુમાવી બેઠા છીએ એટલે જ શિવત્વ આપણાથી દૂર રહે છે. સૌન્દર્યને નિર્મળ અને નિષ્કપટ ભાવે જોવાની દૃષ્ટિ આપણે ગુમાવી બેઠા છીએ, એટલે જ જીવનમાં કલેશ, કટુતા, દ્વેષ અને સંકુચિતતા વધી ગઈ છે. જ્યાં સુધી પ્રજ્ઞા સ્થિરત્વને પ્રાપ્ત ન કરે, ત્યાં સુધી આપણે જીવન-સાગરના કિનારે છબછબીયાં કરનારા નામર્દ જ રહેવાના શૂર જ જીવનમાં નૂર પ્રગટાવી શકે.

(ગુ. સમાચારમાંથી સાભાર) —'શશીન'—

૮

આત્માના ઉત્તમ ગુણો

૦ ધર્મના દશ અંગ :

આત્મસત્તા–ધર્મચેતના, અનંત ગુણધર્મોથી યુક્ત છે. મૂળ ગુણધર્મો સમ્યગ્‌દર્શન, જ્ઞાન, સંયમ, તપ રૂપ છે. તેમા શ્રદ્ધા, બોધ, આચરણ નિહિત છે, અર્થાત્ તે આત્મસત્તાનું સ્વરૂપ છે. સ્વસ્વરૂપસ્થ આત્મપદમાં ચારેની ભેદરેખા રહેતી નથી. આત્મા એક સમતારૂપે વિલસે છે. તે અનુભવગમ્ય છે. છતાં જગતના જીવો આત્મપરિચયી થઈ અનંત અને નિરાબાધ સુખને પામે તેથી સર્વજ્ઞ ભગવંતે તે સ્વરૂપને દિવ્યવાણીમાં પ્રગટ કર્યું છે. તેને આચાર્યોએ સૂત્રબદ્ધ કરી ઉપદેશ આપ્યો છે. આ સ્વરૂપના વિવિધ પાસાઓને સિદ્ધાંતરૂપે દર્શાવી, વ્યવહારધર્મની નિરૂપણા કરી છે. તેને જૈન શાસ્ત્રોમાં ધર્મનાં દશ ઉત્તમ અંગો તરીકે પ્રસ્તુત કરવામાં આવ્યા છે આ ગુણોના ધારક યતિ–મુનિઓ છે. છતાં ગૃહસ્થ તેનું આચરણ કરીને સાધક અવસ્થામાં સ્થિર થઈ આત્મવિકાસ સાધી શકે છે. આવા ગુણોને આચરનાર સાધક સાધુ મનાય છે. આ ગુણો સર્વ ધર્મ સમ્મત છે. તે આ પ્રમાણે છે.

- ૦ ઉત્તમ ક્ષમા
- ૦ ઉત્તમ માર્દવ
- ૦ ઉત્તમ આર્જવ
- ૦ ઉત્તમ શૌચ
- ૦ ઉત્તમ સત્ય
- ૦ ઉત્તમ સંયમ
- ૦ ઉત્તમ તપ
- ૦ ઉત્તમ ત્યાગ
- ૦ ઉત્તમ આકિંચન્ય
- ૦ ઉત્તમ બ્રહ્મચર્ય

આ દશ પ્રકારના મુનિ કે યતિધર્મનું રહસ્ય એ છે કે સંતો-મુનિઓ તેને પ્રાણાંતે પણ ત્યજતા નથી. આ દશ ધર્મનું ચરમ સ્વરૂપ સમતા છે. સંતો-મુનિઓ સમતાના ધારક છે. આત્માની વિશુદ્ધ દશામાં તેઓ સમતા-રૂપ હોય છે.

સાધક આત્મા આત્મવિશુદ્ધિને આરાધતો, આ ગુણોને ધારણ કરતો, સમતાનું શિક્ષણ લઈ રહ્યો છે, સમતાના સ્વરૂપનો આંતર-બાહ્ય અભ્યાસ કરી રહ્યો છે. તે જ સાધક આત્મા શુદ્ધિને ધારણ કરતો સમતાસ્વરૂપ થઈ જાય છે. તેની ધર્મચેતના સદા જાગૃત હોય છે.

દશ ઉત્તમ યતિધર્મોનો વિસ્તાર :-

ભગવાન ઉમાસ્વાતિ વિરચિત પ્રશમરતિ ગ્રંથમાં પ્રસ્તુત છે કે-

સેવ્યઃ ક્ષાન્તમાર્દવમાર્જવશૌચે ચ સંયમત્યાગૌ ।
સત્યતપોબ્રહ્માકિન્ચન્યાનીત્યેષ ધર્મવિધિ ॥ ૧૬૭ ।

અર્થ . ક્ષમા-માર્દવ-આર્જવ-શૌચ-સંયમ-ત્યાગ-સત્ય-તપ-બ્રહ્મચર્ય-આકિંચન્ય આ ધર્મવિધિ ધર્મના પ્રકારો સેવવા જોઈએ.

રાગ-દ્વેષ અને મોહ તે સર્વ દુઃખોનાં, સર્વ ક્લેશોનાં મૂળભૂત કારણો છે. તેને દૂર કરવા માટે તથા દોષોને નિર્મૂળ કરવા માટે આ દશ પ્રકારનો ધર્મ જિનેશ્વરદેવોએ બતાવ્યો છે.

૧ ઉત્તમ ક્ષમા .

સાચા યતિ, સંત મુનિનું જીવન જ ક્ષમારૂપ હોય છે. કોઈ અનુયાયી કે શિષ્ય તેમનો આદર કરે, કોઈ વિરોધ પક્ષ તેમના પ્રત્યે અનાદર કરે તો પણ તેઓ ક્ષમાને ધારણ કરે છે. મહાન ઉપસર્ગ કે વિષમ પરિસ્થિતિમાં મરણાંતે પણ ક્ષમાનો ત્યાગ કરતા નથી. તેવા તે ક્ષમાના અવતારરૂપ હોય છે. એ ક્ષમાનું અંતરંગ સ્વરૂપ તે સમતા છે જે આત્મ-સ્વભાવરૂપ છે.

સંસારમાં આગળ વધતા સાધકે અનેકવિધ વ્યાપાર કે વ્યવસાયના વિવિધ વિપરીત સંયોગોમાં, પરસ્પર ઋણાનુબંધના સંયોગોમાં, વ્યાકુળતા કે વ્યગ્રતા થાય તેવા પ્રસંગોમાં શાંતિ ધારણ કરવી. અપમાનજનક અશુભ-યોગમાં સહનશીલતા કેળવવી. પ્રતિકૂળ પરિસ્થિતિમાં પોતાના દોષનું તે

પરિણામ છે તેમ બોધ પામી, પ્રારબ્ધનો સ્વીકાર કરી, સમતા ધારણ કરવી, અપમાન કરનાર પ્રત્યે પણ કરુણા કે મધ્યસ્થભાવે જોવું વગેરે ક્ષમાના પ્રકારો છે.

દૃષ્ટાંત :

મેતારજ મુનિ પ્રત્યે સોનીને પોતાના દાગીના ચોરવાની શંકા થવાથી તે મુનિના માથે ચામડાંની ભીની વાધેર બાંધે છે. મુનિ તો આત્મભાવ–ક્ષમાભાવમાં લીન છે. એનું પરિણામ શું આવશે તેનો વિકલ્પ પણ થતો નથી. સોની પ્રત્યે ક્ષમાભાવ ધારણ કર્યો છે. ચામડું સુકાઈ જતાં મુનિની ખોપરીને ઈજા થવાથી તેઓનો દેહ છૂટી જાય છે અને મુનિ ઉત્તમ ક્ષમાભાવના પરિણામ વડે અત્યંત શુદ્ધ દશાને પામીને મુક્તિગામી થાય છે.

દૃષ્ટાંત :

સંત એકનાથની ઉત્તમ ક્ષમાધારી તરીકે પ્રસિદ્ધિ સાંભળી કોઈ પ્રતિસ્પર્ધીના કહેવાથી એક દુર્જન વ્યક્તિ, સંત જ્યારે શિયાળાની કડકડતી ઠંડીમાં નિત્યક્રમ મુજબ પ્રાતઃકાળે સ્નાન કરીને આવતા હતા ત્યારે, તેમના શરીર પર થૂંકે છે. સંત એકનાથ તે દુરાત્મામાં પણ પ્રભુ-સત્તાનો સ્વીકાર કરી કંઈ જ બન્યું નથી તેમ ફરી સ્નાન કરવા નદી તરફ પાછા વળે છે. પેલો દુર્જન તો પુનઃ પુનઃ પોતાની દુર્વૃત્તિને પ્રગટ કરતો રહ્યો. એ પ્રમાણે સત્તર વાર તેણે તે કાર્ય કર્યું. સંત તો પ્રભુનામસ્મરણ સાથે ઉત્તમ ક્ષમાભાવને ધારણ કરી આત્માને પાવન કરતા રહ્યા અને નદીસ્નાન વડે દેહશુદ્ધિ કરતા રહ્યા. તેમની આવી ક્ષમાભાવનાને કારણે પેલા દુર્જનની દુર્વૃત્તિ ટકી શકી નહિ. આખરે તે તેમના પગમાં પડયો અને દોષનો સ્વીકાર કર્યો. છતાં સંતે તો નિર્દોષ સ્મિત સાથે તેનો ઉપકાર માન્યો કે તારા નિમિત્તથી આજે હું સત્તર વાર પાવન થવાનું પુણ્ય પામ્યો. સંત એકનાથ આ કાળના ક્ષમાધારક મહાન સંત થઈ ગયા. જેનો જોટો જગતમા જવલ્લે જ જાણવા મળે છે.

હિતશિક્ષા :

ક્રોધના વિષયમાં આપણે જોયું કે ક્રોધથી કેવાં પરિણામ આવે છે. તે સ્વ-પર ઉભય દુઃખનું કારણ છે. આલોક અને પરલોકમાં અહિતનું કારણ

છે. ક્રોધ કે રીસ જેવા નિમિત્તો મળવા છતા જે થોડીક ગમ ખાઈ ને સમતા કે ક્ષમા રાખે છે તે ઉત્તરોત્તર સુખ પામે છે, અને અંતે સર્વ દુઃખ કે તેનાં કારણોથી મુક્તિ પામે છે.

પ્રભુભક્તિ વડે નિર્મળ થઈ નમ્ર થઈ, સદ્ગુરુની વાણી વડે બોધ પામી ક્રોધાદિ શત્રુની સામે સંગ્રામ ખેલવો અને તેમનો નાશ કરવો. ક્રોધ, આક્રોશ, રીસ કોઈ પ્રકારે હિતનું કારણ નથી. મોહવશ તેમ માનવું તે સંસારસમુદ્રમાં ડૂબી મરવા જેવું છે. સંસારના આવા અગાધ સમુદ્રથી પાર ઊતરવા ક્ષમા એ નાવ સમાન છે, મોક્ષનો ભવ્ય દરવાજો છે, આત્મસુખનું પરમ સાધન છે. માટે હે સજ્જનો! ક્ષમાને ધારણ કરી, સમતારસનું પાન કરી, સાચા સુખને પામવા આજથી જ તે દિશામાં પ્રયાણ કરો. કોઈ પણ પ્રકારે નિર્ધાર કરો કે હું ક્ષમા અને સમતા સ્વરૂપ જ છું, તેનાથી મને કોઈ સંયોગો ચળાવી નહિ શકે. આમ સ્વરૂપભાવનાથી વૃત્તિઓનું પ્રક્ષાલન થાય છે, અને આત્માની આનંદની ક્ષણોનો અનુભવ થાય છે. ધર્મચેતનાના પ્રાગટ્યનું એ રહસ્ય છે.

૨. ઉત્તમ માર્દવ :

નિર્માની, નિરહંકારી કે મૃદુતા તે માર્દવ છે. અભિમાન, સ્વાર્થ, વૃત્તિઓને કઠોર બનાવે છે. હૃદયભૂમિને અપવિત્ર કરે છે. ખેતરની કઠણ ભૂમિમાં વાવેલાં બીજને જેમ અંકુર ફૂટતાં નથી તેમ કઠોર હૃદય–ચિત્તવાળા માનવને દાનવતા ઘેરી લે છે. તેના સંપર્કમાં અન્ય જીવો પણ શાંતિ અનુભવી શકતા નથી. અને પોતે પણ માનવતાનાં અંકુરોથી વંચિત રહે છે. અહંકારને કારણે અન્ય સદ્ગુણો વિકાસ પામતા નથી માટે મૃદુ, કોમળ, નિર્માની બનવું, તેવી રીતે હૃદયને કેળવવું તેમાં આપણું શ્રેય છે.

સૌ પ્રથમ એ વાત સ્વીકારવી કે હું પરમાત્માનો દાસાનુદાસ છું. મારામાં ઘણા અવગુણો રહેલા છે. આવું સ્વીકારવામાં કેટલાક જીવોને થોડી મુશ્કેલી નડે છે. તેને દાસ થવું ગમતું નથી, અવગુણ હોવા છતાં સદ્ગુણી દેખાવું ગમે છે. પરંતુ પરમાત્મા એવા પ્રેમાળ, કરુણાળુ અને નિઃસ્પૃહ છે કે તેમના ચરણમા નમવાથી સહેજે અહંકાર પાતળો પડે છે. બીજે ક્યાંય માથું નમાવતાં જીવ આનાકાની કરે છે. પણ તે પરમાત્માને નમે છે. અવગુણ જાણ્યા વગર જતા નથી માટે સ્વદોષનો સ્વીકાર કરવો અને તેને ત્યજવા. આમ થવાથી વૃત્તિઓ કોમળ બને છે.

દૃષ્ટાંત :

રાવણ દશમુખ શક્તિયુક્ત હતો, અને વરદાનોથી વિભૂષિત હતો, સુવર્ણ લંકાનો એકમેવ અધિપતિ હતો, અનેક સુંદરીઓથી વીંટળાયેલો હતો, રાજનીતિમાં નિપુણ હતો, શાસ્ત્રવેત્તા હતો, ભક્તિભાવવાળો હતો. આવા બાહ્યાંતર અનેક પ્રકારના ઐશ્વર્યવાળો રાવણ અતિશય માની હતો. આથી તે વરદાન માંગતા ચૂકયો. તેણે વરદાન માંગ્યું કે જળથી, અગ્નિથી, વાયુથી, દેવ કે દાનવથી, અસ્ત્ર કે શસ્ત્ર વગેરેથી મૃત્યુ ન પામું અને માનવ તો મારે માટે મગતરું છે, તે મને મારી શકે તેમ નથી. તેનો કાળ માનવનું નિમિત્ત લઈને આવી શકે છે તે વાત ગર્વમાં ને ગર્વમાં તે ભૂલી ગયો, અને કાળથી પણ નિષ્ફિકર થઈ ભ્રમમાં રહ્યો.

યુદ્ધ સમયે લક્ષ્મણે ચેતવ્યો કે તું જેને સામાન્ય માનવ ગણે છે તે રામભગવાન કરુણાળુ છે હજી પણ સ્વમાનભેર સીતાજીને સોંપી દે તો અમારે બીજી કોઈ સ્પૃહા નથી. ત્યાં પણ તેને લોકાભિમાન નડયું. લોકો કહેશે રાવણે અંતે નમતુ તોળ્યું અને તેથી તેણે અંતરના અવાજને દબાવી માનકષાયને વશ થઈ મૃત્યુને આમંત્રણ આપ્યુ અને અધોગતિ પામ્યો. આવી ક્ષણે જો ધર્મચેતના જાગૃત થઈ જાય તો તે જ આત્માની દિશા પરિવર્તિત થઈ ઉર્ધ્વતાને પામે છે.

હિતશિક્ષા :

મોહવશ માનવીને એમ લાગે છે કે માન, સ્વમાન કે અહંકાર રાખવાથી લોકોમાં માન સચવાય છે. આ એક ભ્રમ છે. નમ્રતા, કોમળતા, આદિ ગુણોથી માનવી મહાન થયો છે. માનની અપેક્ષા સમયે માન ન મળે તો જીવ દુઃખી થાય છે. અહંકારવશ કોઈનું અપમાન કરીને અન્યને નારાજ કરીને અપયશ મેળવે છે.

મૃદુ કે કોમળ સ્વભાવનો માનવ સૌમાં પ્રિય થઈ પડે છે. તેનો સંગ સૌને રુચે છે. તેના જીવન દરમ્યાન અને જીવન પછી પણ લોકો તેને યાદ કરે છે. પોતાને આનંદનો ઓડકાર આવે છે.

ધન્ય છે તે આત્માઓને કે જેમણે માનને ત્યજીને મોક્ષ પ્રત્યે પ્રયાણ કર્યું છે. માન અને મોક્ષ બે છેડા છે, માનથી મોક્ષ અટકે છે. માન મૂકે તો મોક્ષ પ્રગટે છે. ધર્મચેતનાની સક્રિયતા માન જેવા કષાય-દોષોથી

જીવને બચાવે છે. ધર્મસત્તા એટલી મહાન છે કે માનાદિની મહત્તા ત્યાં ગળી જાય છે.

૩. ઉત્તમ આર્જવ :

સરળતા, નિષ્કપટતા, નિર્દોષિતા, ઋજુતા એ આર્જવ છે. સરળતા વડે જીવન પુષ્પ જેવું હળવું અને સુવાસિત બને છે. બાળક જેવી નિર્દોષિતા વડે જીવન આનંદદાયક બને છે. બાળકની આંખ અને વાણી નિર્દોષ હોવાથી તે વહાલું લાગે છે. વય વધતાં નિર્દોષિતા પણ વધતી રહે તો જીવન નિર્દોષ થઈ શુદ્ધતા પામે છે. પ્રભુ પાસે નિષ્કપટભાવે ભક્તિ કરવી. સદ્‌ગુરુની સમક્ષ નિર્દોષિતાભર્યો ભાવ રાખવો અને સંસાર-વ્યવહારમાં સૌની સાથે સરળતાથી વર્તવું. એકાંતમાં આત્માના પરિણામોમાં ઋજુતાની કેળવણી પામવી. આ પ્રકારોથી જીવ સરળ પરિણામી થઈ સાચો આનંદ પ્રાપ્ત કરે છે. તેથી ધર્મચેતનાનો પ્રવાહ અસ્ખલિત બને છે.

દૃષ્ટાંત :

એકવાર સંત તુકારામ કથા કરીને આવતા હતા. દક્ષિણામાં શેરડીના સાંઠા મળેલા તે ખભા પર ઝૂલતા હતા. બાળકો તેમાંથી સાંઠા ખેંચી લેતા હતા. સરળ સ્વભાવી સંત તો પ્રસન્નતાપૂર્વક ચાલ્યા આવે છે. દૂરથી તેમના ધર્મપત્નીએ આ જોયું. એ તો સંસ્કારવશ કર્મપત્ની બની બેઠાં. તુકારામ ઘરમાં પ્રવેશ્યા ત્યારે તો ક્રોધની માત્રા ઘણી વધી ગઈ હતી. સંતને તો ક્રોધ હો કે ક્ષમા હો સૌ પ્રત્યે સમાનભાવ હતો. એક જ સાંઠો બચ્યો હતો તે પત્ની પાસે ધરીને પાછા વળ્યા, ત્યારે પત્નીએ ધબાક દઈને સાંઠો સંતના બરડામાં જોરથી ઝીંક્યો, સાંઠો એક હતો તે બેમાં વહેંચાઈ ગયો. તુકારામે પત્ની સામે જોઈને સરળતાથી કહ્યું કે તમે કેવું સારું કર્યું. એક સાંઠાના બે ભાગ કરી આપણા બંનેને માટે વ્યવસ્થા કરી. વિષમ સંયોગમાં પણ કેવી બાળસુલભ સરળતા! જાણે કંઈ બન્યું જ નથી. બન્યું છે તો ઠીક જ બન્યું છે. ભાગ્યનો સરળતાથી સ્વીકાર. ન બચાવ, ન દલીલ, ન દોષારોપણ. પરમ સરળતા, પ્રજ્ઞાયુક્ત સરળતા, સાચી સરળતા વગર આવા ભાવો ટકવા શક્ય નથી.

હિતશિક્ષા :

હે ભવ્યાત્મનો! સરળતા એ સાચા સુખનું લક્ષણ છે. સરળતા વડે ઘણા દોષોનું પ્રમાર્જન થાય છે. એક કપટ કે માયાના આચરણથી અનેક

દોષો પ્રવેશ પામે છે, અને જીવને તે પ્રમાણે વર્તન કરવા પ્રેરે છે. એમ અવગુણુ વધતા જાય છે, અને તે જ સામાન્ય બની જાય છે. માટે કોઈ પણ પ્રકારે સરળ થવું, સરળ બનવું, સરળપણે જીવન જીવવું તેમાં જ શ્રેય છે. સરળ પરિણામી ચેતના ધર્મસત્તામાં પ્રસ્થાપિત રહે છે.

૪. ઉત્તમ શૌચ :

સંતોષ અને પવિત્રતા આ બંને શૌચનાં લક્ષણો છે. સંતોષ હોય ત્યાં પવિત્રતા આવે છે. લોભ-ઘણા પ્રકારના દુષ્કૃત્યો કરાવે છે. સંઘર્ષ, કલેશ, યુદ્ધ, મારામારી, વેરઝેર સૌ લોભના સાથીઓ છે, લોભની ફળશ્રુતિ છે. સંતોષી સદા સુખમાં રહે છે. તૃષ્ણાનો દાસ દુઃખી થાય છે. છતાં તૃષ્ણા ત્યજી શકતો નથી. તૃષ્ણા નશીલી છે હજી વધુ, હજી વધુ આ તેની માંગ છે. સંતોષ કહે છે, ઘણું છે, બસ છે, સુખ છે. માટે સંતોષનું સેવન કરવું અને ચિત્તને પવિત્ર રાખવું. સંતોષી આત્માના સુખનાં સાધન સત્સંગ, ભક્તિ આદિ છે. તેનાથી પવિત્રતા પ્રાપ્ત થાય છે. સૌનું સૌને વહેંચીને, યોગ્ય વ્યવસ્થા કરીને પોતે પોતાના ભાગ્ય પર નિર્ભર રહે છે. હું જ સર્વ વસ્તુઓ મેળવું, ધન એકઠું કરું તેવા સ્વાર્થથી દૂર રહે છે.

દૃષ્ટાંત :

એક પિતાએ પોતાના બે પુત્રોને સરખે ભાગે ધન વહેંચી આપ્યું. મોટો પુત્ર સંતોષી હતો, તેને પોતાની આવકની વ્યવસ્થામાં સંતોષ હતો. ભૌતિક સુખની પીડા તેને પીડતી ન હતી. તેથી પિતા તરફથી મળેલા ધનનો તેણે સદ્ઉપયોગ કર્યો.

નાનાભાઈને હજી તૃષ્ણા હતી. મોટો બંગલો થાય, બે ગાડી થાય, વધુ કારખાના થાય, સુખનાં સાધનો વધુ ભેગાં થાય, તેની સુખની તૃષ્ણા તીવ્ર હતી. તેથી તેણે તે ધન દ્વારા સટ્ટાબજારમાં રાતોરાત લખપતિ થવા સટ્ટો ખેલ્યો. પ્રારંભમાં થોડું કમાયો. પરંતુ વધુ લોભમાં ને લોભમા આગળ વધતો ગયો અને એક રાત એવી નીવડી કે તે કરોડપતિ થવાના સ્વપ્ના સેવતો રહ્યો અને રોડપતિ થઈ ગયો. હતું તે ધન પણ પગ કરીને ચાલી ગયું દશા એવી બૂરી થઈ કે સાંજ પડે બંને પગ ભેગા થવાની મુશ્કેલી થઈ પડી. તેની ચિંતામાં તેને લોહીનું દબાણ, મધુપ્રમેહ જેવા દર્દો લાગુ પડયા અને અંતે ચિરવિદાય લઈ સદાને માટે તે પોઢી ગયો.

જેણે સંતોષ માણ્યો તેણે તો સત્કાર્ય કર્યું, અને યશ તથા ધન બંને પામ્યો. સંતોષ એ સંસારમાં પણ જીવને શાંતિ આપે છે. સામાન્ય રીતે સૌ બોલે છે ખરાં કે

"સંતોષી નર સદા સુખી"

પરંતુ આ કહેવતનો અર્થ 'દ્રાક્ષ ખાટી છે' એવો નથી. અંતરનો રણકાર એમાં ભળે છે ત્યારે સાચો સંતોષ સુખરૂપે પ્રગટ થાય છે.

હિતશિક્ષા :

હે ચેતન! સંસારના અલ્પ કે અધિક સુખ પ્રાપ્ત થવાં તે પૂર્વ પુણ્યને આધીન છે. પુરુષાર્થ ધર્મયુક્ત કરવો અને જે મળે તેમાં સંતોષ માનવો. ધર્મયુક્ત વ્યવહાર–પુરુષાર્થથી સાધકને સંસારના અલ્પ સુખો મળી રહે છે, અને સુખેથી નિર્વાહ થાય છે. માટે સંતોષપૂર્વક જીવનને નભાવવું અને પવિત્રતાને પ્રગટવાની તક આપવી. ગૃહસ્થને ધનની આવશ્યકતા છે. ધન એક અપેક્ષાએ ગૃહસ્થને માટે નિર્વાહનું સાધન મનાયું છે. પરંતુ તેથી આગળ વધીને જે પાપવૃત્તિરૂપ અન્યાયથી ગમે તે પ્રકારે ધનની વાછા રાખે છે તે સ્થૂલધન કદાચ મેળવે તોય પ્રપંચને કારણે આત્મધનને વેડફી નાંખે છે. અમૂલા આત્મધનની રક્ષા કાજે સંતોષ રાખવો. સંતોષ જેવા ઘણા ગુણોથી અભિભૂત ધર્મચેતનાની ધારાનું સાતત્ય ટકે છે.

૫ ઉત્તમ સત્ય

સત્ય એ ઋષિઓ, મુનિઓનો સંપૂર્ણ આચાર છે. ગૃહસ્થનો પણ તે આચાર છે. અષ્ટાંગ યોગમાં યમના અંગમાં તેનો બોધ મળે છે. મુનિઓના પંચમહાવ્રતમાં પણ તેનું ઉત્તમ સ્થાન છે ગૃહસ્થના જીવનમાં પણ તેનું મહત્ત્વનુ સ્થાન છે. અહિંસા અને સત્ય અન્યોન્ય પૂરક ગુણો છે. જગતમાં જો સત્ય ન હોત તો દુનિયામાં કોઈનું અસ્તિત્વ પણ ન હોત આજે તેની ઘણી ઊતરતી દશા જોવા અને જાણવામાં આવે છે, છતાં પવિત્ર ઋષિ-મુનિઓના હૃદયની વીણાના આ તારો પૃથ્વી પર ઝણઝણતા રહેવાના છે, અને યોગ્ય જીવો તેને ઝીલતા રહેવાના છે.

સત્ય આજે પણ જીવે છે. તે મંત્રને આત્મસાત્ કરનારા યુગે યુગે જન્મે છે અને તેના મૂલ્યો સ્થાપિત કરતા જાય છે. જરૂર પડે સત્ય ખાતર પ્રાણ ત્યાગ કરે છે.

મહાત્મા ગાંધીજીનું પવિત્ર સૂત્ર છે કે 'સત્ય એ જ ઇશ્વર છે, ઈશ્વર છે તે સત્ય છે' બાપુએ આ સત્યનું અમૃત પીધું અને સૌને પાવાનો ભગીરથ પ્રયત્ન આદર્યો.

આજે પણ બાપુનું સત્ય ક્યાંક જીવે છે. તે કોઈ વિદ્યાર્થીમાં, વ્યાપારીમાં, અનુચરમાં, સેવકમાં કે નર–નારીમાં. તે રીતે સત્યનાં મૂલ્યો જળવાતાં રહ્યાં છે. સત્યશોધકે તેવા દૃષ્ટાંતો લઈ સત્યને જીવવા ભગીરથ પુરુષાર્થ કરવો. શું કરીએ દુનિયામાં સત્યની કદર નથી, સત્ય બોલનાર ધની થઈ શકતો નથી. સત્તા મેળવી શકતો નથી, આવી તુચ્છ આકાંક્ષાઓને પોષવા મહાન સત્યને હોડમાં મૂકીને જીવ માનવ મટી દાનવ બને છે. સત્યના અંશોને આચરનાર ક્રમે કરીને નર મટી નારાયણ, પશુ મટી પૂજ્ય કે પામર મટી પરમ બનવા સમર્થ થાય છે.

સત્ય એટલે વાણીનું સત્ય. હિત અને મિત હોય તેવાં વચન ઉચ્ચારવા, વાણીનો વ્યર્થ વ્યય ન કરવો. કોઈનું મન દુભાય તેવા રીસવાળાં કે સાવદ્ય વચન ન બોલવાં. કોઈની નિંદા કે વિકથા કરી વાણીને કલુષિત ન કરવી. વાણીના સત્‌ને પ્રગટવા મૌન એ અમોઘ સાધન છે. પરમાર્થ મૌનને સેવનાર મહાત્માની વાણીમાંથી અમૃતનું સર્જન થાય છે તે વાણી અન્ય જીવોનું પણ કલ્યાણ કરે છે. તે વાણી સ્વયં બોધરૂપ હોય છે. સંકટ આવે સત્ય ચૂકે નહિ તે જ્ઞાની કે મુનિ છે.

હિતશિક્ષા

સત્યવાદી રાજા હરિશ્ચંદ્રનું દૃષ્ટાંત તો પ્રસિદ્ધ છે. એક સત્ય ખાતર રાજાએ પોતાનુ અને પરિવારનુ જીવન હોડમાં મૂકી દીધું. આજના બુદ્ધિવાદી યુગમાં કોઈને તર્ક થાય કે તેમાં હરિશ્ચંદ્રે શું મેળવ્યું? પ્રથમ તો આત્મત્વ પ્રાપ્ત કર્યું કે જેની જગતના જીવોને ગતાગમ જ નથી. તે રાજા પરમતત્ત્વ પામ્યા. તેની જીવોને સમજ નથી, અમરતત્ત્વ પામ્યા તેની જગતના જીવો કલ્પના કરી શકે તેમ નથી. માનવ જન્મે છે અને મૃત્યુનો ભય સેવતો સેવતો જીવનયાત્રા પૂરી કરે છે. તે જીવનનું સત્ય પામી શકતો નથી.

સાધનસંપત્તિ મેળવવા જૂઠ, અસત્ય, ચોરી કરીને તે કુકર્મી બને છે. જગતની દૃષ્ટિએ તે મોટો ગણાતો હોય તો પણ તેના જીવનની કિંમત કોડીની થતી નથી. સત્યને વેગળું મૂકીને જીવન જીવતાં મનુષ્યો જ્યારે

એના નશ્વર દેહને છોડીને ચાલી જાય છે ત્યારે લોકો તેની દયા ખાય છે, અને જ્ઞાનીજનો કહે છે કે તેના આ દેહને અડીને કાગડા–કૂતરા પણ અભડાય છે.

પ્રારંભમાં સત્ય આચરવું કઠિન લાગે છે. પણ એમાં ઊંડા ઊતરવાથી તેમાં આનંદ મળે છે. પછી તો તેના વગરનું જીવન એ જ મૃત્યુ જણાય છે. સત્ય સ્વાભાવિક બને છે

૬. ઉત્તમ સંયમ :

સંયમ એ માનવજીવન માટે ધર્મની ધરી પર ચાલવાનું અગત્યનું બળ છે. હાથી અંકુશ વડે, ઘોડા લગામ વડે, વાહન બ્રેક વડે જેમ નિયંત્રિત થાય છે, તેમ મન વિવિધ પ્રકારના સંયમો વડે નિયંત્રિત થાય છે.

મનને નિયંત્રિત કરવાની શું જરૂર છે? હાથી પર અંકુશ ન હોય અને તેને મદિરા પાઈને છોડી મૂકવામાં આવ્યો હોય તો શું થાય? ગાડી ધોરી માર્ગ પર પૂર ઝડપે જતી હોય અને બ્રેક ન હોય તો શું થાય? અકસ્માત જ થાય. તેમ મન એ જીવનનું ચાલકબળ છે, વાહન છે, સાધન છે. તે સ્વસ્થ ન હોય, વિવેકવાળું કે સંયમી ન હોય તો તે પણ આત્મગુણઘાતક અકસ્માતો સર્જે છે.

સંયમ ન હોય ત્યાં સ્વચ્છંદ હોવાનો તેવા સ્વચ્છંદથી જીવમાં મોહ અને અજ્ઞાન પુષ્ટ થાય છે. તેથી જીવ હિત–અહિત ચૂકીને વિષયભોગોમાં, ક્લેશ જેવા કષાયોમાં, આગ્રહ જેવા પરિબળોમાં અસંયમિત થઈને જીવન વેડફી નાંખે છે.

જેણે ઇંદ્રિયના વિવિધ વિષયો પ્રત્યે, મનના તરંગી પ્રવાહો પ્રત્યે સંયમ કેળવ્યો છે તે મન અને ઇંદ્રિયોરૂપી સાધનોના સદ્‌ઉપયોગ કરીને સ્વ-પર હિત સાધે છે દાન-દયાદિ કાર્યો વડે યશ પામે છે. અંતે સંસારથી વિરક્ત થઈને ઉત્તમ સંયમને આરાધીને મુક્તિ પામે છે. સંયમમાં નિયમ નિહિત છે.

સંયમ એ કોઈ દમન નથી. દ = દમવું, એટલે શાંત થવું. જ્યાં ત્યાં ભટકતી વૃત્તિઓને સંયમ વડે પાછી વાળીને અંતર્મુખ કરવી તે

દમન છે. કોઈને પ્રશ્ન થાય છે કે ભોગવવાનું મળ્યું છે, તો શા માટે ન ભોગવવું ? વિષયને ભોગવતાં કોઈ દિવસ વિષયો શાંત થતાં નથી. જીવ એમ જાણે છે કે તે ભોગ ભોગવીને સુખી થઈ રહ્યો છે પરંતુ તે ભ્રમમાં રહે છે અને ભોગ તેને ભોગવીને, નિશ્ચેત બનાવીને ચૂસી લે છે.

કોમળ અને સુંવાળા પદાર્થોના સેવનથી પ્રારંભમાં મનને સુખ લાગે છે પણ તેમાંથી એવી પરાધીનતા નીપજે છે કે જીવને ધર્મારાધનમાં તે કારણો અંતરાયરૂપ થઈ પડે છે, અથવા તેવાં સાધનો ખૂટી જતાં તે વ્યાકુળ થઈ દુ.ખ ભોગવી નિરાશ થઈ જાય છે.

આહારમાં વિવિધ કે સ્વાદિષ્ટ ભોજન ન મળે તો જીવને આનંદ આવતો નથી. ખારા, ખાટા રસો ખાઈને કે અભક્ષ્ય આહાર ગટરમાં ગંદકી ભરવાની જેમ ઉદરમાં ઓરે છે તેથી અનેક પ્રકારની વિક્રિયા કે અસાધ્ય રોગનો ભોગ થઈ પડે છે. તામસી આહારથી વૃત્તિઓ ઉત્તેજિત થાય છે, સારાસારનો વિવેક પણ રહેતો નથી, ક્રોધાદિ પ્રકૃતિઓ હદ મૂકી દે છે, અને તેવા પદાર્થો ન મળે તો દુઃખી થાય છે, વળી મળે તો પણ તે પીડાકારી હોય છે. જિહ્વા વડે નિંદા જેવી પ્રવૃત્તિમા વાણીનો વ્યર્થ વ્યય કરીને તેનો દુરુપયોગ કરે છે. શરીરના પરસેવા વગેરેની દુર્ગંધને ઢાંકવા અગર સુગંધી દ્રવ્યોથી તેને સજવા માનવ અનેક પ્રકારના સુગંધી દ્રવ્યોનું સેવન કરે છે, પરંતુ શરીરની રચના જ એવી છે કે તે તેના દરેક દ્વારેથી દુર્ગંધ ફેંકયા જ કરે છે. તેને ઢાંકવા છતાં ઢાંકી શકાતી નથી. ક્ષણભર એમ લાગે છે કે જાણે દુર્ગંધ દૂર થઈ છે પણ તે ક્ષણિક હોય છે.

ઘ્રાણેન્દ્રિય સુગંધ અને દુર્ગંધ બંનેને ગ્રહણ કરી જાણ કરે છે તેથી મનને આ સારું અને આ ખોટું એમ જણાય છે. સુગંધને પ્રિય જાણી તેનું સેવન કરવા કેટલાય પ્રકારો યોજે છે છતાં તે કામયાબ નીવડતા નથી. તે તે સુગંધી દ્રવ્યોનું હિંસાયુકત ઉપાર્જન થાય છે તેને તે ગણકારતો નથી. એ પ્રકારો જાણે તોય તે તેમાં રાચે છે. પણ તેના પર નિયંત્રણ રાખી શકતો નથી, કારણ કે તેમાં તેણે સુખની કલ્પના ઊભી કરી છે.

ચક્ષુ વડે તે પદાર્થો જુએ છે, પણ તેમાં ગમા અણગમાના ભાવ ઊભા કરી દૃષ્ટિને વિકૃત અને ઝેરી બનાવે છે. જગત તેની વ્યવસ્થા અને રચના પર ચાલે છે. પરંતુ દૃશ્ય જગતને જોઈને જીવ માયા ઊભી કરે છે કે આ મને ગમે અને આ મને ન ગમે. જડ અને ચૈતન્ય બંને પદાર્થોમાં આવા ભાવ-અભાવ ઊભા કરી જીવ સુખ–દુઃખની લાગણી અનુભવે છે.

શ્રવણુ વડે પણુ તે વિકથા સાંભળે છે અને તેમાં પોતાની ચતુરાઈ માને છે. પંચેન્દ્રિયતાની પર્યાપ્તિ શ્રવણથી થાય છે. તે ક્રમમાં પાંચમી ઇંદ્રિય છે. તેના સદ્‌ઉપયોગથી મોટાભાગના જીવો અજ્ઞાત છે. આથી મળેલા સુંદર સાધનનો વ્યર્થ ઉપયોગ કરી બધિરતા–અબોધતા પ્રાપ્ત કરે છે.

આ સર્વનું કારણુ ઇંદ્રિયની બાહ્ય વિષયો સાથેની તદ્રૂપતાનું છે. તેથી એક વાતનું સ્મરણુ રાખવું કે દેહ, મન અને ઇંદ્રિયોનો સદુપયોગ પણુ છે. બાહ્ય પ્રયોજન તે કર્મચેતના છે. અને અંતરપ્રયોજન તે ધર્મચેતના છે. ધર્મસત્તાયુક્ત સામ્રાજ્યમાં દેહ–મન–ઇંદ્રિયો તે સત્તાને અનુસરે છે, અને સંયમ સહજ સાધ્ય બને છે. માટે મન તથા ઇંદ્રિયો કેવળ હીન-સત્ત્વ સાધન છે તેમ એકાંતે ગ્રહણુ કરવું નહિ. મનુષ્યાકારે મળેલાં તે સાધનો વડે જીવનના સત્ત્વને પ્રગટ કરતાં રહેવું. ભગવત્‌સત્તા, ધર્મસત્તા કે શુદ્ધ ચેતનાના સહયોગથી જ તે સત્ય પ્રગટી શકે છે. માનવજીવનની મહત્તા જ એ છે કે મનાદિ સર્વ ઉપકરણો મહાસત્તાને અનુસરનારા હોય.

"મન કર મોહ તૂ, હરિ ભજનકો માન રે.
નયન દિયે દરસન કરને કો, શ્રવણુ દિયે સુન જ્ઞાન રે.
વદન દિયા હરિગુણુ ગાને કો, હાથ દિયે કર દાન રે
કહત કબીર સુનો ભાઈ સાધો, કંચન નિપજત ખાન રે."

૭ ઉત્તમ તપ :

તપ એ કુકર્મને નષ્ટ કરવા અગ્નિનું કાર્ય કરે છે. તે તપ કેવળ ઉપવાસ વગેરેમાં સમાઈ જતું નથી. તપના અનેક પ્રકાર છે. શક્તિ સંસ્કાર અનુસાર તપ વડે જીવન ઉજ્જવળ થાય છે જ્ઞાનયુક્ત ત્યાગ વૈરાગ્ય તપ સહિત હોય તો જીવનમુક્તિ શીઘ્રતાએ થાય છે. કેવળ લાંઘણુ કરવી કે આહારાદિમાં તુચ્છતા કેળવવી, કે કાયાનું દમન કરવું તે તપ નથી. તેમાં જો જ્ઞાન અને જાગૃતિ ન હોય તો તે તપ બાળતપ બને છે, જેનું પરિણામ પણુ આંશિક આવે છે. યથાર્થ બોધસહિતનું તપ આત્મશક્તિને જાગૃત કરે છે.

આ તપના શાસ્ત્રકારોએ ઘણા ભેદો દર્શાવ્યા છે. સામાન્ય રીતે આહારાદિ-ની શુદ્ધતા, સાત્વિકતા, સમતા, અલ્પતા જાળવવાં જરૂરી છે. શરીરશુદ્ધિ માટે ઉપવાસાદિ કરવા તે ખોટી શ્રદ્ધા કે લાંઘણુ નથી. વળી તે દિવસે સત્સંગ, એકાંતનું સેવન કરવાથી આત્મ-અવલોકનને અવકાશ રહે છે.

દોષોનું પ્રાયશ્ચિત્ત, ગુરુજનો પ્રત્યે વિનય, સ્વાધ્યાય, ધ્યાન વગેરે તપના પ્રકાર છે. જે કરવાથી આત્મા શુદ્ધ થાય, રાગાદિ ઘટે, ક્લેશની મંદતા થાય તે વ્રત છે, તે તપ છે.

આવા તપમાં જાગૃતિની ઘણી જરૂર છે. હજાર વર્ષનું તપ તપતા ઋષિઓ કામ જેવી વૃત્તિના ઉદ્‌ભવથી તે તપને વટાવી દેતા તેવાં દૃષ્ટાંત મળે છે.

ઉપવાસાદિક કરીને આહારની લોલુપતા કે તામસી-ક્રોધવૃત્તિનું બળ વધે તો તે ઝેરરૂપે પરિણમે છે

બોધસહિત તપ દ્વારા અનંતકાળના કર્મો બાળી શકાય છે. પ્રાયશ્ચિત્ત દ્વારા આત્માના પરિણામની અત્યંત શુદ્ધિ થાય છે, અને ગુરુવિનય દ્વારા અહંકારનું વિસર્જન થતાં આત્મા નિજસુખને પામે છે.

હિતશિક્ષા :

કોઈને એમ લાગતું હોય છે કે તપ દમન છે, દમન કરવાથી વૃત્તિઓ દબાય છે, ને પછી ઊછળે છે દમન એટલે મનને સંયમમા રાખવું. વાહનને બ્રેક વડે કાબૂમાં રખાય છે તેમ તપ વડે મનના સ્વચ્છંદ એવા બહિર્ભાવને કાબૂમાં રાખી શકાય છે.

નાનું બાળક સળગતી સગડીમાં હાથ નાંખે તો તેને રોકવો પડે છે. અથવા તે એકવાર દાઝે પછી તેમાં હાથ નાંખતો નથી તેમ અબોધ એવા બાળજીવને ભોગો અને વિષયોથી રોકવા, પાછો વાળવા તપ એક ઉત્તમ સાધન છે. જો એકવાર તે વિષયોથી દાઝે તો તે પ્રત્યેથી જાતે જ દૂર રહે છે માટે તપ નામથી દૂર ભાગવાને બદલે તપના ઘણા પ્રકાર પૈકી કોઈ પ્રકારનું સેવન કરીને તપ વડે ભવરૂપી ભયનું નિકંદન કરવા યથાશક્તિ આરાધન કરવું.

૮. ઉત્તમ ત્યાગ :

ભૌતિક સુખ પાછળ દોડતા જગતના માનવીને ત્યાગ શબ્દથી સૂગ ચડે છે, અને કહેવાતા કે માન્યતા પામેલા ધર્મીજનો આગળના બારણેથી કંઈક ધર્મક્રિયાઓ કરે છે ખરા, પણ પુરુષાર્થની ઓછપને કારણે કેટલીક વાસનાઓ, વીડીયો જેવાં સાધનોની સ્પૃહા પાછળના બારણેથી પ્રવેશ કરે છે. જીવ ધર્મ કરે છે તેવું જાણે છે છતાં તે ધર્મને પામતો નથી અને ભ્રમને સેવે છે.

"ત્યાગ ન ટકે રે વૈરાગ્ય વિના કરીએ કોટિ ઉપાયજી,
અંતર ઊંડી ઇચ્છા રહે તે કેમ કરીને ત્યજાયજી."

શ્રી નિષ્કુળાનંદજી

"ત્યાગ વિરાગ ન ચિત્તમા, થાય ન તેને જ્ઞાન,
અટકે ત્યાગ વિરાગમાં, તો ભૂલે નિજ ભાન."

શ્રીમદ્ રાજચંદ્રજી

ત્યાગના મહિમાને અનેક સંતો અને ભક્તોએ ગાયો છે, પ્રરૂપ્યો છે, આચર્યો છે અને અનુભવ્યો છે.

તે શા માટે ?

નીતિકારોએ કહ્યું કે આ સચરાચર સૃષ્ટિમાં સૌ સુખની આશાએ જીવે છે. ચેતનતત્ત્વ પરમ તત્ત્વ છે. તે પ્રભુમય છે. એવા જગતમાં જીવોને જો કાંઈ જીવનનિર્વાહ અર્થે ભોગવવું પડે તો પણ તે ત્યાગીને કે પ્રભુને અર્પણ કરીને ભોગવે. જેથી ભોગો તેને ભોગવીને જગતમા દીનહીન કરી ન શકે. અતિ ભોગ પ્રાપ્ત કરવામાં કોઈનું પડાવી લેવાનું કે ચૌર્યનું કુશીલ સેવાઈ જ જાય છે. તેથી ત્યાગભાવને સેવવો.

બહારનો ત્યાગ કર્યો હોય, ત્યાગી કહેવાતો હોય કે મનાવતો હોય તો પણ જો અંતરમાં વૈરાગ્ય ન હોય તો આંશિક ભોગની ઇચ્છાઓ પડી રહે છે અને નિમિત્ત મળતાં વર્ષાઋતુમાં ફૂટી નીકળતા દેડકાં જેમ ડ્રાંઉ ડ્રાંઉ કરે છે તેમ ઇચ્છાઓ પણ ફૂટી નીકળે છે. આમ જો જીવ અજાગૃત રહે અને અનાસક્ત ભાવ ન હોય તો ભોગો અંદરથી અવાજ કરીને ભૂલ-થાપ કરાવી દે છે.

આત્મજ્ઞાનની અને નિરાબાધ નિજસુખની પ્રાપ્તિનો માર્ગ ત્યાગ, વિરાગ વગર પ્રાપ્ત થવા સંભવ નથી. ભોગો એ સંસારનો કાદવ છે કાદવને ફેંદવાથી કમળનું રહસ્ય સમજાતું નથી. પરંતુ કમળના અલિપ્ત પણાને નિહાળીએ તો તેનું રહસ્ય હાથ આવે છે. ત્યાગ કરીને પણ જો જીવ વિચારે કે મેં કેવો ત્યાગ કર્યો, લોકો મારા ત્યાગની કેવી પ્રશંસા કરે છે, અને તેમાં જો ત્યાગી મધુરપ અનુભવે છે, તો ત્યાગનાં મૂલ્યને તુચ્છ કરી ભ્રમિત થઈને ભટકે છે.

દૃષ્ટાંત :

એક સંન્યાસી જંગલમાં તપ તપતા હતા. એક સુપ્રભાતે તપ-ધ્યાન માંથી જાગૃત થયા. જોયું તો જટામાં પક્ષીનો માળો હતો. પ્રારંભમાં અનુકંપાથી બેસી રહ્યા. પક્ષીએ ઈંડા સેવ્યા, બચ્ચાં થયાં અને ઊડી ગયાં. પછી સંન્યાસીએ આંખ ખોલી, ઊભા થયા અને એક વિચારે ડોકિયું કર્યું. મે કેવું સારું કર્યું. પક્ષીના બચ્ચાને જીવતદાન આપ્યું. લોકો મારી અનુકંપાને-દયાને વખાણશે. આમ દયાએ માયાનું રૂપ લીધું અને સંન્યાસી ભ્રમમાં પડી ગયા, કે મેં કેવું સારું કાર્ય કર્યું ? કર્તાપણા રહિત જે સહજ ત્યાગ છે તે ધર્મયુક્ત છે.

આથી જ્ઞાનીજનોએ શીખ આપી કે "ત્યાગ ન ટકે રે વૈરાગ્ય વિના." ઉત્તમ યતિ, મુનિ આવા ત્યાગ, વૈરાગ્યને અત્યંત જાગૃત-પણે સેવે છે અને પ્રાણત્યાગ કરવો પડે છતાં નિજ ધર્મને ત્યજતા નથી. ગૃહસ્થે રોજ પ્રભાતે વિચાર કરી લેવો કે આજે શું ત્યાગ કરવા જેવું છે !

ધનીએ ધનનો, માનીએ માનનો, જ્ઞાનીએ ગર્વનો એમ જ્યાં જ્યાં ત્યાગ કરવા જેવો છે તેનો વારંવાર વિચાર કરવો; અને ચેતન કે અચેતન દરેક પદાર્થ પ્રત્યેથી આસક્તિ મંદ કરવી; જે મળે તેમાં સંતોષ અને સુખ માનવાં. તું સુખી છો તેમ માની અન્યના સુખનો વિચાર કરી પ્રસન્ન રહેવું.

હિતશિક્ષા :

"જે શલ્ય વિનાનો હોય તે વ્રતી સંભવે.

"અહિંસા. સત્ય આદિ વ્રતો લેવા માત્રથી કોઈ ખરો વ્રતી નથી બની શકતો, પણ ખરા વ્રતી થવા માટે ઓછામાં ઓછી અને પહેલામાં પહેલી એક શરત છે જે અહીં બતાવવામાં આવી છે. તે શરત એ છે કે, શલ્યનો ત્યાગ કરવો. શલ્ય ટૂંકામાં ત્રણ છે. ૧ દંભ, ડોળ કે ઠગવાની વૃત્તિ. ૨. ભોગોની લાલસા ૩. સત્ય ઉપર શ્રદ્ધા ન ચોટવી અથવા અસત્યનો આગ્રહ. આ ત્રણે માનસિક દોષ છે. તે જ્યાં સુધી હોય ત્યાં સુધી મન અને શરીરને કોતરી ખાય છે અને આત્માને સ્વસ્થ થવા દેતા જ નથી. તેથી શલ્યવાળો આત્મા કોઈ કારણસર વ્રત લઈ પણ લે, છતાં તે તેના પાલનમાં એકાગ્ર થઈ શકતો નથી જેમ શરીરના કોઈ ભાગમાં કાંટો કે બીજી તેવી તીક્ષ્ણ વસ્તુ

ભોંકાઈ હોય તો તે શરીર અને મનને અસ્વસ્થ કરી આત્માને કોઈ પણ કાર્યમાં એકાગ્ર થવા દેતી નથી, તેમ ઉક્ત માનસિક દોષો પણ તેવા જ વ્યગ્રતાકારી હોવાથી, તેમનો ત્યાગ વ્રતી બનવા માટેની પ્રથમ શરત તરીકે મૂકવામાં આવ્યો છે."

(ભગવાન ઉમાસ્વાતિરચિત તત્ત્વાર્થસૂત્ર માંથી. અનુવાદક પંડિત શ્રી સુખલાલજી.)

૯. ઉત્તમ આકિંચન્ય :

સાધક જ્યારે આ ધર્મોનું ઉત્તમ પ્રકારે આરાધન કરે છે ત્યારે તે સહજ ભાવે સાધુતામાં પ્રવેશ કરે છે. એટલે આરંભ પરિગ્રહની કે કોઈ પદાર્થો મેળવવાની મમતા એને છૂટી જાય છે. અંતરંગ સમૃદ્ધિમાં કે આત્માના ઐશ્વર્યમાં લીન રહેવાથી અપરિગ્રહ તે તેનો સહેજે ધર્મ થઈ પડે છે.

"ઘોર તપશ્ચર્યામાં પણ મનને તાપ નહિ,
સરસ અન્ને નહિ મનને પ્રસન્ન ભાવ જો,
રજકણ કે ઋદ્ધિ વૈમાનિક દેવની,
સર્વે માન્યા પુદ્ગલ એક સ્વભાવ જો."
અપૂર્વ અવસર એવો ક્યારે આવશે ?

શ્રીમદ્ રાજચંદ્રજી રચિત

દષ્ટાંત

એક અધ્યાત્મપ્રેમી યુગલ હતું. અહિંસા, સત્ય, અચૌર્ય, શીલ અને અપરિગ્રહના આચારયુક્ત તેમનું જીવન હતું. પતિ અને પત્ની બન્ને એક બીજાને ભગત નામથી સંબોધન કરતાં. સાદું–સંયમી જીવન, કાલ માટેનો કોઈ પરિગ્રહ નહિ, આજની ક્ષણમાં જીવવું તે તેમના જીવનનું રહસ્ય હતું.

એકવાર તે બન્ને અન્યત્ર ગામે સત્સંગકથા માટે જતાં હતાં. પતિ આગળ અને પત્ની પાછળ ચાલતાં હતાં. માર્ગમાં પતિએ જોયું કે એક સોનાનો હાર પડ્યો છે. તેણે વાંકા વળીને તેના પર ધૂળ નાંખી દીધી. તેના મનમાં કે સ્ત્રીને હારમાં વૃત્તિ થાય તે સ્વાભાવિક છે. વળી તેમની સ્ત્રીએ ઘરમાં આવીને એક વાલ સોનું પણ જોયું ન હતું. આથી તેમને શંકા ગઈ કે જો પત્નીની નજરે હાર પડશે તો તેને કદાચ લોભ થશે આથી તેમણે તેના પર ધૂળ નાંખી.

પત્નીએ જોયું કે પતિ વાંકા વળીને કંઈ કરે છે. તેણે નજીક આવીને પૂછ્યું કે તમને પગે કંઈ કાંટો વાગ્યો છે કે શું ? પતિ સત્યપ્રિય હતો. જવાબ આપતાં ક્ષોભ થયો, છતાં જવાબ તો આપવો રહ્યો. તેમણે કહ્યું કે આ જગાએ સોનાનો હાર પડ્યો છે. મને એમ કે તમને તે જોઈને કંઈ લાલચ થાય તો આપણા સંયમમાં એટલો દોષ આવે. પત્નીએ આ વાતનો ટૂંકો જવાબ આપ્યો.

'ભગત, તમને હજી ધૂળ અને સોનામાં ભેદ જણાય છે. તે બંને માટી જ છે.' આકિંચન્યને જીવનારા આ ધરા પર અસ્તિત્વ ધરાવે છે.

૧૦. ઉત્તમ બ્રહ્મચર્ય :

આત્મશુદ્ધિ કે વિકાસની ચરમ સીમાએ પહોંચવા માટે બ્રહ્મચર્ય તે ઉત્તમ વ્રત છે. પાંચે ઈંદ્રિયોના વિષયોનો સંયમ, મનનો સંયમ અને આત્મભાવમાં લીનતા તે બ્રહ્મચર્ય છે. સ્ત્રી-પુરુષના અન્યોન્ય સંગનો ત્યાગ તે તેનો એક ભાગ છે, નિયમરૂપ છે. આ વ્રતને કઠિન વ્રત કહેવામાં આવ્યું છે. કામને જીતવો દુષ્કર મનાયો છે કોઈ પ્રકારનો અસંયમ તે કામને ઉત્તેજે છે.

જીવમાત્રે અનંતકાળ દેહાધ્યાસમાં જ ગાળ્યો છે. આવી વૃત્તિઓ જન્મ સાથે રહે છે અને મૃત્યુ થયે સૂક્ષ્મદેહે સાથે આવે છે. તેને કુદરતી વૃત્તિ ગણી પોષવાથી ક્યારેય બ્રહ્મ પ્રત્યે જવાતું નથી. પણ તે વૃત્તિનું શમન થાય તેવા પ્રયોગો કરવાથી તે સહજપણે શાંત થાય છે. તે માટે સાદો આહાર લેવો. દૃષ્ટિ કે મનના વિકાર થાય તેવા દૃશ્યોથી દૂર રહેવું, તેવા સંજોગોથી દૂર રહેવું અને સત્સંગ-ભક્તિ વડે ચિત્તને નિર્મળ કરવું.

"નિરાહારી શરીરીના ટળે છે વિષયો છતાં;
રસ રહી જતો તેમાં તે ટળે પેખતાં પરમ."

શ્રી ગીતાજી.

અંતર્મુખ વૃત્તિ થતાં વિકારોનું જોર ઘટે છે અને પરમતત્ત્વની શ્રદ્ધા વડે, તેની લીનતા વડે વિકારો પોતે જ દૂર રહે છે અને આત્મશક્તિનું રક્ષણ થાય છે.

દૃષ્ટાંત–

એક નગરમાં વિજયકુમાર નામે એક શ્રેષ્ઠીપુત્ર હતો અને વિજયા નામે શ્રેષ્ઠીકન્યા હતી. બંને ધર્મઆરાધક જીવો હતા. તે નગરમાં એક મહાન આચાર્યનું આગમન થયું. વિજય તેમના પરિચયમાં આવ્યો. પૂર્વ આરાધનાનું બળ તેને વિરક્તિ પ્રત્યે લઈ જતું હતું. તેણે શ્રાવકનાં બાર વ્રતનો સ્વીકાર કર્યો. તેમાં પરિગ્રહની મર્યાદા કરી અને શુકલપક્ષમાં બ્રહ્મચર્યનું પાલન ગ્રહણ કર્યું. યોગાનુયોગ વિજયાએ તે આચાર્ય પાસે કૃષ્ણપક્ષમાં બ્રહ્મચર્યનું વ્રત ગ્રહણ કર્યું.

એક નગરમાં રહેતા બંને ઉત્તમ કુળના આ કુમાર અને કન્યાનાં લગ્ન થયાં. પ્રથમ રાત્રિએ બંનેનું મિલન થયું. શુકલ પક્ષ હતો વિજયકુમારને વ્રત હતું. કોડભરી કન્યા પાસે તે ઉપસ્થિત થયો. વાત કેવી રીતે ગોઠવવી અને કહેવી તેનું મંથન ચાલતું હતું. કન્યાએ પતિના ક્ષોભને પારખ્યો અને વિનયપૂર્વક પૂછયું કે આપને કંઈ અસુખ તો નથી ને ? વિજયના મનનો ભાર હળવો થયો. તેણે વ્રતની વાત કહી. કન્યા ઉત્તમ સંસ્કારવાળી હતી. તેણે જો કે જોરદાર આંચકો ખાધો, કારણ કે શુકલપક્ષ પૂરો થયા પછી કૃષ્ણપક્ષમાં તેનું વ્રત શરૂ થશે. અર્થાત્ આજીવન બ્રહ્મચારી રહેવાનું છે. તેણે પતિના વ્રતને સહર્ષ સ્વીકાર્યું.

દિવસો પસાર થાય છે. હવે એક રાત આવી છે. કુમાર સ્વસ્થ છે. તે તક જોઈને કન્યા પોતાના વ્રતની વાત રજૂ કરે છે. બંને શાંત થઈ ગયા છે. અંતે વિજયાએ રજૂઆત કરી કે તમે બીજી પત્ની કરવાનો અધિકાર ધરાવો છો. તેમ કરવામાં મારી સંમતિ છે. વિજય કોઈ કામી જીવ ન હતો. તેણે તો આવા યોગને સહર્ષ વધાવી લીધો. બંનેએ વ્રતમાં દૃઢ રહેવાના કેટલાક ઉપાયો અમલમાં મૂકી દીધા અને ઉમંગથી બ્રહ્મવ્રતને આચરવા લાગ્યા. વર્ષો વીતતાં ગયાં છે. કુમાર–કન્યા મટી તેઓ શેઠ–શેઠાણી પદે પહોંચ્યા છે. સાથે સાથે આત્મશક્તિની ઉજ્જવળતા વિકસી રહી છે. તે અંતરંગ હોવાથી બહાર છલકાતી નથી. વ્રતની ગુપ્તતા તે તેની મહાનતા અને સાહજિકતા છે.

એકવાર તે નગરના એક ગૃહસ્થને એવો ભાવ થયો કે ૮૪ હજાર સાધુસંતોની પોતે વિનય–ભક્તિ કરે, આહારદાન કરે. તેણે આચાર્યશ્રી પાસે પોતાનો પ્રસ્તાવ રજૂ કર્યો. હવે આટલી મોટી સંખ્યામાં સાધુઓને

એકઠા કઈ રીતે કરવા ? આચાર્યશ્રીએ પોતાના જ્ઞાનગુણ વડે માર્ગ બતાવ્યો કે તારા નગરમાં વિજયશેઠ અને વિજયાશેઠાણીનું બ્રહ્મચર્યવ્રત એટલું અણિશુદ્ધ છે કે તેમના વિનય-ભક્તિ કરવાથી, તેમને ભોજન કરાવવાથી તારી ભાવના પૂરી થશે.

હજારો ટમટમતા દીવા જે પ્રકાશ ન આપી શકે તે એક સૂર્યનો પ્રકાશ આપી શકે છે. હજારો સાધકોની આત્મશક્તિ કરતાં અખંડ બ્રહ્મચારીની શક્તિ અચિંત્ય છે. અહો ! ધન્ય તે વિજયશેઠ અને વિજયા શેઠાણીને.

આ કાળના વિનોબાજી જેવા સંતોએ આજીવન બ્રહ્મવ્રતમાં લીન રહી આપણને આ પાઠ શીખવ્યા છે. બાપુજીએ દેશના ભગીરથ કામને પાર પાડવા આત્મશક્તિના રક્ષણ માટે તથા પવિત્ર જીવન માટે પ્રથમ બ્રહ્મચર્ય વ્રતનો સ્વીકાર કર્યો હતો. જેને આ વ્રતમાં શ્રદ્ધા નથી તેને આત્મશ્રદ્ધા હોઈ શકતી નથી. ગૃહસ્થ જીવનમાં પૂર્ણ બ્રહ્મવ્રત સ્વાભાવિક નથી, પરંતુ મર્યાદા, નિયમ તથા સ્વપત્નીમાં સંતોષ જેવા આચારો પણ અનુક્રમે આ વ્રત પ્રત્યે પ્રેરણાદાયી બને છે. બ્રહ્મચર્યનો ગૂઢાર્થ છે આત્મભાવમાં રમણ કરવું. ઇંદ્રિયો અને મનનું વારણ કરી તેને પ્રભુના ચરણમાં સમર્પી લેવાં. અર્થાત્ મહાન ચૈતન્ય એવા મહાપ્રભુને ચરણે તેમનું સ્થાપન કરવું, જેથી અબ્રહ્મ ફરકી શકતું નથી. તે માટે સાચી દૃષ્ટિ, નિષ્ઠા અને શુદ્ધતાની આવશ્યકતા છે. સર્વ ઇંદ્રિયો પર જીત અને મનનું નિર્વિકારીપણું તે સાચું બ્રહ્મચર્ય છે. પંચેન્દ્રિયના વિષયો અનેક છે, તેમાં રત ન થવું તે બ્રહ્માચરણ છે.

० હિતશિક્ષા :

તે મનુષ્ય મહાન છે, જે આત્માના આનંદથી તૃપ્ત હોવાને લીધે બીજું કંઈ ઇચ્છતો નથી; અને જો ઇચ્છે છે તો અન્ય જીવોનું પણ સાચું સુખ જ ઇચ્છે છે. આવો આત્માનો આનંદ આત્મજ્ઞાન દ્વારા સંપન્ન થાય છે. તે આત્મજ્ઞાનનું મુખ્ય સાધન પાત્રતા પ્રાપ્ત કરી સંત પુરુષો પાસેથી સત્ય તત્ત્વનો બોધ પામવો તે છે, અને પ્રાપ્ત થયેલા બોધ પ્રમાણે પોતાના જીવનને એક નવીન, દિવ્ય, સુંદર અને સ્વાધીન ઢાંચામાં ઢાળવા માટે સતત પુરુષાર્થમય રહેવું તે છે. આ કાર્યને સફળતાપૂર્વક પાર પાડવું તે આ જગતનું સૌથી મોટું પરાક્રમ છે, કારણ કે તેમ કરી શકનાર પુરુષ સર્વોત્તમ પદને પામે છે. જીવનમુક્ત થઈ, પરમાનંદ અનુભવી જન્મ-મરણથી રહિત થઈ જાય છે.

'જીવનમાં આવી ઉત્તમ સફળતાનો પ્રયોગ કરવો જો કે ઘણો જ કઠિન છે તોપણ સાથે સાથે તે સરળ, સ્વાભાવિક અને સ્વાધીનપણે સંપાદન કરી શકાતો હોવાને લીધે દરેક મનુષ્ય, મૂળમાં તે કરવાની શક્તિ ધરાવે છે એવો અભિપ્રાય મહાનપુરુષોએ વ્યક્ત કર્યો છે. આ કાર્ય કરવા માટેનાં સાધનોમાં મુખ્યપણે જ્ઞાનીની, સદ્ચારિત્રની અને ભક્તિની આરાધનાની આવશ્યક્તા છે. સદાચારમય જીવન કલંકિત ન બને તે માટે સતત્ જાગૃતિ અને સજ્જન સંગતિને સ્વીકારવાના છે.'

ડૉ. સોનેજી રચિત 'સાધક સાથી'

પરમાત્માની પ્રાપ્તિ

કોઈવાર અતિ તૃષામાં પાણી વિના ગુંગળામણ અનુભવી છે? કોઈવાર અતિ તાપમાં પવન વિના ગુંગળામણ અનુભવી છે? કોઈવાર અતિ ક્ષુધામાં આહાર વિના તીવ્ર ગુંગળામણ અનુભવી છે?

પરમાત્મતત્ત્વવિના, પરમતત્ત્વની પ્રાપ્તિ વિના આપણને તીવ્ર બેચેનીનો અનુભવ છે? જ્યારે આપણે પરમાત્મતત્ત્વ વિના ક્ષણવાર પણ સુખ ચેન નહિ અનુભવીએ ત્યારે અલ્પ ક્ષણોમાં જ આપણને પરમાત્મ-તત્ત્વની પ્રાપ્તિ થશે.

પરમાત્મતત્ત્વની પ્રાપ્તિ સિવાય જ્યારે આપણને કોઈ જ ઝંખના નહિ રહે ત્યારે આપણે પરમાત્મતત્ત્વની પ્રાપ્તિનો સખત પુરુષાર્થ કરી શકીશું.

પંન્યાસ શ્રી ભદ્રગુપ્ત ગણીવરજી 'આત્મસંવેદન'માંથી

ચેતનાની ભીતરમાં

ખંડ–૨

કર્મચેતના

આત્માની મહાસત્તા, ધર્મમય ચેતનાને આવરણ કેવળ કર્મનું છે. કર્મ પોતે અચેતન છે પરંતુ ચેતનાના સંયોગે તે ચેતનરૂપ ભાસે છે. તેને કર્મચેતના શબ્દના સંકેતથી સમજીશું

કર્મો અને કાલ્પનિક ધર્મો ચેતનાની સંવેદનશીલતાને ઢાંકી દે છે. તેથી શુભાશુભ કર્મ કે ધર્મના ફળને અલગ કરી શકાતાં નથી. દરેક ક્રિયા સાથે તેનું ભાવાત્મક ફળ લાગેલું જ હોય છે. દુષ્કૃત્યનું અશુભ ફળ અને સુકૃત્યનું શુભ ફળ એમ જન્મોથી તેનું સાતત્ય ચાલ્યું આવે છે. બંને કર્મફળચેતના છે. તે જ કર્તા અને ભોક્તાભાવનું નિરૂપણ છે. આ બંને ભાવથી ઉપર ઊઠી શુદ્ધ ચેતનાને પ્રગટ કરવા શુદ્ધ ઉપયોગરૂપ શુદ્ધ ધર્મ છે. તેને કર્મચેતના કેવી રીતે આવૃત્ત કરે છે તે આ ખંડમાં જોવાનું છે

"કર્તા ભોક્તા કર્મનો વિભાવ વર્તે જ્યાંય,
વૃત્તિ વહી નિજભાવમાં થયો અકર્તા ત્યાંય"

શ્રીમદ્ રાજચંદ્રજી–'શ્રી આત્મસિદ્ધિશાસ્ત્ર' ગાથા ૧૨૧

"કર્મ એ જડ વસ્તુ છે. જે જે આત્માને એ જડથી જેટલો જેટલો આત્મબુદ્ધિએ સમાગમ તેટલી તેટલી જડતાની એટલે અબોધતાની તે આત્માને પ્રાપ્તિ હોય, એમ અનુભવ થાય છે. આશ્ચર્યતા છે કે પોતે જડ છતાં ચેતનને અચેતન મનાવી રહ્યાં છે! ચેતન ચેતનભાવ ભૂલી જઈ તેને સ્વસ્વરૂપ માને છે. જે પુરુષો તે કર્મસંયોગ અને તેના ઉદયે ઉત્પન્ન થયેલા પર્યાયોને સ્વસ્વરૂપ નથી માનતા અને પૂર્વ સંયોગો સત્તામાં છે તેને અબંધ પરિણામે ભોગવી રહ્યા છે, તે આત્માઓ સ્વભાવની ઉત્તરોત્તર ઊર્ધ્વશ્રેણી પામી શુદ્ધ ચેતનભાવને પામશે, આમ કહેવું સપ્રમાણ છે. કારણ અતીતકાળે તેમ થયું છે, વર્તમાનકાળે તેમ થાય છે, અનાગત કાળે તેમ જ થશે."

શ્રીમદ્ રાજચંદ્રજી પત્રાંક ૫૫ માંથી ઉધ્ધૃત

૧

કર્મચેતનાની સરળ સમજ

સૃષ્ટિમંડળમાં જીવ અને અજીવ પદાર્થોના સંયોગ-વિયોગનું એક વર્તુળ અનાદિકાળથી ચાલ્યા કરે છે. તેના ચાલકો છે કર્મચેતના અને ધર્મચેતના. કર્મચેતના જીવને સંસારમાં અનેક સ્થાનોમાં ભમાવે છે અને ધર્મચેતના જીવને સંસારથી, સંસારના દુઃખોથી, પરિભ્રમણથી, જન્મમરણ બંધનથી તથા સંયોગ-વિયોગ જેવા દ્વંદ્વથી વિમુક્ત કરાવે છે. સંસારી જીવો કર્મચેતનાથી સંવૃત્ત છે તેથી પ્રસ્તુત ખંડમાં કર્મચેતનાને સમજી લેવા પ્રયત્ન કરીશું.

કર્મચેતનાના વિવિધ પાસાઓ :

- બાહ્ય નિમિત્ત પામીને થતાં જીવના વિભાવરૂપ પરિણામો.
- કર્મવશ રહેતી પરાધીન અસદ્ વૃત્તિઓ.
- મન દ્વારા ઉપયોગની ચંચળતા.
- જીવના શુભાશુભ અધ્યવસાય.
- પરપદાર્થોના ઇષ્ટ સંયોગમાં સુખબુદ્ધિ.
- પરપદાર્થોના અનિષ્ટ સંયોગમાં દુઃખબુદ્ધિ.
- જીવના રાગાદિ કષાયભાવો.
- સ્વરૂપનું અજ્ઞાન-વિસ્મૃતિ.
- વિષયભોગરૂપ બહિર્મુખતા.

કર્મ શું છે?

કર્મ એ અનંત પુદ્‌ગલ પરમાણુઓનો રાશિ છે, તે જડ છે. સ્પર્શ, રસ, ગંધ, વર્ણાદિયુક્ત છે. કર્મમળરજ અતિ સૂક્ષ્મ છે. અનંત પરમાણુઓનો પુંજ બને ત્યારે જ તે ચેતનાના પરિણામરૂપે પરિણમી આત્મપ્રદેશોના સંયોગમાં આવે છે. કર્મોની પ્રકૃતિ અનંત પ્રકારની છે. જીવના વિભાવ પરિણામોનું નિમિત્ત પામી કર્મોનો સંબંધ થાય છે, તે આત્માને આવરણરૂપ છે. તે આવરણરૂપ કર્મના ઉદયે થતાં પરિણામો, અધ્યવસાય, વિભાવ, પર્યાય તે કર્મચેતના છે. ચેતના એ આત્માનું લક્ષણ છે. તેમાં અશુદ્ધ ચેતના તે કર્મચેતના છે. જીવ સાથે અનાદિકાળથી તે લાગેલી છે. ક્ષીરનીરવત્ તેનો સંબંધ છે.

જગતના દરેક પદાર્થો ક્રિયાસંપન્ન છે. જડને જડની ક્રિયા સ્વભાવરૂપે થાય છે. કર્મપુદ્‌ગલ પરમાણુઓનું સામર્થ્ય એવું છે કે જીવના ભાવ પ્રમાણે તે કર્મરૂપે પરિણમે છે, એથી જડમાં ચેતનની ભ્રાંતિ થાય છે. જેમકે દેહ, ઇંદ્રિયો અને મન જડ હોવા છતાં જીવને એમ થાય છે કે દેહ તે હું છું. દેહને રોગ થવાના કે મૃત્યુ થવાના ભયથી એમ લાગે છે કે હું મરી જઈશ. સ્ત્રી, પુત્ર, મિત્રાદિના દેહ પર્યાય પ્રત્યે મારાપણાની બુદ્ધિ થાય છે. તે માન્યતા કર્મચેતનાનું પરિણામ છે.

"દેહ–જીવ એકરૂપે, ભાસે છે અજ્ઞાન વડે,
ક્રિયાની પ્રવૃત્તિ પણ, તેથી તેમ થાય છે;
જીવની ઉત્પત્તિ અને રોગ શોક દુઃખ મૃત્યુ,
દેહનો સ્વભાવ જીવપદમાં જણાય છે."

શ્રીમદ્ રાજચંદ્રજી, 'જડચૈતન્ય પદ.'

૦ વિભાવરૂપ કર્મચેતના ·

જગતમાં અનંતાનંત જીવો અસ્તિત્વ ધરાવે છે. અવસ્થાયુક્ત સૂક્ષ્માતિસૂક્ષ્મ જીવથી માંડીને વિશાળ સ્થૂલકાય જીવોમાં ચેતના ગુણ રહેલો છે. જીવમાત્ર ચેતનાયુક્ત હોય છે. એ ચેતનાનું ચાલક બળ ઉપયોગ છે, તે વડે એ પદાર્થોને જાણે છે, જુએ છે અને ચેતનાની અવસ્થા પ્રમાણે તેની બોધરૂપ ક્રિયા થાય છે. આ ઉપયોગમાં જાણવા–જોવા સાથે રાગાદિરૂપ, કષાયયુક્ત, પ્રીતિ–અપ્રીતિરૂપ જે અશુદ્ધતા ભળે છે, તેના વડે જે વર્તના થાય છે તે કર્મચેતના કે કર્મફળ ચેતના છે.

જેમકે ક્રોધાદિ થવાનું નિમિત્ત મળતાં જે પરિણામો થયાં તે કર્મફળ છે અને ક્રોધાદિ વ્યક્ત થયા, તે પ્રમાણે વર્તના થઈ તે કર્મફળ ચેતના-પ્રવૃત્તિ છે. ક્ષમાદિભાવને શુભકર્મચેતના કહીશું અને ક્રોધાદિને અશુભકર્મ ચેતના કહીશું. એ શુભાશુભ ઉપયોગ છે

० ઉપયોગના મુખ્યત્વે બે પ્રકાર છે :

ઉપયોગ વિષે ખંડ ૧માં કેટલાક પ્રકારો રજૂ કરવામાં આવ્યા છે. છતાં તેને અન્ય રીતે અત્રે વિચારીશું.

૧. શુદ્ધ નિશ્ચયથી સ્વભાવરૂપ ઉપયોગ ૨. અશુદ્ધ-શુભ-અશુભ કે સદ્-અસદ્ ઉપયોગ. અશુભની અપેક્ષાએ શુભ ઉપયોગ રહે તેવી ક્રિયાઓને આચરવાયોગ્ય માની છે, પરંતુ અંતમાં બંને ભાવથી મુક્ત થઈ શુદ્ધ ઉપયોગ જ હિતકારી છે.

'ઉપયોગ' જૈનશાસ્ત્રોમા વપરાતો માર્મિક શબ્દ છે. 'ઉપયોગ' ઉપર જ જીવના બંધન અને મુક્તિનો આધાર છે. મન દ્વારા તેનું વહન થાય છે. ઉપયોગનો બીજો સમાનવાચક શબ્દ છે 'પર્યાય'. પર્યાય એટલે વસ્તુની બદલાતી અવસ્થા. જેમ કે માટીમાંથી થતાં ઘડા, કૂંડા આદિ વાસણો, તે માટીની પર્યાય-અવસ્થા છે, તેમ જીવના શુદ્ધાશુદ્ધ ઉપયોગ-પર્યાય ક્ષણે ક્ષણે પલટાતા રહે છે. શુદ્ધ ઉપયોગ વડે જીવ આવરણમુક્ત થતો જાય છે અને અશુદ્ધ ઉપયોગ વડે જીવ આવરણયુક્ત રહે છે ટૂંકમાં ઉપયોગ એટલે શુભાશુભભાવ, પરિણામ, વૃત્તિ કે પ્રકૃતિ કહી શકાય.

० અશુદ્ધ ઉપયોગનું પરિણામ :

શુભાશુભ પરિણામોના ઊપજવાથી જીવ શુભાશુભ કર્મનાં બંધનમાં આવે છે, સંસારમાં વિવિધ સ્થાનોમાં ઊપજે છે અને મરે છે, અનેક પ્રકારના સુખદુખાદિને અનુભવી સારી-માઠી ગતિને પામે છે. ઉપયોગનું સમ રહેવું તે ધર્મ છે. તેવી અવસ્થામાં જીવ જ્ઞાનપ્રાપ્તિની ભૂમિકામાં આવે છે.

"કર્મભાવ અજ્ઞાન છે, મોક્ષભાવ નિજવાસ,
અંધકાર અજ્ઞાન સમ, નાસે જ્ઞાન પ્રકાશ"

(શ્રીમદ્ રાજચંદ્રજી,રચિત 'શ્રી આત્મસિદ્ધિશાસ્ત્ર', ગાથા-૯૮)

અનેક પ્રકારના દુઃખાદિને સહન કરતો જીવ ક્યારેક સંજ્ઞા બળે વિશુદ્ધિ કરતો આગળ વધે છે, એમ એકેન્દ્રિયપણાથી વિકાસ પામતો આગળની ગતિમાં ધકેલાય છે, ઊપજે છે અને મરે છે. જેમ જેમ ઇંદ્રિયોનો વિકાસ થતો જાય છે તેમ તેમ સંજ્ઞાબળ વધતું જાય છે. મનની વિચારશક્તિ સહિત- બોધક્રિયા- તો માનવદેહ સિવાય અન્ય ક્ષેત્રે શક્ય નથી.

અર્થાત્ અન્ય સ્થાનોમાં જીવ સાચા સુખની અંતર્યાત્રા કરવા શક્તિમાન થઈ શકતો નથી. તિર્યંચાદિ ગતિમાં જીવે જ્યાં અનંતકાળ ગાળ્યો છે ત્યાં દેહયાત્રા જ થઈ છે અને અશુભ વૃત્તિઓનું જ પ્રાયઃ બળ વિકાસ પામ્યું છે, તેથી જીવનો દેહજન્ય સુખોનો સંસ્કાર અતિ દૃઢ થતો રહ્યો છે. એ દેહાધ્યાસ જ જીવને સંસારના પ્રતિબંધનું ભયંકર કારણ થયું છે.

"છૂટે દેહાધ્યાસ તો, નહિ કર્તા તું કર્મ,
નહિ ભોક્તા તું તેહનો, એ જ ધર્મનો મર્મ"
(શ્રીમદ્ રાજચંદ્રજી, 'શ્રી આત્મસિદ્ધિશાસ્ત્ર'-ગાથા ૧૧૫)

○ દુઃખમુક્તિ અને સુખપ્રાપ્તિ નો ઉપાય

સંસારમાં સૌ જીવો દુઃખમુક્તિ અને સુખપ્રાપ્તિ ઇચ્છે છે. છતાં સૌ ઇચ્છિત સુખની પ્રાપ્તિ કરી શકતા નથી, અને તે જેમાં સુખ માને છે તે સુખના પ્રકારો કેવળ એકાંત સુખ આપી શકતા નથી. જો તેમ હોત તો ચક્રવર્તી, સમ્રાટો, ધનપતિ, સત્તાધીશો સૌ સુખી જ હોત. તેમને ઇચ્છારૂપી દુઃખ, આકુળતા કે મૃત્યુનું દુઃખ પણ ન હોત. જીવે સંસ્કારવશ મનની મર્યાદિત કલ્પના વડે જ બાહ્ય પદાર્થોની અનુકૂળતામાં સુખની માન્યતા કરી લીધી છે. અને તે પ્રમાણે પરિશ્રમ કરી સુખ મેળવવા પ્રયત્ન કરે છે. છતાં તે ઇચ્છે છે તેવું સુખ પ્રાપ્ત થતું નથી; ઉલટાનું કોઈવાર દુઃખ ઉત્પન્ન થાય છે. આનું કારણ શું? જગતમાં સુખ અને દુઃખ મળવું તે પૂર્વના શુભાશુભ કર્મ પર આધારિત છે. જો તેમ ન હોત તો નિરોગી રહેવા ઇચ્છતા કે શરીરની ઘણી સંભાળ રાખતા માનવના દેહને રોગ થાય જ નહિ. રોગચાળાના વ્યાપક ખપ્પરમાં અમુક માણસો જ તેનો ભોગ બને છે તેવું નથી, વળી ઘણું સાચવવા છતાં, ઉપાયો યોજવા છતાં સુખી માણસો તેમાં કેમ ઝડપાય છે? તે જ સૂચવે છે કે સુખદુઃખની પ્રાપ્તિનો આધાર પૂર્વના શુભાશુભ કર્મનું ફળ છે. તે સમય પરિપક્વ થયે ફળ આપે છે.

"જ્યમ લોહનું ત્યમ કનકનું, જંજીર જકડે પુરુષને,
એવી રીતે શુભ કે અશુભ કૃત, કર્મ બાંધે જીવને. ૧૪૬
તેથી કરો નહિ રાગ કે સંસર્ગ, એ કુશીલતણો,
છે કુશીલના સંસર્ગ રાગે, નાશ સ્વાધીનતા તણો". ૧૪૭

શ્રી કુંદકુંદાચાર્ય રચિત શ્રી 'સમયસાર'માંથી

"દુઃખ સુખરૂપ કરમફળ જાણો,
નિશ્ચય એક આનંદો રે,
ચેતનતા પરિણામ ન ચૂકે,
ચેતન કહે જિનચંદો રે."

શ્રી આનંદઘનરચિત શ્રી વાસુપૂજ્યજિનસ્તવન.

દુઃખ–સુખનું નિમિત્ત કર્મફળ છે. નિશ્ચયથી આત્મા તો આનંદસ્વરૂપ છે. જો ચેતના પોતાના સ્વભાવરૂપે રહે, પરિણામો નિમિત્તાધીન થઈને વર્તે નહિ તો જીવ જિનસ્વરૂપે થઈ જાય છે. સાચા દર્શન-જ્ઞાન રૂપી શક્તિના અભાવે કે જીવની ચેતનાશક્તિ અતિમંદ હોવાથી કે સીમિત હોવાથી તે ફક્ત ઇંદ્રિયો અને મન વડે પદાર્થને જુએ છે અને જાણે છે, તેથી તેને અતીન્દ્રિય સુખનો અનુભવ નથી. આથી તે ઇંદ્રિયો તથા મન દ્વારા બાહ્ય સાધનો વડે સુખપ્રાપ્તિ થશે અને ઇચ્છાતૃપ્તિ થશે તેવું માને છે. પણ જીવની કલ્પના પ્રમાણે કશું પ્રાપ્ત થતું નથી. કારણકે ઇચ્છાઓનું સ્વરૂપ જ એવું છે કે જીવને વ્યાકુળ કરે છે, એક ઇચ્છા તૃપ્ત ન થાય ત્યાં બીજી ઇચ્છાઓ ઉત્પન્ન થાય છે. એક ઇંદ્રિય એક વિષયને માણી શકે છે. કાન શ્રવણ કરી શકે પણ કંઈ સ્વાદ તો લઈ ન શકે, અને ઇચ્છાઓનો વેગ એવો છે કે જીવને અકળાવી મૂકે છે. આવું વારંવાર બને છે. અતૃપ્ત રહેલી ઇચ્છાઓ અને વાસનાઓ જીવને વ્યાકુળ કરે છે, સ્વપ્નમાં પણ વિવશ કરે છે, આમ સુખની કલ્પના કરતો જીવ પ્રાયઃ તો દુઃખ જ ભોગવે છે.

ઇન્દ્રિયજન્ય સુખો નિર્દોષ હોતાં નથી. અન્ય જીવોની હિંસા કે ભોગે મળતું સુખ નિર્દોષ હોઈ શકે નહિ. આથી સુખને અંતે દુઃખ ડોકાયા જ કરે છે, તેવી કર્મવિજ્ઞાનની એક વ્યવસ્થા છે.

"કરે તેવું પામે અને વાવે તેવું લણે"

તે વ્યવસ્થા દ્વારા જે સુખદ—દુઃખદ પરિણામો આવે છે તેને કર્મ-સિદ્ધાંત, કુદરત કે કર્મસંસ્કાર કહો. કર્મના - દુઃખોથી મુક્ત થવા, સુખ પ્રાપ્તિ માટે ધર્મને સેવો. ધર્મ એ ઉત્કૃષ્ટ મંગલ છે. જીવનને નિર્મળ કરનાર, આત્માને વિશુદ્ધ કરનાર એક માત્ર ધર્મ છે.

"વીતરાગનો કહેલો પરમ શાંતરસમય ધર્મ પૂર્ણ સત્ય છે એવો નિશ્ચય રાખવો, જીવના અનાધિકારીપણાને લીધે સત્‌પુરુષના યોગ વિના સમજાતું નથી; તો પણ તેના જેવું જીવને સંસારરોગ મટાડવાને બીજું કોઈ પૂર્ણ હિતકારી ઔષધ નથી એવું વારંવાર ચિંતવન કરવું."

શ્રીમદ્‌ રાજચંદ્રજી

○ અચેતન કર્મનું સામર્થ્ય .—

કર્મ જડ છે, અનાત્મ છે, પુદ્‌ગલ પરમાણુઓનું બંધન છે. છતાં તેને કર્મચેતના કેમ કહી ?

આ પ્રશ્ન સમજવા થોડી શાસ્ત્રપદ્ધતિનો અભ્યાસ જરૂરી છે. વધુ અભ્યાસ માટે કર્મગ્રંથ જેવા ગ્રંથોનો અભ્યાસ કરવો ખૂબ આવશ્યક છે. અહીં સંક્ષિપ્ત માહિતી રજૂ કરી છે.

કર્મના ત્રણ પ્રકાર છે.

ભાવકર્મ : રાગાદિ, કષાયયુક્ત અનેક પ્રકારના નિજ શુભાશુભભાવ.
દ્રવ્યકર્મ : જ્ઞાનાવરણ- દર્શનાવરણ ઇત્યાદિ આઠ પ્રકારની મૂળ પ્રકૃતિઓ જેની વિગત આગળના ભાગમાં છે.
નોકર્મ : અલ્પ કર્મ- કર્મ જેવા, કર્મને સહાયક, ધન, ધાન્ય, ઘર, સ્ત્રી, પુત્ર, પરિવાર ઇત્યાદિ.

જીવના રાગાદિ ભાવોનું નિમિત્ત પામી જ્ઞાનાવરણાદિ દ્રવ્ય કર્મનો બંધ થાય છે. વળી તેના ઉદયથી જીવને રાગાદિ ભાવકર્મો ઊપજે છે. તેમ ભાવકર્મથી દ્રવ્યકર્મ અને દ્રવ્યકર્મથી ભાવકર્મ અન્યોન્ય નિમિત્ત પામીને ઉત્પન્ન થયા કરે છે, અને તે બે કર્મનો બાહ્ય પથારો તે ધન, ધાન્ય, સ્ત્રી, પુત્ર વગેરે છે.

વિભાવયુક્ત પરિણામોથી જીવ કર્મનો કર્તા કહેવાય છે. કર્મમુક્ત થાય તો પોતાના સ્વરૂપ-સ્વભાવનો કર્તા કહેવાય છે—હોય છે.

દ્રવ્યકર્મ અને ભાવકર્મનું ફળાદાન કર્મચેતના છે. કર્મ જડ હોવા છતા જીવ સ્વપરિણામ દ્વારા તેમને નિમંત્રે છે, અને પોતે તે રૂપે પરિણમે છે તેથી જડ એવા કર્મને કર્મચેતના કહી છે. કર્મચેતનાનો પ્રવાહ તે કર્મધારા છે, તેમાં સંસ્કારો ધારણ થાય છે, તે કર્મપ્રકૃતિરૂપે પ્રગટ થાય છે. આ પ્રકૃતિઓનો ઉદય થવો અને તેમાં ચેતનાનું જોડાવું તે કર્મચેતના છે જેનું ફળ વિવિધ પ્રકારના આવરણ, દુઃખો અને પરિભ્રમણ છે.

આત્માની મલિન અવસ્થા અશુદ્ધ ઉપયોગ પરિણામ, વિભાવ, વિકલ્પ કે સંકલેશરૂપ દોષો તે આત્માનું સ્વરૂપ તો નથી જ. છતાં તે સર્વ અવસ્થા આત્માનું વિભાવાત્મક સ્વરૂપ હોવાથી, અજ્ઞાનરૂપ હોવાથી તેને કર્મચેતના કહે છે. કર્મવશ જીવનું વર્તવું તે કર્મચેતના છે. કર્મ-ભાવ તે કર્મચેતના છે.

કર્મ જડ છે તે ત્રિકાળ સત્ય છે. પણ જીવની દશા ઉદય કર્મને આધીન વર્તે છે ત્યારે તે કર્મ ચેતનરૂપ જેવા જણાય છે. ઉપયોગ આત્માના સ્વરૂપમાં વર્તે ત્યારે કર્મ ખરી પડે છે અને જડમાં ભળી જાય છે. અર્થાત્ તે પુદ્ગલરૂપે પરિણમે છે. આત્મા ચૈતન્યનો પુંજ છે. બંનેનો સાંયોગિક સંબંધ છે. બંનેની જાતિ ગુણ તદ્દન-નિતાંત ભિન્ન છે.

"જડ ને ચૈતન્ય બન્ને, દ્રવ્યનો સ્વભાવ ભિન્ન,
સુપ્રતીતપણે બને, જેને સમજાય છે
સ્વરૂપ ચેતન નિજ, જડ છે સંબંધ માત્ર,
અથવા તે જ્ઞેય બંને પણ દ્રવ્યમાંય છે"

જડ અને ચેતનના સ્વરૂપની જેને ભિન્નતાની પ્રતીતિ થાય છે તેને બંને પદાર્થોનુ સાયોગિકપણું સ્પષ્ટપણે જણાય છે, અને આત્માનું જ્ઞાપકપણું સુપ્રતીત થાય છે. બને દ્રવ્યરૂપે કેવળ જણાય છે.

"એવો અનુભવનો પ્રકાશ ઉલ્લાસિત થયો,
જડથી ઉદાસી તેને, આત્મવૃત્તિ થાય છે,
કાયાની વિસારી માયા, સ્વરૂપે સમાયા એવા,
નિર્ગ્રંથનો પંથ ભવ અંતનો ઉપાય છે."

શ્રીમદ્ રાજચંદ્રજી.

તત્ત્વદૃષ્ટિ અને શ્રદ્ધાન વડે જ બંને દ્રવ્યોની સુપ્રતીતિ થાય છે. તેને જડ પદાર્થોમાંથી હિતબુદ્ધિ, મમતા છૂટી જાય છે અને દેહભાવથી ઉપર ઊઠી તે જીવ સ્વરૂપમાં સમાય છે, નિર્ગ્રંથ ગુરુનો પંથ આવો છે અને તે વડે જ ભવનો અંત થઈ શકે છે.

૦ શુદ્ધ સ્વરૂપી ચૈતન્યસ્વરૂપ આત્મા જડ કર્મ સંયોગોના સંબંધમાં કેમ આવ્યો ?

આત્માની શુદ્ધતાની વાત સાંભળી જીવને એમ થાય કે શુદ્ધાત્મા શા માટે કર્મજાળમાં ફસાયો હશે ?

આચાર્ય ભગવંતોનું કથન આમ છે.—

જેવી રીતે કો પુરુષ પોતે, તેલનું મર્દન કરી,
વ્યાયામ કરતો શસ્ત્રથી, બહુ રજભર્યા સ્થાને રહી. ૨૩૭
એમ જાણવું નિશ્ચય થકી, ચીકણાઈ જે તે નર વિષે;
રજબંધ કારણ તે જ છે, નહિ કાયચેષ્ટા શેષ જે. ૨૪૦
ચેષ્ટા વિવિધમાં વર્તતો, એ રીતે મિથ્યાદૃષ્ટિ જે;
ઉપયોગમાં રાગાદિ કરતો, રજ થકી લેપાય તે. ૨૪૧
જેવી રીતે વળી તે જ નર, તે તેલ સર્વ દૂરે કરી;
વ્યાયામ કરતો શસ્ત્રથી, બહુ રજભર્યા સ્થાને રહી. ૨૪૨
યોગો વિવિધમાં વર્તતો, તે રીતે સમ્યગ્ દૃષ્ટિ જે;
રાગાદિ ઉપયોગ ન કરતો, રજથી ન લેપાય તે. ૨૪૬
જે માનતો હું મારું, ને પર જીવ મારે મુજને;
તે મૂઢ છે અજ્ઞાની છે, વિપરીત એથી જ્ઞાની છે. ૨૪૭

શ્રી કુંદકુંદાચાર્યજી રચિત શ્રી 'સમયસાર'માંથી.

આ મહાન પદો અને સૂત્રો દ્વારા શંકાનું સમાધાન ગુરુગમે સહજ અને સુગમ્ય થઈ જાય છે.

તલના તેલનું વિલેપન કરીને ધૂળવાળા સ્થાનમાં કોઈ જીવ વ્યાયામ કરે તો ધૂળ ચોંટે છે, તેમ કષાયોરૂપ વિભાવની ચીકાશસહિત જે જીવ સંસારમાં નિર્ભયપણે વ્યવહાર કે વ્યાપારરૂપી ચેષ્ટા કરે છે તેથી તે કર્મરજથી લેપાય છે, તે જ જીવ જો જ્ઞાનપૂર્વક તેલની ચીકાશ દૂર કરે અર્થાત્ કષાયથી મુક્ત થાય તો તે કર્મરજથી લેપાતો નથી. અજ્ઞાની માને છે કે સંસારમાં હું કોઈને મારી શકું છું, સુખી દુઃખી કરી શકું છું.

કોઈ મને પણ સુખી દુઃખી કરી શકે છે તેનાથી બંધાય છે. જ્ઞાની આવા કર્તાભાવથી મુક્ત હોય છે, તેથી પ્રતિબંધરહિત હોય છે.

તલ અને તેલના સંબંધની જેમ, ક્ષીરનીરવત્ આત્મા અને દેહ સંયોગમાં પરસ્પરથી પ્રભાવિત થઈને વર્તે છે, કેટલીક ક્રિયાઓ દ્વારા તલ અને ફોતરા, દૂધ અને પાણી છૂટા પડે છે, તેમ રત્નત્રયની આરાધના વડે જડકર્મ અને આત્માનુ અલગ અસ્તિત્વ અનુભવાય છે. એક ક્ષેત્રે બંનેનો સંયોગ હતો. પરંતુ અન્યોન્યરૂપે પરિણમતા નથી, તેથી મુક્ત થવાની ક્રિયા વડે જીવ મુક્ત થાય છે.

વૃક્ષમાં બીજની અને બીજમાં વૃક્ષ થવાની સંભાવના કાયરથી થઈ ? તે અનાદિકાળથી છે. આવું એક વર્તુળ ચાલ્યા જ કરે છે, તે પ્રમાણે-જીવ અને કર્મનો સંબંધ અનાદિથી ચાલ્યા જ કરે છે, છતાં બંને તત્ત્વો. નો સ્વભાવ તદ્દન ભિન્ન છે. ગુરુગમે તેનો અનુભવ થઈ શકવા યોગ્ય છે.

"એવો જે અનાદિ એકરૂપનો, મિથ્યાત્વભાવ,
જ્ઞાનીના વચન વડે, દૂર થઈ જાય છે.
ભાસે જડ ચૈતન્યનો, પ્રગટ સ્વભાવ ભિન્ન,
બંને દ્રવ્ય નિજ નિજ રૂપે સ્થિત થાય છે."

શ્રીમદ્ રાજચંદ્રજી.

આમ અનાદિ નિકટનો સંબંધ ધરાવતા જડ અને ચૈતન્ય યથાર્થ ઉપાયો દ્વારા ભિન્નપણે સમજાય છે, અને છૂટા થઈ શકે છે. શુદ્ધ એવો આત્મા કર્મસંયોગે આવૃત્ત થવાથી અશુદ્ધ થયેલો જણાય છે, તે જ આત્મા સંયોગોથી મુક્ત થતાં શુદ્ધપણે પ્રગટ થાય છે.

કર્મચેતના જેટલે અંશે મંદ થતી જાય તેટલે અંશે ધર્મચેતના પ્રગટ થતી જાય, અથવા ધર્મચેતના પ્રગટ થતાં કર્મચેતના દૂર થતી જાય છે. અને આત્મચેતના–જ્ઞાનધારા ક્રિયાશીલ રહે છે.

અનાદિકાળથી અનેક પ્રકારની યોનિઓમાં દેહ ધારણ કરીને જીવે જે જે સંજ્ઞાઓ, વૃત્તિઓ, વાસનાઓ, બુદ્ધિપૂર્વક કે અબુદ્ધિપૂર્વક સેવ્યા છે તેના પરિણામે સંસ્કારરૂપ દેહ કર્મપ્રકૃતિરૂપે જીવના સંબંધમાં આવ્યો છે. જેટલો સંસ્કાર દૃઢ તેટલો દેહભાવ દૃઢ હોય છે. વાસનાઓ જેટલી પ્રબળ તેટલો દેહાધ્યાસ સબળ હોય છે.

અજ્ઞાનવશ બંધાયેલા દ્રવ્યકર્મના ઉદયથી જીવ મોહાધીન થઈ જે પ્રકારનું કર્મ ઉદયમાં વર્તતું હોય તેવા પ્રકારે પુનઃ ભાવને રૂપાતર કરી નવીન કર્મોને ગ્રહણ કરે છે. તે કર્મ અનુસાર જીવ ક્રિયા કરે છે, તે કર્મચેતના છે.

ઇંદ્રિયે વિષયો ગ્રહે,(તે પૂંઠે જે વહે મન;
દેહીની તે હરે બુદ્ધિ, જેમ વા નાવને જળે."

શ્રી ગીતાજી અનુવાદ

૦ કર્મ જો દુઃખદાયી છે તો જીવ તેને શા માટે ગ્રહણ કરે છે ?

વાસ્તવિક રીતે જીવ કર્મને ગ્રહણ કરતો નથી અને ત્યજતો નથી. જીવનો ઉપયોગ વિભાવમાં પરિણમે છે ત્યારે કર્મ તેમના સ્વભાવને અનુસરીને જીવના આત્મપ્રદેશો સાથે જોડાઈ જાય છે અને ફળ આપે છે. જીવનો ઉપયોગ જો સ્થિર રહે કે સ્વભાવરૂપ જ રહે તો કર્મ સાથે કોઈ સંબંધ યોજાતો નથી. પણ ઉપચારથી એમ કહેવાય છે કે જીવ કર્મને ગ્રહણ કરે છે. વસ્તુસ્વભાવે આત્મામાં આત્મભાવનું સ્થિર રહેવું તે તેનું કર્તૃત્વ છે. વર્તમાનમાં તે કર્મસંયોગને આધીન છે, વળી તેમ જ વર્ત્યા કરશે તેવું નથી. કોઈ જીવો સદ્ગુરુના ઉપદેશ દ્વારા બોધ પામી સ્વપુરુષાર્થ વડે આજ્ઞાસહ વર્તી કર્મોથી મુક્ત થઈ શકે છે

જીવમાત્રને દુઃખ પસંદ નથી, મોહ–અજ્ઞાન, રાગ અને દ્વેષના પરિણામોથી ગ્રસિત આત્મા દુઃખને ઇચ્છતો નથી, છતાં દુઃખ જન્મ પામે તેવાં કારણોને ત્યજતો પણ નથી. અસદ્ અભ્યાસને કારણે દીર્ઘકાળથી આવું બનતું આવ્યું છે તે દુઃખ અને અજ્ઞાનથી મુક્ત થવાનો એક માત્ર ઉપાય આત્મજ્ઞાન છે.

કોઈ જીવને શરીરમાં રોગ થાય ત્યારે યોગ્ય ઔષધિ લે છે, અને રોગમુક્ત થતા તે ઔષધિને છોડે છે. તેમ જીવે દુઃખથી મુક્ત થવા, કે પાપજન્ય ક્રિયાઓથી મુક્ત થવા શુભપ્રવૃત્તિમાં કે શુભભાવમાં જોડાવું જરૂરી છે. જીવ પાપક્રિયાઓ કરતો રહે અને સુખની આશા રાખે, તો તે લીમડો વાવીને આમ્રફળની આશા રાખવા જેવી મૂર્ખતા છે.

શુભકર્મ, શુભભાવ કે સુકૃત્ય દ્વારા જીવ નાના પ્રકારનાં સાંસારિક સુખ પ્રાપ્ત કરે છે, અને આત્મનિષ્ઠાપૂર્વક નિષ્કામ ભક્તિ આદિ દ્વારા સત્પુણ્યનું ઉપાર્જન કરી પરંપરાએ શાશ્વત સુખને પામે છે.

ગૃહસ્થ દાન–દયાદિ પરોપકારનાં કાર્યો દ્વારા સુકૃત્ય કરે છે દેવગુરુધર્મની આદર–ભક્તિ અને પ્રીતિ દ્વારા શુભભાવ વડે શુભકર્મનું ઉપાર્જન કરે છે. રત્નત્રયી અને તપની આરાધના દ્વારા જીવ સત્ પુણ્ય પ્રાપ્ત કરે છે અને અનુક્રમે અનંત સુખનો સ્વામી બને છે.

જીવને એવું શાશ્વત–અનંત સુખ શું પ્રિય નથી ?

જીવની જ્ઞાન–દર્શન શક્તિનો વિકાસ થયો ન હોવાથી ઇંદ્રિયજન્ય સુખોમાં તેણે સાચા સુખની કલ્પના કરી છે. તેથી તેને એમ જણાય છે કે સંસારના નાના પ્રકારનાં સુખનાં સાધનો મળ્યાં હોય અને થોડી થોડી ધર્મસાધના (હકીકતમાં ક્રિયા જ) થતી હોય તો નાહક વ્રત, તપ કરી નિર્ગ્રંથ બની કાયાકષ્ટ કરી દુઃખ વેઠવાનું શું જરૂરી છે ? હજી તે જીવની શ્રદ્ધામાં સાચા સુખની પ્રતીતિ આવી નથી, તેથી તે નિર્ગ્રંથમુનિની નગ્નતા, તપ, કાયકૃશપણું, અનિદ્રા, વનનિવાસ, વિહાર જોઈને તેઓને દુઃખી માને છે, અને પોતાનાં વાતાનુકૂલિત વાડી, ગાડી અને ઘરને કાળથી નિર્ભય અને રક્ષિત માની વિવિધ પ્રકારના ભોજનાદિ વિષયોમાં સુખી માને છે. રે જીવ ! તું વિચાર કર. એ નિર્ગ્રંથમુનિના ચરણમાં, પ્રભુ મહાવીરના ચરણમા ચક્રવર્તી, નરેન્દ્રો, ઇંદ્રો સૌ શા માટે નમે છે ? તેઓ રિદ્ધિ-સિદ્ધિ છોડી શા માટે પ્રભુનું શરણ ઇચ્છે છે ? તેઓની પાસે તારા કરતાં વિપુલ રિદ્ધિ, સિદ્ધિ અને સંપદા હોય છે. લાખે લેખું થઈ શકે તેવું નથી. ગણ્યું ગણાય તેવું નથી, છતાં તે ભવ્યાત્માઓ જાણે છે કે આ સર્વ મારું નથી. આજે પુણ્યનો ઉદય છે, કાલે કાળ કોળિયો ગળી જાય તે પહેલાં જ તેઓ પ્રભુના પંથે પડે છે અને કાળને જીતી લે છે.

૦ શુભાશુભ કર્મભાવ શુ છે કે જીવો તેને આધીન વર્તે છે ?

કર્મફળરૂપ ચેતનામાંથી ઊઠતાં વિવિધ ભાવો, તરંગો, વિકલ્પો તે કર્મભાવ છે. કર્મભાવ એ અજ્ઞાન દશા છે. રાત્રિના અંધકારમાં જેમ વસ્તુ દૃષ્ટિગોચર થતી નથી તેમ અજ્ઞાનરૂપી અંધકારમાં જીવને પોતાનું શુદ્ધ અસ્તિત્વ અનુભવમા આવતું નથી. સાચા જ્ઞાન વગર, ગુરુગમ વગર કે શાસ્ત્રોના અભ્યાસ વગર કર્મનું સ્વરૂપ સમજમાં આવતું નથી. કર્મરૂપ જડતા અને તેની પ્રચુરતાનું ભાન જીવને હોતું નથી. તો પછી પરિણામોનું જ્ઞાન તો જીવને ક્યાંથી હોય ? આવી અજ્ઞાનતાને કારણે જીવ કર્મવશ જડના સામ્રાજ્યમાં ને ભૌતિક વસ્તુમાં સુખની શોધ કરી દુઃખ

પામે છે. ભ્રમર જેમ પરાગમાંથી સુખ મેળવવામાં કમળ બિડાતાં પીડિત થઈ મૃત્યુ પામે છે, તેમ જીવો વિવિધ વિષયોરૂપી પરાગના સેવન દ્વારા કર્મબંધનથી પીડિત થઈ, અનેક વાર જન્મમરણ કર્યા જ કરે છે અને દુઃખ પામી પુનઃ પુનઃ સંસારમાં ભ્રમણ કર્યા જ કરે છે. કોઈ મહાભાગ સત્પુરુષના કે સત્સંગના યોગે કર્મની પકડમાંથી મુક્ત થવાનો ઉપાય શોધી લે છે.

"આ સૃષ્ટિલોકમાં જીવોની રાશિ અનંત છે અને દરેક જીવની કર્મપ્રકૃતિ પણ અનંત પ્રકારની છે. નિષ્કામ એવા કરુણાશીલ મહાન આચાર્યોએ જીવના ઉપદેશ અર્થે કર્મ પ્રકૃતિઓનો સંક્ષેપ કરી તેને સૂત્રબદ્ધ કર્યો છે. તેના અભ્યાસ વડે ચિત્તની સ્થિરતા અને નિર્મળતા થાય છે, તત્ત્વની સુપ્રતીતિ થતાં જીવ બોધ પામે છે. પરંપરાએ કર્મથી મુક્ત થાય છે.

હિતશિક્ષા :

"ઝરમર ઝરમર વરસતા વરસાદથી ઘડો પાણીથી ભરાઈ ગયો હતો ત્યાં એક છોકરો આવ્યો. તેણે ઘડામાં પ્યાલો નાંખ્યો, પણ આ શું ? પાણી કાળું કેમ ? તપાસ કરતાં જણાયું કે તેના નાના ભાઈએ ઘડામા શાહીની કાળી ટીકડી નાંખી હતી. વર્ષાનું પાણી નિર્મળ હતું પણ શાહીની ભૂકીએ તેને કાળું કરીને વ્યર્થ બનાવી દીધું. આ જ વાત આપણી ધર્મારાધનાઓ અને પાપપ્રવૃત્તિ માટે છે. જીવનમાં ધર્મારાધના સારા પ્રમાણમાં કરવા છતાં, હજી જોઈએ તેવી આનંદની અનુભૂતિ થતી નથી. કારણકે એ અનુભૂતિ કરવા માટે જરૂરી એવી પાપનિવૃત્તિ આપણે હજી સુધી અપનાવી નથી.

પરમાત્માનાં દર્શન કર્યાં, પણ સિનેમા જોવાના બંધ ન કર્યા. જિનવાણીનું શ્રવણ કર્યું, પણ વિલાસી ગીતો સાંભળવાના બંધ ન કર્યાં. દાનધર્મની સાધના કરી, પણ અનીતિ જરાય ઘટી નથી. સદ્‌વાંચનો પુષ્કળ કર્યા, પણ નૉવેલો વાંચવાની છોડી નહિ તપસ્યા અવારનવાર કરી પણ હોટેલોમાં જવાનું છોડ્યું નહિ, બીજાના ગુણવાદ કર્યા પણ, નિંદા કરવાની એકે તક જતી ન કરી. પરિણામ જે આવવાનું હતું તે આવ્યું. ઘડામાં રહેલી શાહીએ જેમ નિર્મળ પાણીને બગાડી નાંખ્યું, તેમ આ સઘળી પાપપ્રવૃત્તિ બળવાન એવી ધર્મ આરાધનાની તાકાતને તોડી નાંખે છે. ધર્મ આરાધના તાકાતહીન હોઈ શકે નહિ, છતાં જો ઉપલક દૃષ્ટિએ એવું દેખાતું હોય તો આપણા

જીવનને વ્યવસ્થિત તપાસવા જેવું છે. ધર્મઆરાધનાઓની નિષ્ફળતાઓનું
કારણ અચૂક મળી જ રહેશે.

ચાલુ વ્યવહારમાં જુઓ ને? શરદી થઈ હોય તો દવા લેતા પહેલાં છોડવું અનિવાર્ય બની જાય છે. ગમે તેટલી દવાઓ લેવા છતાં જો છોડવાની તૈયારી ન હોય તો દવાની કોઈ અસર થતી નથી, અને સ્થિતિમાં આપણે એમ તો ન જ કહી શકીએ કે દવામાં રોગનાશની તાકાત જ નથી. એ તાકાતનો અનુભવ તો ત્યારે જ થાય કે જ્યારે ને તિલાંજલિ દેવાની તૈયારી હોય"

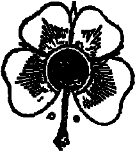
પૂ. શ્રી રત્નસુંદરવિજયજી મહારાજ લિખિત
"ચેતન અબ ચલો સંગ હમારે" માંથી

અનાસક્તિ અને આત્મદષ્ટિ

નિવૃત્તિ એટલે સામાન્ય અર્થમાં સ્વાર્થમય કાર્યોમાં પોતાનાં તન, મન, વચન અને ધન ન લગાવવાં તે. જે સત્કાર્યો આત્મલક્ષે થાય તે પણ ક્રમે કરીને પરમ સમાધિરૂપ નિવૃત્તિ તરફ લઈ જતાં હોવાથી નિવૃત્તિરૂપ જ છે, પણ સાધના દરમ્યાન આપણે નિરંતર વિવેકપૂર્વક વિચારવું કે શું હું ખરેખર અનાસક્તિપૂર્વક વર્તી રહ્યો છું? અનુભવી સદ્ગુરુના માર્ગદર્શન વગર 'પ્રવૃત્તિ માર્ગ', 'નિવૃત્તિમાર્ગ' અને 'પરમનૈષ્કર્મ્યમાર્ગ'નો પાર પામવો દુર્લભ છે.

ડૉ. શ્રી મુકુંદ સોનેજીના 'સાધક–સાથી'માંથી

૨

કર્મસત્તાની સ્વાભાવિક વ્યવસ્થા

○ જગતના મુખ્ય પદાર્થોની સમજ

જગતમાં મુખ્યત્વે બે પદાર્થો, દ્રવ્યો કે વસ્તુઓ છે. તેને અલગ અલગ શબ્દથી ઓળખવામાં આવે છે.

ચેતન–જડ (અચેતન)

આત્મા–દેહ

જીવ–પુદ્ગલ

સ્વરૂપ–પરરૂપ

અવિનાશી–વિનાશી

નિત્ય–અનિત્ય.

આત્મા (જીવ)નું લક્ષણ ચેતન છે. નિત્ય, શુદ્ધ, અરૂપી આદિ તેના ગુણો છે. પરિણામ, પર્યાય, ઉપયોગ જીવની ક્ષણિક અવસ્થા છે.

દેહ (પુદ્ગલ)નું લક્ષણ જડ છે, સ્પર્શ, રસ, ગંધ, વર્ણ આદિ તેના ગુણો છે. પુદ્–ભરાવું, ગલ–ગળવું.–અર્થાત્ પુદ્ગલનો સ્વભાવ ભરાવું અને ગળવું તે છે.

શરીરમાં પુદ્ગલ પરમાણુઓનું આવવું અને જવું, શુભાશુભ કર્મોનું આવવું અને જવું સતત થયા કરે છે. કર્મને શાસ્ત્રભાષામાં કાર્મણવર્ગણા કહેવામાં આવે છે. અર્થાત્ અનંત પુદ્ગલ પરમાણુઓની સૃષ્ટિવ્યાપ્ત તે એક કર્મસત્તા છે. લોહચુંબકના ન્યાયે જીવના પરિણામ વડે આ કર્મ-વર્ગણા વિવિધ પ્રકારે આકર્ષાઈ જીવના પ્રદેશો સાથે ચોંટે છે. જડ કર્મો ચોંટવાનો ભાવ કરતાં નથી, પણ જે જીવ જેવા ભાવ કરે તે પ્રમાણે તે આકર્ષાય છે અને સંયોગરૂપે ટકે છે.

સુખ–દુઃખ મળવું તે શું કર્મને આધીન છે?

કર્મના શુભ અશુભ એમ બે પ્રકાર છે. શુભભાવ વડે શુભકર્મ ઉપાર્જન થાય છે અને તેના ફળરૂપે જીવ શરીરાદિ, ધનાદિની સુખ સંપત્તિ જેવાં સંસારનાં અલ્પ સુખોને પામે છે. પરંતુ આ સર્વ સાધનો અલ્પજીવી હોય છે. આવાં કર્મફળ એ એક પ્રકારે બાલતપ, દાનાદિનું પરિણામ છે.

જ્ઞાનીને શુભક્રિયા અને શુભભાવ હોય છે, પરંતુ આત્મતત્ત્વાદિની પૂર્ણ શ્રદ્ધાને કારણે તેઓ જ્ઞાનવૃદ્ધ હોવાથી તેમની ક્રિયાદિ સત્પુણ્યરૂપ હોય છે જેથી તેઓ સંસારનાં સુખોને પામવા છતાં તેનાથી પોતાને ભિન્ન માને છે અને મળેલા સુસંયોગનો સદ્ઉપયોગ કરી જીવન સાર્થક કરે છે. પુણ્યયોગમાં અટકી જતા નથી, અંતે મુક્તજીવન જીવી સિદ્ધદશા પામે છે.

અશુભ કર્મના યોગે જીવ સંસારમાં દુ.ખ અને દારિદ્ર પામે છે, હિંસાદિ પાપક્રિયાઓ દ્વારા જીવ અશુભ કર્મને આમંત્રે છે, અને મહાયાતનાઓ તથા સંઘર્ષોને સહે છે.

જીવ રાગદ્વેષાદિના, પ્રીતિ–અપ્રીતિના, કામ–ક્રોધાદિના જે કષાયો કરે છે, તેવાં પરિણામો ઊપજે છે, અન્ય પ્રત્યે સેવે છે, અને અંતે તે કર્મ અનુસાર જીવ સંસારમાં વિવિધ ઋણાનુબંધ પામે છે. માટે જ્ઞાની પુરુષોએ કહ્યું છે કે સર્વદુઃખનું કારણ આંતરબાહ્ય સંબંધો છે. રાગાદિભાવો તે આંતર સંબંધ છે. બાહ્ય પદાર્થો કે સાધનો તે બહારના સંબંધો કે સંયોગો છે. શુભાશુભ બંને દ્વંદ્વભાવથી મુક્ત થવું તે શુદ્ધ માર્ગ છે શુભાશુભ આંતર બાહ્ય સંયોગો અનાદિકાળથી જીવ સાથે યોજાયા છે.

"વીત્યો કાળ અનંત તે, કર્મ શુભાશુભ ભાવ;
તેહ શુભાશુભ છેદતાં, ઊપજે મોક્ષ સ્વભાવ." ૯૦

શ્રીમદ્ રા. ચં. આ. સિ. શાસ્ત્ર

વળી કર્મ સિદ્ધાંતની વ્યવસ્થા જ એવી છે કે જીવ બુદ્ધિપૂર્વક કે અબુદ્ધિપૂર્વક જો કોઈ વિભાવ—દૂષિત પરિણામ—વૃત્તિ કરે તો પણ કર્મ-સિદ્ધાંત ભૂલથાપ ખાતો નથી. કોઈ કહે કે મારાથી દોષ થયો છે પણ મને તેના પરિણામની ખબર નથી તો પણ પરિણામ નીપજે છે. જડ-ચેતનના સ્વરૂપને ન જાણવું તે અજ્ઞાન છે અને અજ્ઞાન એ જ કર્મબંધનનો પિતા છે, દુઃખાદિ તેની સંતતિ છે. માટે આત્માને જાણવો, વિચારવો અને તેમાં જ શ્રદ્ધા કરવી.

સુખદુઃખાદિ, જો કર્મનું પરિણામ ન હોત તો જગતમાં આજે ગરીબ-તવંગર, રોગી-નિરોગી, અભાવ-સદ્ભાવ, જેવા બે છેડાનું અંતર અને વિચિત્રતા હોઈ શકે નહિ. આ કોઈ એક બે વ્યકિતનું કે કોઈ મહાન માનવનું કાર્ય નથી. શુભાશુભ કર્મની એક સ્વતંત્ર સત્તાનું એ પરિણામ છે, પુણ્ય અને પાપનું એ પરિણામ છે. તે પણ સદા ટકતું નથી. પુણ્યોદય પૂર્ણ થતા જીવ રોગાદિ તથા અકિંચનાદિને પામે છે, અને પાપોદય પૂર્ણ થતાં જીવ ધનાદિ, નિરોગીત્વ જેવા અલ્પાધિક સુખોને પામે છે. વળી પુણ્ય સત્કાર્ય વડે ઉત્પન્ન થાય છે. દુષ્કૃત્ય વડે પાપ ઉત્પન્ન થાય છે. મધ્યસ્થતા, શુદ્ધતા અને પૂર્ણજ્ઞાનાદિ વડે પરંપરાએ મોક્ષ પ્રગટ થાય છે. માટે સમજવું કે જગતમાં સંસારી જીવ મ ત્ર કર્મને આધીન વર્તે છે અને ફળ ભોગવે છે. જ્ઞાની મહાત્માને નિજસ્વરૂપનું સ્વાધીન સુખ વર્તે છે.

૦ કર્મચેતનાનાં વ્યકત સ્થાનો

ચેતના એ આત્માનું લક્ષણ છે. મન, વચન, કાયાના યોગોની ચંચળતાનું નિમિત્ત પામી આત્મપ્રદેશો પ્રતિસમય આંદોલિત-કંપિત થતા રહે છે અને આત્માના ઉપયોગમાં વિવિધ પ્રકારનાં પરિણામો, વૃત્તિઓ, લાગણીઓ આકાર લે છે. અર્થાત્ આ પ્રકારની વૃત્તિઓ કે લાગણીઓ તે ચેતનાની એક અવસ્થા છે. મોહભાવ કે અજ્ઞાનતાને નિમિત્તે ઊઠેલી વૃત્તિઓ મુખ્યત્વે ક્રોધાદિ કષાયરૂપ હોય છે, જેથી પ્રીતિ-અપ્રીતિ સુખ-દુઃખ, હર્ષ-શોક, ભય-ચિંતા અહમ્-મમત્વ, છળ-પ્રપંચ, રોષ, અધીરજ જેવી લાગણીઓ ઊઠે છે અને શમે છે.

વળી મોહભાવની મંદતા હોય અને શુભ ઉપયોગ હોય ત્યારે મધ્યસ્થતા, સમતા, શાંતિ, નિર્ભયતા, સરળતા, ક્ષમા, જિતેન્દ્રિયતા જેવા ગુણો અલ્પાધિકપણે પ્રગટ થતા રહે છે. આવા અનેક પ્રકારના સારા અને બુરા

પ્રવાહો ચેતનાના સ્તર પર વર્તે છે. તેમાંથી ઉત્પન્ન થતા સંસ્કારો જન્માંતરમાં પણ આત્મા સાથે સંબંધ ધરાવે છે અને અનેક ભવો સુધી તે પ્રગટતા રહે છે, તેમાં સારા બુરા ભાવોનું જીવમાં પરિવર્તન થતું રહે છે. સંસ્કારોને જેવા નિમિત્ત મળે તે પ્રમાણે પુનઃ પુનઃ સ્થાપિત થતા જાય છે. કોઈ સત્‌સાધનના યોગે જીવ સુસંસ્કારી બને છે અને અસત્ સંયોગોમાં કુસંસ્કારી બને છે, છતાં સ્વપુરુષાર્થ વડે તે સુસંસ્કારી થઈ આત્મચેતનાને સક્રિય જાગૃત રાખે તો દોષો-મલિનતા દૂર થતા જાય છે. છતાં જીવ પૂર્વના તીવ્ર વિપરીત સંસ્કારોને વશ થઈ જાય તેવું બને છે, વળી એવી વિવશતા દૂર થતા ચેતના જાગૃત થાય તો કુસંસ્કારોથી મુક્ત થઈ માનવ જીવનને સાર્થક કરી લે છે.

ચેતના એ આત્મભાવ છે અને વૃત્તિ એ ચેતનાની જ એક અવસ્થા છે, જેને શાસ્ત્રમાં લેશ્યા કે અધ્યવસાય રૂપે ઓળખવામાં આવે છે. સંસારી જીવોની ચેતના દીર્ઘકાળથી આવરણયુક્ત છે. એટલે તે મૂળસ્વરૂપે પ્રકાશિત થઈ આત્મસ્વરૂપે પ્રગટી શકતી નથી. પરરૂપે વહેતી ચેતનાની ધારા અનેક વિષયોમાં ખંડ-ખંડ થઈ મૂળસ્વરૂપને ભૂલી ગઈ છે. કોઈ મહાયોગાનુયોગ ચેતનાને ઢંઢોળવામાં આવે અને પુરુષાર્થપૂર્વક અંતર્મુખતાને ધારણ કરે તો એ ખંડિત થયેલી ચેતના સમગ્રતા પામે અને આત્મસ્વરૂપમાં સમાઈ જઈ નિજસ્વરૂપને પ્રગટ કરે.

આત્મદ્રવ્ય મૂળ સ્વભાવે શુદ્ધ છે; આત્મના ગુણો પણ શુદ્ધ છે. પર્યાય એ દ્રવ્યનો અવસ્થારૂપ એક અંશ છે, પર્યાય મહાસમર્થશાળી છે, પર્યાયથી આત્મા ઓળખાય છે. પર્યાયની શુદ્ધિ એ આત્મસ્વરૂપને પ્રગટ કરે છે અને પર્યાયની અશુદ્ધિ આત્માને આવરણ કરે છે. સમયે સમયે પળે પળે પર્યાય રૂપાંતર થયા કરે છે. જેની એક પળ સ્વાધીન તેનું જીવન સ્વાધીન. જીવન સ્વાધીન તેનો મોક્ષ સ્વાધીન છે.

રાગરૂપ કર્મના ઉદયનું સ્વરૂપ

૦ દૃષ્ટાંત –

રાગ એ દ્વંદ્વાત્મક લાગણીનો પ્રવાહ છે. ક્યાંક રાગ થયો એટલે અન્યત્ર દ્વેષ ઉપજવાનો. જીવ અન્યના સુખ ખાતર રાગ કરે છે તેવું નથી પણ પોતાને તેમ કરવામાં સુખ ઊપજે છે માટે મોહવશ રાગ કરે છે.

અને તેને નિભાવવા અનેક પ્રકારના કષ્ટો સહન કરે છે, દુઃખી થાય છે. મારાપણું સ્થાપિત થયું ત્યાં રાગ જન્મ પામે છે. તેમાં ક્ષણિક સુખાભાસ ઊપજે છે.

પશ્ચિમના કેટલાક મોજશોખના પ્રકારો સાથે કૂતરા પાળવાનો શોખ આ ભૂમિમાં પણ પ્રસરતો જાય છે.

એક સાધનસંપન્ન ગૃહસ્થ હતા, તેઓ પ્રસન્ન ચિત્તવાળા હતા. તેમણે એક કૂતરો શોખથી પાળ્યો હતો. આ પ્રાણીઓનું આયુષ્ય ટૂંકુ હોય છે. આઠ દસ વર્ષે કૂતરો કાયમ માટે વિદાય થયો. પ્રસન્નવદન ગૃહસ્થ તો દુઃખી થઈ ગયા.

કર્મવ્યવસ્થાના સિદ્ધાંતથી વિચારીશું તો જણાશે કે કૂતરાના કોઈ ઋણાનુબંધને કારણે જ એ ઘરમાં આવવું થયું હતું. દેહ તિર્યંચનો હોવા છતાં પણ પુણ્યબળે તે સંપન્ન ઘરમાં પળાયો, પોષાયો, લાડ પામ્યો. એ પ્રકારે પાળેલા કૂતરા તરફ પાલકની પ્રીતિ બંધાઈ ગઈ. બાળકની જેમ કૂતરો મોજથી ઘરમાં રહે, તેના મળમૂત્ર પાલક સાફ કરે, હાથ મોં ચાટવા દે, સારું સારું ખવડાવે. કેમ ? કૂતરા પ્રત્યે પ્રીતિ બંધાઈ ગઈ હતી. એ જ ઘરમાં વૃદ્ધોની આવી સંભાળ લેવાતી નથી, એવું પણ કયારેક જોવામાં આવે છે. એટલું જ નહિ પણ જો દ્વેષભાવ જેવા વિપરીત પરિણામો હશે, તો તે ઘરના વડીલોને દુઃખના પ્રસંગો ઊભા થાય છે. કૂતરો મૂંગુ પ્રાણી છે, તેથી તેને પ્યાર કરવામાં આવે છે તેવું નથી. શેરીમાંથી કોઈ કૂતરું જો ઘરમાં આવી જાય તો હડે હડે કરીને છૂટી લાકડી ફેંકીને કાઢી મૂકશે. જો સહજ અનુકંપાનો ભાવ હોય તો બાળ, વૃદ્ધ, ગ્લાન કે મૂંગાપ્રાણી પ્રત્યે ભેદભાવથી વર્તે નહિ, પરંતુ યથાશક્તિ તેનો ખ્યાલ રાખે, અહીં તો પાળેલા કૂતરા પ્રત્યે સંગથી રંગ લાગ્યો અને રાગ થઈ ગયો હતો. આથી તેના મૃત્યુના વિયોગથી તે ગૃહસ્થ દુઃખી થયા હતા. વળી થોડા દિવસ પસાર થયા અને બીજા કૂતરાને ખરીદી લાવ્યા અને તેને પણ હેતથી ઉછેરવા લાગ્યા. આમ જીવને જગતના પદાર્થો સાથે રાગથી જીવ્યા વગર રહેવાતું નથી. એટલે એક સંબંધોમાં રાગથી થાકે એટલે વળી આવા નવા પ્રકારો રાગ કરવાના શોધી કાઢે છે અને રાગ કરવાના પ્રકારોનો પણ પાર કયાં છે ? પોતાના દેહથી માંડીને પરિવારકે ઘરની એક સોય કે સળી જેવી ક્ષુદ્ર વસ્તુમાં પણ જીવ મારાપણું સ્થાપે છે, અને તે વસ્તુનો અનિચ્છા-

રૂપ વિયોગ થતાં દુઃખી થાય છે. માટે હે જીવો ! રાગનું પરિણામ ભવ-ભ્રમણ છે. તે પ્રારંભમાં મીઠો લાગે છે. ઉંદરની જેમ ફૂંકીને કરડે છે. પરિણામે ઝેર સમાન છે.

દ્વેષરૂપ કર્મના ઉદયનું સ્વરૂપ.

દૃષ્ટાંત :

કપિલાને પેટે એક કન્યાનો જન્મ થયો. પ્રથમ દિવસથી જ કપિલા તેને ખોળામાં લે પણ કોઈ ઉર્મિ જ ન જન્મે. એમ પણ ન હતું કે આ કોઈ ચોથી પાંચમી કન્યાનો જન્મ થયો હતો. આ અગાઉ કપિલાના ઉદરે પુત્રની પ્રાપ્તિ પણ થઈ હતી. વળી મધ્યમ પ્રકારે સાધન-સંપન્ન કુટુંબમાં આ પ્રથમ કન્યાનો જન્મ થયો હતો. છતાં કપિલાને આ કન્યામાં કંઈ જ વાત્સલ્ય ઉભરાતું ન હતું. કન્યાનું નામ પાડયું મીના. મીનાએ જન્મ ધરીને જ માતાનો અસદ્ભાવ વહોર્યો હતો. આ જન્મમા કોઈ કારણ જણાતું ન હતું. મીનાને આમ તો ખાવા–પીવાની, વસ્ર કે અન્ય વસ્તુની કંઈ ખાસ ઊણપ ન હતી. તે નાની હતી. ત્યાં સુધી તો તેના મનમા માતાની આવી કોઈ માનસિક દશા સમજવા જેટલી ક્ષમતા ન હતી. નિર્દોષ મીના મોટી થતી ગઈ. માતાનો આક્રોશ વધતો ચાલ્યો. મીના માંદી પડે તો માતા પૂરી સંભાળ ન લે, મનમાં ધૂંધવાય. એમ કરતાં મીના શાળાએ જવા જેવી થઈ. અભ્યાસ મન દઈને કરે. તેમા આગળ વધતી ગઈ. પણ માતા તો તેની કંઈને કંઈ ક્ષતિ શોધ્યા જ કરે. મીનામાં થોડી સમજ આવી હતી. તેને પ્રશ્ન થતો કે મા આમ કેમ કરતી હશે ? એટલું પુણ્ય હતું કે વળી પિતાની તેના પર મમતા હતી, એટલે મીના માતાના અસદ્ભાવને ભૂલી જતી અને આનંદ-થી જીવતી.

હવે તો મીના ઘરકામમાં પણ મદદ કરતી. પણ સાંજ સુધીમાં તેને ફાળે કટાક્ષ સિવાય કંઈ રહેતું નહિ. એકવાર મીના પ્રથમ નંબરે ઉત્તીર્ણ થઈ. શાળાએથી દોડતી ઘેર આવી ‘ મા મા ’ હું પ્રથમ નંબરે પાસ થઈ, અને માને વળગવા ગઈ પણ આ શું ? માતાએ કંઈ પ્રતિ-ભાવ ન આપ્યો એ તો ઠીક પણ આક્રોશસહ બોલી કે પહેલે નંબરે પાસ થઈ તેમાં શું ધાડ મારી ? ઘરકામમાં તો ‘ ઢ ’ છુ. બિચારી મીના મનનો હર્ષ મનમાં શમાવી ઘરકામે લાગી. એક પિતા તેનો સહારો હતા

તે પણ માતાથી છૂપાવીને મીનાને પ્યાર કરી લેતા. આમ મીનાનું જીવન પિતાની મમતાને કારણે દુઃખ ભૂલી જીવંત રહેતું.

હવે મીના શિશુવય વટાવી યૌવનને ઉંબરે ઊભી હતી. માતાની ઘણીખરી જવાબદારી તેણે ઉપાડી લીધી હતી. બદલામાં ગણો તો ક્ષતિ-દોષ દર્શન, આક્રોશ. તેને ક્યારેય માતાને પ્યાર કે વાત્સલ્ય ન મળ્યાં. આ હતું દ્વેષના ઋણાનુબંધનું ચિત્ર. આમ કેમ બન્યું ?

" જગત જીવ હૈ કર્માધીના
અચરિજ કછુ ય ન લીના "

o હિતશિક્ષા :

જગતના જીવો અજ્ઞાનવશ કર્મને આધીન જીવે છે, અને કષાયરૂપી નશો એવો છે કે જીવને મોહવશ પોતાના દોષો કે અજ્ઞાન જણાતું નથી, કે પોતે શું કરી રહ્યો છે ?

કપિલા અને મીનાનું મિલન પૂર્વજન્મના કર્મનું ફળાદાન હતું ! પૂર્વે સેવેલા દ્વેષ કે શત્રુતાના ભાવો આ રીતે પરસ્પર પુનઃ ઉદયમાં આવતાં જ રહે છે અને ઈર્ષા, અસૂયા, શત્રુતા આદિ આગની જેમ ભભૂક્યા કરે છે. વળી નવીન નવીન કર્મોને ઉપાર્જન કર્યા કરે છે. તે છે કર્મચેતના.

લીમડાના થડની છાલ, ડાળી, પાંદડા કે ગળો ગમે તે ભાગને ચાખો કડવાશ જ અનુભવશો. તેમ સંસારમાં કર્મના પ્રકારો, કલેશના પ્રતિકારો કે કષાયના ભાવોને ગમે તે પ્રકારે સેવો પણ તેના પરિણામો દુઃખદ જ નીપજે છે. માટે હે જીવો ! સમતા, સંતોષ અને સમભાવને સેવો. તેમાં જીવનું હિત છે.

o રાગદ્વેષ રહિત ચેતનાનું સ્વરૂપ

જૈનશાસનના ત્રેવીસમાં ભગવાન શ્રી પાર્શ્વનાથની નવ ભવની સંક્ષિપ્ત બોધદાયક કથા છે. જેમા રાગ અને દ્વેષનું એક યુદ્ધ ખેલાય છે. અંતે રાગદ્વેષ રહિત સ્વરૂપનું દર્શન થાય છે.

એક વિશાળ રાજ્યના એ મંત્રીને બે પુત્રો હતા. કમઠ મોટો ભાઈ હતો, મરૂભૂતિ નાનો ભાઈ હતો. બંને સહોદર ભાઈ હોવા છતાં બંનેના

સંસ્કારમાં પૂર્વ-પશ્ચિમ જેવું અંતર હતું કમઠ કામી. ક્રોધી, ઈર્ષાળુ, અને દુરાચારી હતો. મરૂભૂતિ સંયમી. શાંત, સરળ અને સદાચારી હતો. આથી રાજાએ મરૂભૂતિ નાનો હોવા છતાં તેને મંત્રીપદ આપ્યું, તેથી કમઠના મનમાં ઈર્ષા ઉત્પન્ન થઈ, અને વૈરના બીજ આપોઆપ રોપાઈ ગયાં.

એકવાર મરૂભૂતિની સુંદર સ્ત્રી જોઈને કમઠ મોહિત થઈ ગયો. મોહાંધ બનેલા તે કમઠે નાનાભાઈની અનુપસ્થિતિમાં સ્ત્રીને કુયુક્તિ કરી એકાંતમાં બોલાવી તેની સાથે દુર્વ્યવહાર કર્યો. આ વાત રાજાના સાંભળવામાં આવી, તેથી તેમણે કમઠનું અપમાન કરી દેશનિકાલ કર્યો.

ક્ષમાવાન મરૂભૂતિને ભાઈના દુરાચારથી નહિ પણ દેશનિકાલથી દુઃખ થયું. બંધુપ્રેમને વશ થઈ મરૂભૂતિએ તેને વનમાથી શોધી કાઢયો. આ બાજુ કમઠે ભાઈને જોયો અને તેનો ક્રોધ ભભૂકી ઊઠયો. ભયંકર આવેશમાં તેણે પોતાના લઘુ બંધુને એક મોટા પત્થરનો એવો પ્રહાર કર્યો કે તેના ઘાથી મરૂભૂતિનું તત્કાળ મૃત્યુ થયું.

મરૂભૂતિનો જીવ તે ભાવી પાર્શ્વનાથનો જીવ છે. પણ હજી જ્ઞાન પ્રાપ્ત થયું નથી, તેથી મૃત્યુ સમયે મરૂભૂતિને આર્ત્તધ્યાન થઈ ગયું અને વિકલ્પ ઊઠયો કે આ કમઠે મારી સ્ત્રી સાથે દુરાચાર કર્યો હતો, છતાં હું તેને પ્રેમવશ મળવા આવ્યો. તેમ છતાં તેને મને મારી નાંખવાની વૃત્તિ થઈ! અજ્ઞાનવશ તે જાણી શક્યો નહિ કે આ સર્વ કર્મવિપાકનાં ફળ છે. તેથી અલ્પ એવા આર્ત્તધ્યાન વડે તે મૃત્યુ પામીને પશુયોનિમાં હાથીપણે ઉત્પન્ન થયો.

(૨) આ બાજુ પિતાએ વૈરાગ્ય ઉત્પન્ન થતાં આચાર્ય પાસે દીક્ષા ગ્રહણ કરી છે, વિહાર અર્થે જંગલમાંથી સંઘ સાથે પસાર થઈ રહ્યા છે. એ જંગલમા મરૂભૂતિ હાથીપણે હાથેણીઓ સાથે રહ્યો છે. જંગલમાં માનવોનો અને વાહનોનો કોલાહલ સાંભળી હાથી છંછેડાયો અને ગાંડોતૂર બની ચારેકોર ઘૂમવા લાગ્યો. લોકો ભયભીત થઈ મુનિરાજની સમીપે પહોંચી ગયા. હાથી પણ ત્યાં આવ્યો. મુનિરાજને જોતાં જ હાથી શાંત બની ગયો, અને સૂંઢ નમાવીને મુનિના ચરણમાં બેસી ગયો.

મુનિરાજે જ્ઞાન વડે જાણ્યું કે આ જીવ તો ભાવિ તીર્થંકર છે. વર્તમાનમાં પશુયોનિમાં ઉત્પન્ન થયો છે, વળી, અત્યારે તેનાં પરિણામો વિશુદ્ધ થયાં છે, તેથી તેમણે તેને તેનો પૂર્વ જન્મ કહી સંભળાવી વૈરાગ્યમય બોધ આપ્યો. હાથી વિનયાન્વિત થઈ સાંભળી રહ્યો છે. આંખમાં અશ્રુપ્રવાહ વહે છે અને આર્ત થઈ મુનિરાજને વંદી રહ્યો છે. ઉપદેશમાં તેનાં પરિણામો લીન થયાં છે. તેમ અંતર્મુખ થતાં હાથીએ પોતાના આત્માના સ્વરૂપને જાણીને સમ્યગ્દર્શનને (સાચી દૃષ્ટિને) પ્રાપ્ત કર્યું. હાથીની દેહ અવસ્થા છતાં તેણે અણુવ્રત ગ્રહણ કર્યાં, હિંસાદિનો ત્યાગ કર્યો અને વારંવાર મુનિને વંદન કરી ઉપકારવશ ગદ્ગદ્ થઈ ગયો.

હાથી હવે નિર્દોષ જીવન જીવે છે. પોતાના વ્રતને પામે છે. સુસંસ્કાર અને ચેતનાની શક્તિ વડે પશુયોનિમા પણ જીવ યથાપદવી જ્ઞાનાદિ પામી શકે છે.

એકવાર પાણી પીવા જતાં હાથી કાદવમાં ખૂંપી જાય છે. બહાર નીકળવાની કોઈ શકયતા જણાતી નહોતી. આથી તે મૃત્યુને સમીપ જાણીને આત્મભાવના કરે છે. ત્યાં સર્પ થયેલો કમઠનો જીવ યોગાનુયોગ આવી ચઢે છે, અને હાથી પ્રત્યેના પૂર્વના વેરભાવને કારણે ડંખ મારે છે. હાથીના શરીરમાં ઝેર વ્યાપી જતા તે શાંત ભાવે દેહ છોડીને સમાધિ-મરણ પામે છે અને દેવલોકમાં ઉત્પન્ન થાય છે. સર્પ મરીને નરકગતિને પામે છે.

પોતપોતાનાં શુભાશુભ કર્મો અનુસાર મરૂભૂતિ સ્વર્ગનાં સુખ ભોગવે છે અને કમઠ અનંત પ્રકારનાં દુ:ખ ભોગવી રહ્યો છે. આમ અસંખ્ય વર્ષો નો ગાળો પસાર થઈ ગયો છે

(૩) મરૂભૂતિનો જીવ દેવલોકમાંથી ચ્યવીને વિદ્યાધરને ત્યાં જન્મ ધારણ કરે છે. એ જીવ હવે તો જ્ઞાનયુક્ત છે. બાળવયમાં પણ જ્ઞાનવૃદ્ધ છે. સૌના આનંદનું ભાજન છે. ધર્મચર્ચામાં કે ઉપદેશમાં મગ્ન રહે છે. યુવાનવયમાં જ વૈરાગ્ય ઉત્પન્ન થતાં તે પ્રવજયા ગ્રહણ કરે છે. મુનિ વનવિહાર કરી રહ્યો છે. કમઠનો જીવ આ જ વનમાં ભયંકર દેહધારી અજગરરૂપે જન્મ્યો છે. યોગાનુયોગ મુનિરાજને અજગર જુએ છે અને સ્વભાવવશ. પૂર્વના વૈરવશ મુનિરાજને ગળી જાય છે. મુનિ તો ધર્મધ્યાનમાં મગ્ન રહી સમાધિ મરણને પામે છે.

(૪) મુનિરાજનો જીવ અત્યંત શુભભાવને કારણે દેવલોકમાં ઉત્પન્ન થયો અને કમઠનો જીવ પાછો નરકમાં ઉત્પન્ન થયો. વળી કર્મજન્ય સુખ–દુઃખાદિને ભોગવતાં બંનેનો દીર્ઘકાળ પસાર થઈ ગયો.

(૫) મરૂભૂતિનો જીવ વળી વિદેહક્ષેત્રમાં ચક્રવતીપણું પામ્યો અને કમઠનો જીવ એ ક્ષેત્રના એક જંગલમાં ભીલપણે ઉત્પન્ન થયો. વજ્રનાભિ ચક્રવતીને અનુરૂપ જીવનચર્યા ચાલી રહી છે તેમાં વિશેષતા એ થઈ કે તેણે છ ખંડનું રાજ વિના અવરોધે, વિના હિંસાએ પ્રાપ્ત કર્યું. ચક્રવતીને અનુરૂપ સુખભોગને ભોગવતા છતાં, જ્ઞાનની પ્રતીતિ યથાવતપણે વર્તે છે. તેથી અનુક્રમે સમયોચિત તે મુનિ દીક્ષા ગ્રહણ કરે છે. કાલના ચક્રવતી આજે તો નિર્ગ્રંથ થઈ જંગલમાં વિહરી રહ્યા છે.

એકવાર મુનિરાજ ધ્યાનદશામાં લીન છે. ત્યાં તો જંગલમાંથી એક તીર સનસનાટીભર્યું આવ્યું અને મુનિના દેહને આરપાર વીંધી નાખ્યો. કમઠનો જીવ જે જંગલમાં ભીલપણે જન્મ્યો હતો. તેણે, પરાપૂર્વના વૈરભાવના કુસંસ્કારબળે મુનિને જોયા કે ક્રોધવશ હાથમાંથી તીર છૂટું મૂકી દીધું, મુનિનો દેહ વિંધાયો, પણ આત્મા સ્વરૂપમાં સ્થિર રહ્યો. ત્યાં ન હતો રાગ કે દ્વેષ, ન હતો કોઈ શત્રુ કે મિત્ર. સમભાવથી ભરપૂર ઉપયોગમાં રહી મુનિરાજ સમાધિમરણને પામ્યા અને ભીલ આયુ પૂર્ણ થતાં રૌદ્રધ્યાને મરણ પામી અવગતિને પામ્યો.

(૬) મુનિરાજ અહમીન્દ્ર થયા અને ભીલ કમઠનો જીવ નારકીમાં ઉત્પન્ન થયો. અનંતકાળ સુધી મરૂભૂતિનો જીવ દિવ્ય સુખ ભોગવતાં, છતાં પણ મુનિદશાની ધન્યતા વિચારતા હતા અને આત્માના શુદ્ધ સ્વરૂપનું ચિંતન કરતા હતા કમઠનો જીવ નારકીનાં દુઃખ સહેતો હતો.

(૭) દીર્ઘકાળનું દિવ્ય સુખ ભોગવી મરૂભૂતિનો જીવ અયોધ્યા નરેશને ત્યાં આનંદ નામે રાજકુમાર તરીકે જન્મ પામ્યો અને કમઠનો જીવ જંગલના રાજા સિંહ તરીકે જન્મ પામ્યો.

આનંદકુમાર રાજસુખનો ત્યાગ કરી, મુનિ દીક્ષા ગ્રહણ કરી, શુદ્ધ રત્નત્રયીની આરાધનામાં લીન થયા છે. વળી અનિત્યાદિ બાર ભાવના વડે અતિ કરુણામય પરિણામે તેમણે તીર્થંકરનામકર્મની પ્રકૃતિનો બંધ કર્યો હતો. નિજસ્વરૂપમાં એકાગ્ર મુનિ જંગલમાં કાયોત્સર્ગધ્યાને આરૂઢ છે, ત્યાં તે જ સ્થળે સિંહ ગર્જનાસહિત આવ્યો. પૂર્વના વેરભાવની તીવ્રતાએ

તે સિંહ જ્ઞાનીને ક્યાંથી ઓળખે ? તેણે તો મુનિના શરીરને ફાડી ખાધું. સંસારની કેવી વિચિત્રતા છે. એકવાર બાંધેલું વેર જો વમન ન થયું તો તેની ભયંકર પરંપરા ચાલે છે. એકબાજુ લગાતાર ક્ષમાભાવ છે, બીજી બાજુ ક્રૂર વૈરભાવ છે. મુનિરાજે પૂર્ણ સમતાભાવે દેહ છોડ્યો.

(૮) મરૂભૂતિ સ્વર્ગલોકમાં ઇંદ્રપણું પામ્યા સિંહ ક્રૂરભાવથી મરી નરકગતિનું પુનરાવર્તન પામ્યો.

(૯) મરૂભૂતિનો જીવ સ્વર્ગલોકમાંથી ચ્યવન કરીને બનારસી નગરીમાં વિશ્વસેનરાજાની રાણી વામાદેવીની કુક્ષીએ ઉત્પન્ન થયા. ઇન્દ્રોએ અને દેવદેવીઓએ મળીને તેમનો જન્મોત્સવ ઊજવ્યો. પાર્શ્વનાથનો જન્મ જગતકલ્યાણરૂપ હતો. આખા રાજ્યમાં આનંદ અને સુખ છલકાઈ રહ્યા છે. પ્રભુજન્મથી ત્રણ જ્ઞાન સહિત હતા, અને વૈરાગ્ય-ભાવનાવાળા હતા. શિશુવયથી જ ઉત્તમ જીવન ધારણ કરી રહ્યા હતા

કમઠનો જીવ દુઃખ સહન કરી કરીને કંઈક વિશુદ્ધિ પામતો પુણ્યબળે કોઈ નગરીનો રાજા થયો હતો. તેની રાણીના મૃત્યુના આઘાતથી તે તાપસ થયો હતો અને કુતપ વગેરે કરતો હતો. તે એકવાર બનારસી નગરીમાં એક વનમા પંચાગ્નિ તપ તપતો હતો, તે સમયે પારસકુમાર ત્યાં આવી ચઢ્યા. તેમણે તાપસને વંદન કર્યા નહિ તેથી તાપસ ક્રોધે ભરાયો. એથી તેને શાંત થવા કુમારે ઉપદેશ આપ્યો. છતાં તાપસ તો અગ્નિમાં લાકડા હોમતો જ રહ્યો. ત્યાં તો પારસકુમારે એકદમ તાપસને રોક્યો અને ચીરેલા લાકડાંને અલગ કરાવી જોયું તો તેમાં નાગનાગણી દાઝી ગયેલાં પીડાતા હતાં. પ્રભુએ તેમના તરફ કરુણાદૃષ્ટિ કરી, ઉપદેશ આપ્યો અને પંચપરમેષ્ઠીનું શરણ ધારણ કરાવ્યું. તે જોડલું ક્ષમાભાવ ધારણ કરી રહ્યું અને બંને જીવો સુગતિને પામી ધરણેન્દ્ર અને પદ્માવતી નામે દેવદેવી થયા. વળી, પ્રભુએ કમઠને પણ ઉપદેશ આપ્યો છતાં તે અજ્ઞાની જીવ બોધ ન પામ્યો અને મૃત્યુ પામી નીચી ગતિમાં અસુરપણે ઉત્પન્ન થયો.

પારસકુમાર મોક્ષાભિમુખ થઈ વૈરાગ્યભાવનામાં રત છે. કાળક્રમે સ્વયં દીક્ષિત થઈ મનઃપર્યવજ્ઞાનને પામી પ્રભુ નિજસ્વરૂપમાં લીન છે, ધ્યાનમાં આરૂઢ છે. ત્યાં એકવાર આકાશમાં એક વિમાન જતું હતું તે એકાએક અટકી ગયું. દેવે વિમાનમાંથી બહાર જોયું, પારસમુનિને જોતાં જ જાણે તે સળગી ઊઠ્યો. એ જ કમઠનો જીવ તે મેઘમાળી નામે દેવ થયેલો, તેણે જોયું કે આ મુનિને કારણે જ મારું વિમાન અટક્યું છે, પછી આસુરી

શક્તિને વિકુર્વી અનેક પ્રકારે ભયંકર ઉપસર્ગ કરતો રહ્યો અને પ્રભુ મેરૂની જેવા અચળ, અગાધ સમુદ્રના જેવા ક્ષમાસાગર, અને સમતા ભાવે ધ્યાનમાં લીન રહ્યા. અગ્નિ તેમને આંતરબાહ્ય બાળી ન શક્યો. પહાડ પત્થરોનો મારો ચાલ્યો છતાં પ્રભુ અકંપ રહ્યા. ભયંકર વર્ષા થઈ, જાણે આખું જંગલ સાગર બની ગયું. હવે હદ આવી રહી હતી, ધરેણુન્દ્રનું આસન કંપિત થતાં દેવ-દેવી પ્રભુની સેવામાં ઉપસ્થિત થઈ ગયા. એક બાજુ કમઠનો જીવ મેઘમાળી મહાઉપસર્ગ કરી રહ્યો છે, બીજી બાજુ દેવદેવી પ્રભુની ભક્તિ કરી રહ્યા છે. એક પતિત થઈ રહ્યો છે, બીજા પાવન થઈ રહ્યા છે. છતાં પ્રભુનો ભાવ બંને પ્રત્યે સમાન છે.

"કમઠે ધરણેન્દ્રે ચ સ્વોચિતં કર્મ કુર્વંતિ ।
પ્રભુસ્તુલ્ય મનોવૃત્તિ પાર્શ્વનાથ શ્રિયે સ્તુવ : ।"

પ્રભુ કેવળજ્ઞાન પામતાં આપોઆપ ઉપસર્ગનું પણ શમન થયું. ભગવાનને કેવળજ્ઞાન થતાં ઇન્દ્રોએ આવીને પ્રભુની પૂજા કરી, સમવસરણની રચના થઈ. આથી કમઠ આશ્ચર્ય પામ્યો, અને વિચારવા લાગ્યો કે પોતે કેવો અપરાધ કરી ચૂક્યો છે. પશ્ચાત્તાપપૂર્વક તેણે પ્રભુની ક્ષમા માગી સ્તુતિ કરી, અને ઉપદેશ શ્રવણ કરવા બેઠો. પ્રભુની દિવ્યવાણી વડે તે પણ સમ્યગ્દર્શનને પામીને ધન્ય બની ગયો.

• હિતશિક્ષા .

અજ્ઞાનવશ કે મોહાધીન થઈ જે દુષ્ટ વૃત્તિ સેવે છે, તેનાથી તે અંધ બની ગર્તામાં ઊંડો ઊતરતો જાય છે કાદવમાં ઊભો રહી માણસ હાથપગ ઉછાળે તો પૂરું શરીર કાદવમય બની જાય, તેમ કષાયમાં જ વૃત્તિઓને ભમાવે તો જીવનું પુરું અસ્તિત્વ જ કષાયમય બની જાય. તે રીતે કમઠનું પૂરું અસ્તિત્વ જ ઇર્ષા-ક્રોધમય બની ગયું. તેણે દેહ બદલ્યા પણ વૃત્તિ-રૂપી સંસ્કાર તો જેવા ને તેવા સાથે રહ્યા. તેથી જન્મો સુધી તે વૃત્તિ-આધીન દુ:ખ ભોગવતો રહ્યો.

બીજી બાજુ ક્ષમાવાન અને સમતાધારી આત્મા હતો, તે જીવે ઉત્તરોત્તર ઉત્તમ ક્ષમા આદિનું સેવન કર્યું અને જીવન સમતાસ્વરૂપ બની ગયું તેમાંથી જે કરુણારસનો ઉદ્‌ભવ થયો તેણે, તે આત્માને તીર્થંકરપદે સ્થાપિત કર્યો, અને પાપીનો પણ ઉદ્ધાર કર્યો.

"પાપીનો ઉદ્ધાર કર તું પાપીનો ઉદ્ધાર,
પાપીનો ઉદ્ધાર થશે ને તારો જયજયકાર થશે."

૦ કર્મસત્તાને તોડવા ભગવત્‌ભકિત સરળ માર્ગ છે.

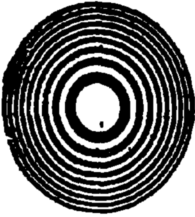
ભગવાન અથવા પરમાત્મા : લૌકિક કાર્યોમા આપણે જેવું થવું હોય તેવો આદર્શ ખ્યાલમાં રાખીને તે આદર્શની આરાધના કરીએ છીએ. જેમ કે ધનનો અર્થી રાજાને સેવે છે, અથવા ભારતનો દેશભક્ત મહાત્મા ગાંધી અથવા સુભાષચંદ્ર બોઝને ખ્યાલમાં રાખીને પોતાનું જીવન ઘડે છે. પરમાર્થ માર્ગમાં આજ પ્રમાણે ભક્ત પણ તેવા પરમાત્માને ભજે છે, જેમાં સર્વ સદ્‌ગુણો પૂર્ણપણે પ્રગટી ગયા હોય. પરમાત્માના અનંત ગુણો મધ્યે તેમનું પૂર્ણજ્ઞાન, પૂર્ણ આનંદ, અત્યંત વક્તાપણું મુખ્ય છે. જ્ઞાનને રોકનારાં એવા જ્ઞાનાવરણીય કર્માનો. આનંદને રોકનારી ચિત્તની સ્થિરતાનો અને વક્તાપણાને રોકનાર એવા પક્ષપાતનો અને અલ્પજ્ઞતાનો જેમણે પૂર્ણપણે પરાભવ કર્યો છે, અને તેના ફળસ્વરૂપે જેઓએ પૂર્ણ જ્ઞાનાનંદદશા સહિત સર્વોત્કૃષ્ટ વક્તાપણું પ્રગટ કર્યું છે તેવા વીતરાગ પરમાત્માની ભક્તિ વિવેકી ભક્તોને પરમપ્રિય હોય છે. આવા પરમ શાંત ભાવને પ્રાપ્ત થયેલા પરમાત્મા, જેમના દર્શનથી ભક્તમા અત્યંત શાંત, શીતળ. ઉપરામ પવિત્ર ભાવોની ઉર્મિઓ જાગે તેમને ભજવાથી કાર્ય શીઘ્ર સિદ્ધ થાય છે.

(ડૉ. શ્રી સોનેજી કૃત 'ભક્તિમાર્ગની આરાધના'માંથી.)

યોગી એકાતમાં એકલો રહીને મન અને ઇંદ્રિયોને વશ કરીને આશા રહિત અને પરિગ્રહ વિનાનો બનીને હુમેશ આત્માને પરમાત્મામાં જોડે છે.

—શ્રી. ગીતાજી. અ. ૬, શ્લોક-૧૦

૩

ચાર ગતિરૂપ કર્મચેતનાનો પ્રભાવ

૦ ચારગતિની સંક્ષિપ્ત સમજ

શાસ્ત્રકારોએ સંસારમાં ચારગતિનું નિરૂપણ કર્યું છે. કર્મવિવશ જીવો ચાર ગતિમાં અનંતવાર જન્માંતર કર્યા કરે છે. આનો વિશેષ અભ્યાસ શાસ્ત્રો દ્વારા થઈ શકે છે. ટૂંકમાં ગતિના પ્રકાર :–

(૧) નરકગતિ : અધોગતિ છે. અતિ દુઃખના જ પ્રકારથી ત્યાં જીવન વીતે છે.

કારણ :– મહાઆરંભ. પરિગ્રહની આસક્તિ, તથા ક્રૂર અને હિંસાત્મક પરિણામો અને કાર્યો કરીને જીવ નરકગતિ પામે છે.

(૨) તિર્યંચગતિ : સૂક્ષ્મ એકેન્દ્રિયથી માંડીને પંચેન્દ્રિય પશુ–પક્ષીના મૂંગા જીવો, જેઓ પરાધીન દશામાં દુઃખને ભોગવે છે.

કારણ :–મહાકપટ અને પ્રપંચના કારણે આ ગતિ મળે છે

(૩) મનુષ્યગતિ : ધર્મભાવવાળા, દાનાદિ પરોપકારનાં કાર્ય કરવાવાળા, ગુણવાન અને શીલવાન મનુષ્યાયુ બાંધે છે, અને સંસારનાં સુખો ભોગવી પરમતત્ત્વને આરાધી મુક્તિ પામવાનો અવસર પ્રાપ્ત કરે છે.

પાંચ ઇંદ્રિય તથા વિચારશક્તિ સહિત મનવાળો મનુષ્યજન્મ ઉત્તમ મનાય છે.

કારણ.-ઘણા પુણ્યના યોગે મનુષ્યજન્મ મળે છે.

(૪) દેવગતિ :-ઊંચાનીચા સ્થાનોના પ્રકાર, સુખભોગની સામગ્રી પ્રાપ્ત કરે છે.

કારણ :-અપેક્ષા સહિત તપ, દાનાદિ કરે તે આ ગતિને પામે છે.

જ્ઞાની પુરુષોએ કહ્યું છે કે આ ચારે ગતિમાં દુઃખ અને મૃત્યુનો ભય છે. દેવ અને મનુષ્ય જન્મમાં કંઈક સુખ હોય છે પણ તે પરોક્ષ અને મર્યાદિત હોય છે. વળી પુણ્યોદય ક્ષીણ થતાં અચાનક દુઃખ અને રોગાદિ આવીને ઊભાં રહે છે. આથી ચારે ગતિને દુઃખનું કારણ માનવામાં આવ્યું છે. પંચમગતિ તે મોક્ષ છે. ચારે ગતિનો ક્ષય કરવાનું સામર્થ્ય કેવળ મનુષ્ય જન્મમાં જ છે તેથી દેવો પણ મનુષ્ય જન્મને ઝંખે છે. આથી આ જન્મને ઉત્તમ કહ્યો છે.

૦ નરક ગતિવિષયક

અધિક અધિક એવી નિકૃષ્ટ અને અતિ અશુભ અશુભતમ તેવી સાત ભૂમિનાં ક્ષેત્રો નરકનાં સ્થાનો છે. આ સ્થાનોમાં ગરમીનું પ્રમાણ એવું છે કે તેનો એક કણ જો માનવોની પૃથ્વીમાં ઊડીને આવે તો, એક ભયંકર અણુબોંબની જેમ પૃથ્વીને તારાજ કરી શકે. શીતનું પ્રમાણ એવું છે, તે પાણી જે અંગોને અડે તે અંગોના કટકા થઈ જાય. ક્ષુધા-તૃષાનું દુઃખ એવું છે કે સૃષ્ટિના સર્વ પદાર્થો અને પાણી ખાઈ જવાની કે પી જવાની તૃષ્ણા થયા જ કરે છે જે તૃપ્ત થતી જ નથી. વળી, ઉંદર-બિલાડીના જેવી ભયંકર જન્મશત્રુતા પરસ્પર વર્તે છે. તેમાંય વળી નરકપાલો અને અસુરદેવો તેમને મારપીટ કરી ખુશી થાય છે. છતાં ત્યાં તેમને કોઈ બચાવી શકતું નથી કે રક્ષણ કરી શકતું નથી.

આવી આ યોનિમાં નારક શરીર સાંકડા મોંની કુંભીમાંથી જીવને ખેંચી કાઢે તે રીતે ઉત્પન્ન થાય છે. તેમના શરીર અત્યંત અશુભ પરમાણુઓના હોય છે. તેમની વર્તના બીભત્સ હોય છે. તેમનું જ્ઞાન વિભંગજ્ઞાન છે એટલે મિથ્યામતિથી પણ વધુ અંધકારમય દશા છે. શરીરની શક્તિને વીકુર્વી શકે પણ તે તદ્દન વિચિત્ર અને અશુભરૂપે હોય છે, તેમનાં પરિણામો અમર્યાદિતપણે અહિંસક હોય છે.

० આ ગતિ મળવાનું કારણ

આવા ભયંકર અને ઘોર યાતનાયુક્ત સ્થાનોમાં જન્મ ધારણ થવાનું એક કારણ માત્ર ક્રૂર, અહિંસક ભાવો, તેની જ વર્તના, અતિશય વિષયાસક્ત જીવની વૃત્તિઓ, દેવગુરુધર્મની અવગણના, નિંદા અને અવિનય ઇત્યાદિ છે.

० આ સ્થાનમા થતી વિશુદ્ધિ

સર્વજ્ઞ તીર્થંકરના જન્મકલ્યાણક વેળા એકક્ષણનું સુખ આ ભૂમિમાં પ્રાપ્ત થાય છે. પણ સોયોની શય્યા પર સૂતેલા માનવને કીડીનો ડંખ લાગે તો જણાય નહિ તેવી અતિ તીવ્ર માત્રાનું દુઃખ આ સ્થાનમાં હોવાથી તે સુખ તેમને સ્પષ્ટપણે અનુભવાતું નથી.

સમ્યક્‌જ્ઞાન પ્રાપ્ત થતાં પહેલાં ક્રૂર પરિણામ સમયે જીવને આયુષ્યનો બંધ નરકગતિનો પડ્યો હોય તો તે જીવ સમ્યક્ત્વ પ્રાપ્ત થયા પછી જ્યારે આ સ્થાનમાં આવે છે ત્યારે દુઃખને વિના પ્રતિકારે સહી લે છે. સમતારૂપી પોતાના સ્વરૂપમાં રહેવાનો ઉદ્યમ કરીને વિશુદ્ધ થાય છે અને પછીની ગતિમાં મનુષ્યજન્મ પામી સમકિતને ઉજ્જવળ કરી નિર્વાણ પામે છે. શ્રેણિક રાજા કે રાવણના દૃષ્ટાંતો પરથી સમજમાં આવે છે. નારકગતિમાં ઉત્પન્ન થવું તે કર્મફળ છે અને ત્યાં યોનિ પ્રમાણે તીવ્ર પરિણામરૂપે વર્તના તે તે પ્રકારની કર્મચેતના છે. અતિ કષ્ટનું સહન કરવું તે જીવને વિશુદ્ધિનું કારણ બને છે ખરું. છતાં તેમાં કેવળ ઓઘદૃષ્ટિ હોવાથી તેની ફળશ્રુતિ અલ્પ છે.

० તિર્યંચગતિ વિષયક :-

નિગોદરૂપી સૂક્ષ્મ એકેન્દ્રિય જીવો વિષે :—

તિર્યંચયોનિની વ્યાખ્યા જૈનશાસ્ત્રોમાં ઘણી જ સૂક્ષ્મપણે કરવામાં આવી છે. અગોચર, કેવળજ્ઞાનમાં જ જ્ઞેયરૂપ થતાં અતિસૂક્ષ્મ કેવળ એક સ્પર્શ ઇન્દ્રિય ધરાવતા નિગોદ નામધારી જીવો અનંતાનંત છે. પૃથ્વી પરના તમામ સ્થૂલ કે સૂક્ષ્મ પદાર્થોના કે શરીરના પોલાણવાળા ભાગો હોય ત્યાં આ જીવોનું અસ્તિત્વ હોય છે. તે શસ્ત્રથી છેદાતાં ભેદાતાં નથી. એવી રીતે ઠાંસી ઠાંસીને ભરાયા હોય છે કે જેમ કોઈ રેલગાડીના ઢોર પૂરવાના ડબામાં બકરાંને ઠાંસીને ભર્યા હોય તો તે ઘણા છૂટા હોય.

તેવુ જણાય. વળી, આ જીવો એક શ્વાસ-પ્રશ્વાસમાં ૧૭ાા વાર મરે છે અને ઊપજે છે. આ જ તે જીવોનું મહાન દુઃખ છે. ત્યાં જ્ઞાનનું એક કિરણ પણ પ્રાપ્ત થઈ શકતું નથી. ચેતનતાને કારણે મતિ શ્રુત જ્ઞાનનો અંશ માત્ર ત્યાં હોય તો પણ તે નહિવત્ છે. એવી અંધકારમય દશા તે જ એ જીવોનું તીવ્ર દુઃખ છે. વળી આ યોનિમાં જીવ-માત્રે અનંતકાળ ગાળ્યો છે. ભાડભૂંજાના ચણા શેકવાના તાવડામાંથી કોઈ ચણો ગરમીનો સંગ પામી ઊછળીને બહાર પડે તેમ આ યોનિરૂપ તાવડામાંથી જીવ દુઃખથી તપતો તપતો અતિ કષ્ટે બહાર નીકળે છે અને સ્થૂલ એકેન્દ્રિયપણું પામે છે. તે જીવોનાં દુઃખો પણ કેવળ સર્વજ્ઞ કે કેવળ જ્ઞાની જ જાણી શકે છે.

સ્થૂલ એકેન્દ્રિયપણામાં કર્મચેતનાનું સ્વરૂપ :-

કેવળ શરીરરૂપ સ્પર્શ ઇન્દ્રિય ધરાવતા આ જીવોના પ્રાયે પાંચ પ્રકાર છે.

પૃથ્વીકાય : માટી, પત્થર, ખનિજ, ખાણ, મીઠું આદિ સચેત.

અપકાય : જળકાય, તમામ પ્રકારના પાણીનાં સ્થાનો.

તેઉકાય : અગ્નિ, લાકડા, કોલસા ઇત્યાદિમાં અગ્નિનું ઊપજવું. વીજળી પ્રકાશ જેવા સ્થાનો.

વાઉકાય : કોઈ પણ પ્રકારના હવા-પવનનાં સ્થાનો.

વનસ્પતિકાય : સૂક્ષ્મ લીલના જીવથી માંડીને મોટાં વૃક્ષો સુધીનાં ફૂલ, ફળાદિ વનસ્પતિનાં સ્થાનો.

આ જીવોનુ આયુષ્ય અલ્પાધિક હોય છે. પરંતુ ઘન અંધકારરૂપ જીવની દશા હોય છે. અતિપરાધીન દશામા મરે છે અને ઊપજે છે. તેમનાં દુઃખો પણ જ્ઞાનીગમ્ય છે.

૧. પૃથ્વીકાય : આ જીવ માટી, ખનિજ, સોનું, રૂપું, કોલસા, મીઠું ઇત્યાદિમાં ઉત્પન્ન થઈ તે તે સ્થાનોમાં ક્યાંક દટાયો, ટિપાયો, તપાયો, શેકાયો, એમ અનેક પ્રકારે દુઃખ પામ્યો. તેના તે જ સ્થાનોમાં વારંવાર ઊપજે છે અને દેહને છોડે છે. ત્યાં જ્ઞાનનું તો કોઈ કિરણ કાર્યકારી નથી, ઓઘે ઓઘે કર્મફળ ભોગવીને આ જીવો વિશુદ્ધિ વડે આગળનાં સ્થાનોમાં જવાની યોગ્યતા પ્રાપ્ત કરે તો કરે છે.

૨ અપકાય : જળરૂપે દેહ ધારણ કરીને જીવ ભેજથી માંડીને, કે ઝાંકળ બિંદુથી માંડીને મોટા સમુદ્રમાં જળરૂપે દેહ ધારણ કરે છે. સાગરમાં કે ખાબોચિયાના પાણીમાં, ઝાકળના બિંદુમાં કે વરસતી વર્ષામાં, ભેજરૂપે કે પ્રવાહરૂપે, વરાળમા કે વિવિધ જળાશયોમાં એમ વિવિધ સ્થાનોમાં જીવ ઉત્પન્ન થાય છે. તે તે સ્થાનોમાં અતિ શીતપણું કે ઉષ્ણ-પણું પામ્યો છે. ઠર્યો, ઊકળ્યો, પિવાયો, ધોકામાં ધિબાયો, પ્રવાહમાં તણાયો એમ અનેક પ્રકારે ઘાત પામીને દુઃખ સહ્યાં છે.

૩. અગ્નિકાય: અગ્નિકાયની યોનિ પ્રાપ્ત કરીને જીવે તૃષ્ણ, કષ્ટ, દાવાનળ, યંત્ર કે વીજળીકરણ જેવા અગ્નિના સ્થાનોમાં દુઃખો સહ્યાં છે. તે સ્થાનોમાં વારંવાર ઊપજયો છે અને મરણ પામ્યો છે. અગ્નિરૂપ થઈ શેકાયો છે. પાણી વડે ઠરાયો છે. મોટા મોટા યંત્રો ચલાવવામાં પિસાયો છે અને તેમાં ઘણો કાળ પસાર કર્યો છે

૪. વાયુકાય : વાયુકાયની યોનિ ધારણ કરીને જીવે સૃષ્ટિમાં નિરંતર ભ્રમણ કર્યું છે. વાવાઝોડારૂપે કે નાના પ્રકારની હવામાં જીવ ફેંકાયો છે. ફંગોળાયો છે, અનેક સ્થાનોમાં પૂરાયો છે, અથડાયો છે, અને અલ્પ આયુષ્ય ભોગવી તે જ સ્થાનોમાં વારંવાર જન્મ મરણ સહ્યા છે.

૫ વનસ્પતિકાય : વનસ્પતિકાયનું ક્ષેત્ર ઘણું વિશાળ અને વિવિધ છે અલ્પ અને દીર્ઘ આયુષી વનસ્પતિ હોય છે. જેમકે કોઈ વૃક્ષનું આયુષ્ય સો વર્ષથી વધુ હોય છે, જ્યારે તળાવના પાણીની લીલમાં જીવો અલ્પ આયુષી હોય છે. પુનઃ પુનઃ ઊપજે છે અને મરે છે. વનસ્પતિને જો કોઈ અનુગ્રહે વાચા મળી જાય અને તેનું દુઃખ સાંભળવા મળે તો તેના શ્રવણ-માત્રથી જીવ કંપી જાય. એવી આ યોનિમાં જીવ અનંતવાર ઉત્પન્ન થયો છે અને મર્યો છે. ત્યાં છેદાયો, ભેદાયો, વિંધાયો, સ્થાને સ્થાને કપાયો, બજારમાં વેચાયો, જમીનમાં દટાયો, પિસ્યો, વળી વઢાયો, પિલાયો, પગ-તળે ચંપાયો, ફૂલદાનીમાં ગોઠવાયો, યંત્રોથી કપાયો, ઠંડી ગરમી અને વર્ષાના દુઃખ સહ્યાં, વાવાઝોડાના માર સહ્યા. આવા અનેક પ્રકારનાં દુઃખો સામાન્ય માનવીની બુદ્ધિમાં આવી શકે તેમ નથી. જ્ઞાનીઓ જ તેને જાણી અને જોઈ શકે છે. વિજ્ઞાનક્ષેત્રે પ્રયોગ દ્વારા વનસ્પતિના ભય, લાગણીઓ, આનંદ વ્યક્ત થવાના નિદર્શન થતાં રહે છે વનસ્પતિનું કુદરતમાં એક આગવું સ્થાન અને સૌંદર્ય છે, છતાં ચેતનશક્તિ આવૃત્ત છે એ જ દુઃખ છે.

આ જીવો પોતાના દુઃખ દૂર કરવાનો કોઈ ઉપાય યોજી શકતા નથી. સંજ્ઞા વડે દેહભાવયુક્ત દુઃખ અનુભવે છે. એ દુઃખ સહન થવું તેમાં જ તે જીવોની વિશુદ્ધિ થતી રહેછે. અંધકારમય જીવનમાં વિકાસક્રમ એ જ માત્ર ઉપાય તે જીવો માટે છે.

૦ વૈજ્ઞાનિક યુગની દોડમાં માનવ કેવો નીચો ઊતર્યો છે?

વૈજ્ઞાનિક પ્રયોગોથી શું ફાયદો છે તે તો તેના પ્રયોગવીરો જ જાણે, પણ વિજ્ઞાનયુગ સાથે વિકસતી હિંસકપ્રવૃત્તિના યુગમાં કેવું આશ્ચર્ય છે કે વનસ્પતિને કેવી લાગણીઓ થાય છે તેનું જ્ઞાન મેળવવા તેને ઉકાળે, બાળે, કાપે કે અનેક પ્રયોગ કરે પછી સિદ્ધ કરે કે વનસ્પતિમાં આવા પ્રકારની લાગણીઓ છે. બુદ્ધિ અને તર્કપ્રધાન આ યુગમાં શ્રદ્ધાહીનતાને કારણે અન્ય જીવોને દુઃખ આપીને વસ્તુતત્ત્વની જાણકારી સિદ્ધ કરવામાં આવે છે. તેમાં એકેન્દ્રિયથી માંડીને પંચેન્દ્રિયના જીવો જાણે ચેતનહીન હોય તેમ જડ ગણીને જડતા જેવા પ્રયોગો થતા રહે છે આ સર્વ સંહાર-લીલા માનવના ભેજામાંથી ઉત્પન્ન થઈ છે. સર્વજ્ઞ કથનની અશ્રદ્ધાને કારણે પ્રયોગસિદ્ધિને સિદ્ધિ માની જીવો અનેક અત્યાચારો કરે છે.

એકવાર એક સ્વામીજીને અમેરિકા જવાનું બન્યું હતું. વિવિધ પ્રકારના ભક્તોનો અને ભાત ભાતનાં સ્થાનોનો સ્વામીજીને પરિચય થયો. એક ગૃહસ્થ તેમના દેશની યાંત્રિક સિદ્ધિ બતાવવા તેમને એક કારખા--નામાં લઈ ગયો (કતલખાનું). કારખાનાના તમામ વિભાગ એવા તો સ્વચ્છ, સુઘડ, સુવ્યવસ્થિત હતા કે સ્વામીજી ભ્રમમાં જ રહ્યા કે તેઓ કયા સ્થાને આવ્યા છે. અંદર પ્રવેશ કર્યો અને વાત જાણી કે પોતે અયોગ્ય સ્થાને ભરાઈ પડ્યા છે. તેઓ તરત જ પાછા વળી ગયા. છતાં ગૃહસ્થે કેવી સિદ્ધિ હાંસલ કરી છે તે સમજાવતા કહ્યું કે આ યંત્રોમાં એક બાજુ ઘેટાને પ્રવેશ આપ્યા પછી તે પ્રથમ તંદુરસ્તથઈને એક પછી એક યંત્રસ્થાનોમાં પસાર થાય છે અને અંતના યંત્રમાંથી અમુક તોલના માંસના પેકેટ તૈયાર થઈને બહાર નીકળે છે તેમાં માનવશક્તિનો ઉપયોગ નહિવત્ કરવામાં આવે છે. આ સાંભળી સ્વામીજી અત્યંત દુઃખી થયા પરંતુ તેમણે એક માર્મિક વાત પેલા ગૃહસ્થને પૂછી કે, "અમેરિકામાં ઘેટાની આ વ્યવસ્થા કર્યા પછી પાછું તે પેકેટમાંથી ઘેટું બનાવવાની કોઈ વ્યવસ્થા કે શોધ થઈ છે?" ગૃહસ્થ તો આશ્ચર્યથી આંખો ફાડીને જોઈ રહ્યા કે સ્વામીજી શું પૂછવા માંગે છે ? સ્વામીજીએ સ્પષ્ટતા કરી કે

અમેરિકામાં કોઈની પાસે એ પ્રકારનું જ્ઞાન નથી, પણ ભારતના જ્ઞાનીઓ પાસે આ વાતની સ્પષ્ટતા છે. તેઓ કહે છે કે ઘેટામાંથી માંસની આવી વ્યવસ્થા કરનાર માનવને ઘેટા થઈને આ પ્રકારે પસાર થવું પડે છે. ઓહ ! પણ વિષયલોલુપ, અંધ અને જડ બનેલા માનવને આ વાત સમજવા જેવી સંવેદનશીલતા ક્યાં છે ? (એક પ્રવચનમાંથી સાંભળેલું).

૦ હિતશિક્ષા–

આજે ભારતનો માનવી પરદેશમાં પહોંચીને ધનપિપાસુ બનીને, સમૃદ્ધિ ભેગી કરવામાં હિંદુ તરીકે બ્રાહ્મણ હો કે જૈન હો પોતાના સ્ટોરમાં ઈંડા અને અભક્ષ્ય વસ્તુઓ વેચતો થઈ ગયો છે. તેને ધર્મમાં શ્રદ્ધા જ નથી કે જો તે આ વસ્તુઓને બદલે જે તે વસ્તુ પ્રામાણિકપણે વેચશે તો ધન તેનું ઘર શોધતું આવશે. એકેન્દ્રિયાદિની તો અંધકારમય દશા છે પણ માનવે છતી આંખે પાટા બાંધી અંધ બનવાનું કેમ પસંદ કર્યું છે ? કર્મરૂપ ચેતનાની આવી બધિરતા છે. માટે હે જીવ ! વિચાર કર. માનવદેહ મળવા છતાં કેવી જડતા તેં સ્વીકારી લીધી છે ? જાગૃત થા, જાગૃત થા. અને કર્મરૂપી કાળનો કોળિયો થતાં પહેલાં જ્ઞાનીના માર્ગમાં પ્રવેશ પામ.

એકેન્દ્રિય જીવોની પરાધીન, દીન, હીન કે દુઃખીદશા ગુરુગમે કે શાસ્ત્રઆધારે જાણીને તે જીવો પ્રત્યે અનુકંપિત થઈને અહિંસાનું યથાશક્તિ પાલન કરી જીવ માત્રે તે તે સ્થાનોનાં દુઃખ સહ્યાં છે. તેવા જ્ઞાનીના વચનને માન્ય કરી શ્રદ્ધાવાન થા અને તેવા સ્થાનોમાં દેહયાત્રા કરવી ન પડે તે પ્રકારે જીવનની ચર્યાને ગોઠવી લે. તેમાં પોતાનું તો ભલું છે પરંતુ અન્ય જીવોનું પણ કલ્યાણ છે. અહિંસા ધર્મના સેવન માટે જરૂરિયાત ઘટાડવી, સંતોષી થવું, સંયમ પામવો, વિવેકસહ વર્તવું, યત્ના રાખવી, સૂક્ષ્મ જીવો પ્રત્યે અનુકંપા અને મોટા જીવો પ્રત્યે પ્રેમભાવ કે સમભાવ રાખવો.

૦ બે ઇંદ્રિયાદિ વિષયક :

બે ઇંદ્રિયપણામાં જીવને સ્પર્શ અને રસ બે ઇંદ્રિયો પ્રાપ્ત થાય છે. સ્પર્શની સંજ્ઞામાં હવે રસની–આહારની સંજ્ઞાનો ઉમેરો થયો. જીવ માત્રને જન્મની સાથે આહાર, ભય (રક્ષા), મૈથુન (ઊપજવારૂપ-શરીરભાવરૂપ) નિદ્રા આ ચાર સંજ્ઞા હોય છે પરંતુ ઇંદ્રિયની વૃદ્ધિ સાથે સંજ્ઞાબળ

વૃદ્ધિ પામે છે. તે તે સંજ્ઞાબળે જીવ ઇંદ્રિયોના પ્રાપ્ત વિષયમાં સુખબુદ્ધિ સેવે છે. તે તે વિષય મેળવવા સંજ્ઞા ઉત્તેજિત થતી રહે છે.

દરેક યોનિમાં ચેતના હોવાથી જ્ઞાન તો હોય છે, પણ તે વ્યક્ત થવા કે વિકસવાના ત્યાં મન જેવા સાધનો ન હોવાથી. ઉપદેશશ્રવણ કે બોધ થવાની સંભાવના ન હોવાથી, જીવને મિથ્યાત્વનો–અજ્ઞાનનો જ ઉદય હોય છે.

આમ જીવ બે ઇંદ્રિય પછી ત્રણ, ચાર અને પાંચ ઇંદ્રિયોને પામીને પણ અસંજ્ઞીપણું–મનરહિત હોવાથી આ તિર્યંચયોનિમાં દુઃખોનું સરખાપણું છે. અર્થાત્ દુંખોની પરંપરા છે. દુઃખ દૂર કરવાનો યથાર્થ ઉપાય તે જીવો જાણતા નથી. અને ઉપાય કરી શકતા નથી. અનુક્રમે દુઃખ સહીને આગળના સ્થાનોમાં જાય છે.

જો કે ત્રણ ઇંદ્રિય કે ચાર ઇંદ્રિયવાળા જીવોને દબાતા, કચરાતા જોઈને સંવેદનશીલ જીવો તેમના દુઃખને કંઈક સમજે છે. પરંતુ હિંસકવૃત્તિવાળા અજ્ઞાની જીવો તો તે યોનિના જીવોનો ચૈતન્ય તરીકે સ્વીકાર કરતા નથી. તેમના અસ્વીકારથી આગળના દૃષ્ટાંતે જોયું તેમ નિગોદથી માંડીને બકરાં–ઘેટાં થવાનું પ્રયોજન અફળ જતું નથી.

વળી તિર્યંચ પંચેન્દ્રિય મૂંગા પશુનાં દુઃખો તો સૌ કોઈ જોઈ શકે છે. ભાર વહીને જતો ગધેડો ડફણા ખાય છે. રણમાં દોડતું ઊંટ હવે અતિ ભાર વહીને ડામરની સડક પર દોડતું થયું છે, તેમા જો માર્ગમાં આવતા વૃક્ષપાનને ખાવા પેરવી કરે તો માર ખાય છે. બળદ બનીને કેવાં વૈતરા કરે છે. અને ગળિયો કે રોગીષ્ટ થતાં કેટલાક જીવો કતલખાને પહોંચી જાય છે. આમ અગણિત દુઃખો આ જીવો સહન કરે છે કોઈ પૂર્વનો સંસ્કારી જીવ, પુણ્યબળે સારું પાલનપોષણ પામે છે.

○ માનવગતિ વિષયક ·

માનવને પાંચ ઇંદ્રિયો અને છઠ્ઠું મન વિચાર અને ઉચ્ચાર શક્તિ સહિત મળ્યું છે જો પુણ્યબળો શાતાવેદનીય અને શુભનામકર્મનું બંધાન હોય તો શરીરની શક્તિ, બુદ્ધિ ઇત્યાદિ અનુકૂળ હોય છે અને જો અશાતા કે અશુભનામકર્મનો ઉદય હોય તો રોગ, મંદબુદ્ધિ. દારિદ્ર ઇત્યાદિથી પીડા પામે છે. અનુકૂળતા હોય તો પણ તે ક્ષણિક કે મર્યાદિત હોય છે. દેહ જ જ્યાં વિનશ્વર છે ત્યાં તેને આશ્રિત સુખો સૌ શાશ્વત ક્યાંથી હોય?

છતાં માનવદેહની ચમત્કૃતિ એ છે કે આ દેહે જગતના તમામ યોનિના ભવભ્રમણની અનંતતાનો અંત આવી શકે છે. ક્ષણિક સુખોનું વર્જન થઈ શાશ્વત સુખનું ઉપાર્જન કરવા માનવ સમર્થ છે. તેની ખૂબી એક માત્ર સમ્યગ્ જ્ઞાનની સાચી દૃષ્ટિની શક્તિ છે. સદ્‌વિવેક તેનું પ્રવેશદ્વાર છે. કર્મચેતના અને ધર્મચેતનાનો વિવેક જન્મ્યો કે જીવ કર્મચેતનાથી મુક્ત થતો જાય છે અને આગળ વર્ણવેલાં દુઃખો, ભય અને યાતનાઓ નષ્ટ થઈ જાય છે કર્મચેતનાના પ્રવાહોનું શું પરિણામ છે તે જાણવા જ તે તે યોનિનાં દુઃખોનું અત્રે સંક્ષિપ્ત વર્ણન કરવામાં આવ્યું છે, જેનું જ્ઞાનીઓએ કથન કરેલું છે. માનવ સિવાય અન્ય સ્થાનોમાં યોનિ પ્રમાણે જીવનની મહા પરાધીન દશા છે, ત્યાં જીવ કેવળ કર્મફળને ભોગવ્યા જ કરે છે. તેમની કર્મચેતના ધર્મચેતનામાં પરિણમી શકવાની સંભાવના પ્રાયે નથી. સંજ્ઞી પંચેન્દ્રિય તિર્યંચ–પશુ પંખી ક્યારેક મહાજ્ઞાનીનો યોગ પામી દેહભાવ ભૂલી સ્વરૂપનું અનુસંધાન પૂર્વના યોગબળે કરી સદ્‌વિવેક પામે છે માનવદેહે પણ સદ્‌વિવેક પામવો દુર્લભ છે. તે કર્મચેતનાનું પ્રાબલ્ય છે. છતાં માનવજીવનમા શક્યતા ઘણી હોવાથી સર્વ અન્યભાવથી નિવૃત્ત થવાનું લક્ષ રાખવું.

૦ દેવગતિ વિષયક.

સૃષ્ટિમંડળમાં ત્રણ લોકની માન્યતા છે : નીચે નારકલોક છે, મધ્યમાં મૃત્યુલોક છે અને ઉપરના સ્થાનોમા દેવલોક છે. દેવલોકમાં રોગ, જરા કે જન્મનાં દુઃખો નથી. હાડમાંસના શરીર નથી. વૈક્રિયલબ્ધિવાળાં શુભ શરીર હોય છે. સુખભોગની વિપુલ સામગ્રી હોય છે. તેમાં પણ ઊંચા-નીચા દેવોના સંઘર્ષો ચાલે છે. પરંતુ ઉત્તમ દેવલોકમાં છે તે તો જ્ઞાન સહિત હોવાથી સુખભોગમાં પણ પરમાત્માની, તીર્થંકર દેવોની ભક્તિમાં અનુરક્ત હોય છે અને મનુષ્યપણું પામવાની ઝંખનાવાળા હોય છે જેથી સંયમ અને ત્યાગને આરાધી મનુષ્યપણું પામી મુક્તિની પ્રાપ્તિ કરી શકે. આ વિષેનો વિસ્તૃત અભ્યાસ કર્મગ્રંથ જેવાં શાસ્ત્રોમાંથી કરવો.

ચારે ગતિમાં મનુષ્ય અવતાર જ રત્નચિંતામણિ જેવો કહ્યો છે, ચિંતત વસ્તુ ફળે તેવો આ જન્મ સંસારસુખમાં વ્યર્થ જાય છે, મોક્ષ પ્રત્યેના સંકલ્પમાં સાર્થક થાય છે. અર્થાત્ આ જન્મ નિર્ણય કરવા માટેનો છે કે હે જીવ ! તને સંસાર ખપે છે કે મોક્ષ ખપે છે?

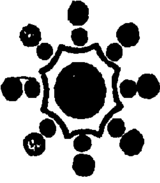
શ્રી મોરારીબાપુના સદ્‌ભાવ રામાયણમાં એક પ્રસંગ છે, રાવણ સીતામાં લુબ્ધ બની તેનું અપહરણ કરવાની અભિલાષાએ એક પ્રપંચ આદરે છે, તેમાં તે મારીચને કહે છે કે તું સુવર્ણમૃગનું રૂપ ધરી સીતાજીનું અપહરણ કરવામાં મને મદદ કર, નહિ તો તારું મૃત્યુ છે તેમ નક્કી સમજજે.

આ વાત સાંભળી મારીચ ગભરાયો. આ પહેલાં કોઈ ઋષિના યજ્ઞમાં વિઘ્ન કરવા જતાં તેને રામજીનું ફણા વગરનું બાણ વાગેલું ત્યારે તે સેંકડો માઈલ દૂર ફેંકાઈ ગયો હતો. જો ફણાસહિતનું બાણ વાગ્યું હોય તો તે મૃત્યુને શરણ થયો હોત. આમ વિચારી તેણે રાવણને આ દુષ્કૃત્ય ન કરવા અને મંદોદરીને સૌભાગ્યવતી રાખવા કેટલીક શીખ આપી. આથી રાવણ ઉશ્કેરાયો અને તેણે તલવાર ખેંચી.

મારીચ સમજી ગયો કે જો રાવણને આ કાર્યમાં સાથ નહિ આપું તો તે મારી નાંખશે, તે વાત નક્કી જ છે. હવે જો મરવું જ છે તો રામના હાથે મરવાનું સદ્‌ભાગ્ય પ્રાપ્ત કરી સદ્‌ગતિ કાં ન પામું ? અને તેણે રામના હાથે મરવાનો નિર્ણય કરી લીધો.

જીવને માટે ચારે ગતિના ભ્રમણરૂપ કર્મવિવશતા તે રાવણનું રૂપ છે, અને ચારે ગતિથી મુક્ત થવા પાંચમી ગતિ-મુક્તિનો ઉપાય તે રામનું શરણ છે. માનવજન્મમાં આનો નિર્ણય કરવાનો છે કે વારંવાર રાવણના હાથે મૃત્યુ પામી જન્મમરણનાં દુઃખ પ્રાપ્ત કરવાં છે કે રામનું-પરમાત્માનું શરણ ગ્રહી ચારે ગતિનો અંત આણવા દેહાધ્યાસ અને સંસારાભિમુખતા ત્યજી મુક્તિ પામવી છે ? માનવ જીવનનું મહાન કાર્ય મુક્તિની યાત્રા છે.

૪

ઇંદ્રિયવશ કર્મચેતનાનું સ્વરૂપ

૦ ઇંદ્રિયવિષયવશ કર્મચેતના .

ઇંદ્રિયોના પાંચ પ્રકાર છે. સ્પર્શ, રસ, ઘ્રાણ, ચક્ષુ અને શ્રવણ. આ પાંચે ઇંદ્રિયોના વિવિધ વિષયો અને પ્રકારો છે.

૧. સ્પર્શ : સુંવાળો–ખરબચડો, ઠંડો–ગરમ, હલકો–ભારે, ચીકણો–લૂખો મુખ્ય આઠ પ્રકાર છે.

૨. રસ : કડવો, તીખો, તૂરો, ખારો, મધુર મુખ્ય પાંચ પ્રકાર છે.

૩. ઘ્રાણ . સુગંધ, દુર્ગંધ મુખ્ય બે પ્રકાર છે.

૪. ચક્ષુ કાળો, લીલો, પીળો, સફેદ, લાલ મુખ્ય પાંચ પ્રકાર છે.

૫. શ્રવણ : દુ:સ્વર અને સુસ્વર મુખ્ય બે પ્રકાર છે.

આ સર્વ વિષયોનો સ્વામી મન છે. મનને વશ વિષયો અને વિષયોને વશ મન એમ પરસ્પર બંને સંલગ્ન છે. બંનેની નાગચૂડમાં ચેતના ફસાયેલી છે. તેમાંથી મુક્ત થવાનો એકમાત્ર ઉપાય તે આત્મજ્ઞાન કે સત્શાસ્ત્રબોધ છે અને તેની સવિશેષ શક્તિ માનવ દેહમાં છે. મન, ઈંદ્રિયો કેવળ શત્રુરૂપે નથી. પરાઙ્મુખતા તે વિપરીતપણું છે અને સ્વસન્મુખતા તે સ્વબોધ છે. તે એક સિક્કાની બે બાજુ છે.

હાથી સ્પર્શ–કામ સુખની અભિલાષાથી ફસાય છે અને મૃત્યુને નોતરે છે.

માછલી આંકડામાં ભરવેલા ખાદ્ય પદાર્થને મેળવવા આંકડા કે જાળમાં ફસાઈને મૃત્યુને શરણ થાય છે.

ભ્રમર પરાગની ગંધથી લલચાઈને તેના પર બેઠો જ રહે છે અને કમળ બિડાતા મૃત્યુ ખડું થાય છે તો ય તે વિષયને છોડી શકતો નથી.

પતંગિયું દીવાની જ્યોતમાં લપટાઈને મૃત્યુ પામે છે.

હરણ શિકારીના વાદ્યના સૂરીલા અવાજના શ્રવણના લોભનો ભોગ બનીને મૃત્યુને પામે છે.

૦ માનવીની ભૌતિક સુખની દોડ :

આ જીવો એક જ ઇંદ્રિયના વિષયોની આસક્તિમાં મૃત્યુને વશ થાય છે. માનવ બુદ્ધિશાળી પ્રાણી છે. વળી સંજ્ઞાબળ, મનની અભિલાષા, વિષયાસક્તિ વિશેષ હોય છે. ત્યારે પાંચે ઇંદ્રિયોના ભોગને એક સાથે ભોગવવા ઇચ્છે છે તેની શું દશા થશે?

આજની આધુનિક સામગ્રી ધરાવતા માનવે ભૌતિક સુખ પાછળ આંધળી દોટ મૂકી છે અને પાંચે વિષયમાં લુબ્ધ બની જીવનને જ હોડમાં મૂકી દીધું છે. ઉદાહરણથી વિચારીએ કે એક ગૃહસ્થ તેના ટેબલ પર ડનલોપપીલોની ખુરશી પર જમવા બેઠો છે. ખુરશીનો સુંવાળો સ્પર્શ તેને સુખ આપે છે. પછી થાળીમાં વિવિધ રસયુક્ત પદાર્થો મુખમાં મૂકી સ્વાદને માણે છે. તેમાં તો વળી એક સાથે રસના સ્પર્શને વિવિધતા અને પદાર્થોની તીવ્ર ગંધને માણે છે. સામે સ્વપત્નીને નિહાળે છે. વળી ટી.વી. જેવા સાધનોમાં ચક્ષુઇંદ્રિયનું સુખ માણે છે, અને તેમાં ગવાતા ગાયિકાના ગીતોને સાંભળીને ખુશ થાય છે. એને એમ થતું હશે કે કદાચ છઠ્ઠી ઈંદ્રિય હોત તો કેવું સુખ મેળવી શકાત? આમ સાધનો અને તેમાં રમમાણ રહેવાની વૃત્તિમાં માનવજીવનની ઉત્તમ વસ્તુઓ જ્ઞાનાદિને વિસ્મૃત કરે છે, છતાં તે તેમ માને છે કે તે સુખ ભોગવી રહ્યો છે.

તે સુખાભાસની ભ્રાંતિમાં તેના કર્ણે આ અમૃત પહોંચતું જ નથી કેઃ—

"ઈંદ્રિય વિષયથી જીવને કાંઈ ન ક્ષેમ સ્વરૂપ,
છતાં અવિદ્યાભાવથી રમણ કરે ત્યાં મૂઢ." ૫૫

"મૂઢ કુયોનિમહીં સૂતા તમો ગ્રસ્ત ચિરકાળ,
જાગી તન-ભાર્યાદિમાં કરે હું-મુજ અધ્યાસ." ૫૬

"જ્યાં લગી તન-મન-વચ-કાયને આતમરૂપ મનાય
ત્યાં લગી છે સંસાર તે ભેદ થકી શિવ થાય." ૬૨

શ્રી પૂજ્યપાદસ્વામીકૃત 'સમાધિતંત્ર' માંથી

જ્ઞાનીના આવા વચનોનો મર્મ તેમની નિશ્રા અને સેવા વડે જ પ્રાપ્ય છે તે સિવાય કર્મરૂપ ચેતના જીવને કેવા પ્રકારે વિવશ કરે છે તે જોઈએ. તે વિવશતા ન હોય તો ઇંદ્રિયોની એક એવી ગતિ છે કે જે આત્મશક્તિને અનુસરે છે. એટલે દોષ ઇંદ્રિયોનો નથી પણ આસક્તિનો છે.

○ સ્પર્શેન્દ્રિયની વિવશતા :

સંસારી જીવ તો વિષયોને વશ છે. પણ સાધકને, મુમુક્ષુને કે જિજ્ઞાસુને પ્રારંભની દશામાં વશેન્દ્રિય થવું કેવું અઘરું છે તે વિચારશું.

આપણે સર્વજ્ઞ વીતરાગની સમક્ષ નિરાબાધ એવા શિવ સુખની પ્રાપ્તિની વાંછના કરીએ છીએ અને ભક્તિ દ્વારા તેની રજૂઆત કરીએ છીએ, છતાં બીજી જ પળે કેવા ઇંદ્રિયવશ થઈ જઇએ છીએ! રાત્રે ભક્તિ કરીને શિવસુખની અભિલાષા સેવીને ઊઠયા, અને સૂવા ગયા ત્યાં આપણને સૂવા માટે વાતાવરણ અનુકૂળ મળે, સૂંવાળા ઓઢવા-પાથરવાના મળે, શિયાળામાં દિવસે સૂર્યનો તાપ મળે, ઉનાળામાં વાતાનુકુલિત જેવા સાધનોથી ઠંડક મળે, કામવાસના તૃપ્ત થાય તેમાં સુખ લાગે છે અને તે સર્વ જો વિપરીત મળે તો દુઃખ કે ક્લેશ થાય છે, તે સમયે પ્રભુ પાસે કેવી કેવી કાકલૂદી-રજૂઆત કરી હતી માનસિક કલ્પનામાં તો સર્વ સાંસારિક વાસના ત્યજી શિવસુખ માગ્યું હતું, તે સર્વ વિસ્મૃત કેમ થઈ ગયું? ત્યાં કર્મચેતના સક્રિય બની ગઈ તેથી સુખની માન્યતામાં વિપર્યાસ થયો. જ્ઞાનધારાયુક્ત ચેતનાનું સહજ કાર્ય એ છે કે જે કંઈ મળ્યું તે ઠીક છે, ભક્ત તેમ જાણે છે. અને પ્રભુભક્તિના આનંદમાં અને સ્મરણમાં પરિણામોને સ્થિર રાખવા ઉદ્યમી રહે છે નિદ્રા તો લે છે. છતાં કોઈ પદાર્થમાં આસક્તિ નથી. નિદ્રામા પણ તે પ્રભુનું સ્મરણ રટે છે

પાંચે ઈન્દ્રિયના સુખમાં સ્પર્શ-કામસુખનો ત્યાગ કપરો કહ્યો છે, વ્રતમાં અહિંસા મુખ્ય હોવા છતાં બ્રહ્મચર્યવ્રતને કઠિન કહ્યું છે. અહિંસા ધર્મમાં અન્ય જીવો પ્રત્યે અનુકંપા અને સ્વધર્મમાં જાગૃતિ મુખ્ય છે. બ્રહ્મચર્યવ્રત પરમતત્ત્વની પરમભક્તિ વડે સહજ સાધ્ય બને છે. આત્મ-સ્વરૂપમાં રમણતા-સ્થિરતા એ બ્રહ્મ છે. તેમ થવાથી કામવાસના નિર્મૂળ થાય છે. બ્રહ્મચર્યને વ્રત તરીકે સ્વીકાર્યા પછી પણ સંસ્કારવશ તેનો ઉદય ગુણશ્રેણિ પ્રમાણે નવમા ગુણસ્થાને વિરામ પામે છે, ત્યા સુધી વ્રત તરીકે સ્વીકારીને તેના મૂળનો છેદ કરવાનો પ્રયાસ અવશ્ય કરવાનો છે, બ્રહ્મચર્યવ્રત સાથે બીજાં વ્રતોમાં વૃદ્ધિ અને શુદ્ધિ થતી રહે છે.

કોઈ કહેશે કે અમે તો બ્રહ્મચારી છીએ, અમારે બ્રહ્મવ્રતની કંઈ જરૂર નથી. જીવે આવો ભ્રમ સેવવા જેવો નથી.

સંભૂતિ મુનિ જેઓ મહાવ્રતધારી હતા છતાં એક સુંદર સ્રીરત્નના વાળના સ્પર્શથી એ સુખની પ્રાપ્તિ માટે તેમણે બધાં વ્રતોને હોડમાં મૂકી દીધાં. શુભક્રિયા, વ્રત અને ઉગ્ર સંયમનું નિયમથી જે પરિણામ આવવું હતું તે નીપજ્યું. તેઓ કાળધર્મ પામીને ચક્રવર્તી થયા અને ભોગનિદાનના પરિણામે અંતભોગી થઈ નરક ગતિને પામ્યા. કોઈ આવા નિયમનો સ્વીકાર કરે કે ન કરે તેથી કંઈ નિયમ નિરર્થક નીવડતા નથી.

વળી વિશ્વામિત્ર ઋષિનું દૃષ્ટાંત પ્રસિદ્ધ છે. આવા ઋષિમુનિઓ પણ જ્યાં સુધી પૂર્ણતાને પામ્યા નથી ત્યાં સુધી બ્રહ્મના ભ્રમમાં રહે કે અમને અબ્રહ્મ નથી, તો પરિણામ ભૂલમાં પડતું નથી. તો પછી સામાન્ય સાધકની તો વાત શું કરવી? માટે મનરૂપી વાહનને સંયમની બ્રેક જરૂરી છે.

૦ સ્પર્શેન્દ્રિય શા માટે વધુ બળવાન છે?

આ બાબતમાં શાસ્રકથનને અંગીકાર કરવું. અને સૂક્ષ્મ વિચાર વડે શ્રદ્ધાન કરવું, જેથી બ્રહ્મવ્રતમાં સ્થિરતા થાય.

જીવ માત્ર અનંત કાળ સુધી સૂક્ષ્મ યોનિમાં અને એકેન્દ્રિયમા જ રહ્યો છે. એટલે કે તેણે ફક્ત એક સ્પર્શ ઇંદ્રિયને જ અનંત કાળ સુધી ધારણ કરી છે. તે ઇંદ્રિય એટલે ફક્ત દેહ. અનંતો કાળ દેહ જ ધારણ કરીને દેહભાવ-જડભાવ સંજ્ઞાબળે વિકસતો ગયો છે, તેથી દેહને જ સંજ્ઞાબળે સુખનું સાધન માન્યું છે. તે સંજ્ઞા બળવત્તર થતી જાય તેમ દેહ પ્રત્યેની મમતા વધુ ગાઢ થતી જાય છે. તેમાંય કામવાસનાની ઉત્તેજનાને કારણે દરેક યોનિમાં જીવ અબ્રહ્મને જ સેવતો આવ્યો છે તેથી તેને જીતવી અતિ દુષ્કર કહી છે.

"એક વિષયને જીતતાં જીત્યો સૌ સંસાર,
નૃપતિ જીતતાં જીતીયે દળ પુર ને અધિકાર."

શ્રીમદ્ રાજચંદ્રજી.

○ ધર્મચેતનાયુક્ત આત્માર્થી કેવા ભાવ કરે છે ?

ધર્મચેતનાયુક્ત આત્માથી દેહના સુખને સુખરૂપે જાણતો નથી. હજી દેહાધ્યાસ છે. વિષયસુખબુદ્ધિનો સમૂળો વિલય થયો નથી, પરંતુ તેને શ્રદ્ધામાં નિર્ણય થયો છે, વિષયરસના સુખો તે સુખ નથી, તેથી તે શીલવ્રત જેવાં વ્રતો દ્વારા બ્રહ્મવ્રત પ્રત્યે યાત્રા કરે છે, બ્રહ્મચર્યનિષ્ઠ સાધક સ્વાદનો સંયમી હોય છે. સ્નાન–વિલેપનનો સંક્ષેપી હોય છે. સુગંધી પદાર્થોની ઇચ્છા કરતો નથી. વાસનાને ઉત્તેજિત કરે તેવા સૌંદર્યોને નિહાળવામાં તેને રુચિ નથી. વળી સ્રીકંઠના મધુરસ્વરોમાં લુબ્ધ થતો નથી. નિર્દોષ ભાવે પદાર્થોને જુએ છે, જાણે છે. અને વિવેકસહ તેનો જરૂરી ઉપભોગ કરે છે, તેમાં પણ આત્માને આગળ રાખે છે, દેહોત્સર્ગ–દેહથી ઉપર ઊઠે છે તે જ સાચો બ્રહ્મચારી છે કે જે કોઈ પણ બહાને ઇંદ્રિયોના સ્વચ્છંદને પોષતો નથી. તેથી તે ઇંદ્રિયો સ્વયં બ્રહ્મને અનુસરે છે. વિષયોના બોજ રહિત ઈંદ્રિયો સાધકને અનુકૂળ થઈને સહયોગ આપે છે. પર્યાપ્ત દેહ–મન અને ઈંદ્રિયોના સહયોગ વગર મુક્તિને યોગ્ય સાધના થવી અસંભવ છે, માટે ઇંદ્રિયોના મૂળ રહસ્યને જાણવા, સમજવા અને સ્વ-સન્મુખતા પ્રત્યે પ્રેરવા, જેથી વિવશતા ટળી અસંગતાનું લક્ષ્ય સિદ્ધ થઈ શકે. ઈંદ્રિયોને લાડ ન કરવા તેમ તેને દુભવવી પણ નહિ. ફક્ત તેની શક્તિનો યોગ્ય ઉપયોગ થાય તે જાણવું જરૂરી છે.

○ રસેન્દ્રિયમાં વિવશતા

પ્રભુપૂજન સમયે અનંત અવ્યાબાધ સુખને ઇચ્છયા પછી કે અનાહારક પદના ગુણગાન ગાયા પછી કર્મની કેવી બહુલતા છે કે જીવ આહાર ગ્રહણ સમયે આહારના સ્વાદરૂપે પરિણમી જાય છે! સ્વાદનો જય તે આહારનો જય અર્થાત તપ છે, તેવો બોધ શ્રવણ થયા પછી સ્વાદના તીવ્ર સંસ્કારોની નીપજ જીવના પરિણામોને પરાધીન બનાવે છે અને નિત નિત નવીન પદાર્થોનું ગ્રહણ થવા છતાં ઇચ્છાતૃપ્તિ થતી નથી. કહેવત છે કે દસ મણની કોઠી ભરાય પણ આ સવાસેરની કોઠી ક્યારેય ભરાતી નથી. ભરો ભરો ને ખાલી. જો કે ઔદારિક શરીરને ખોરાક એ જરૂરિયાત મનાઈ છે. શરીર એ ધર્મ સાધનાનું સાધન છે તેનો યથાર્થ નિર્વાહ થવો જરૂરી છે. પણ મોટે ભાગે મનુષ્ય જાણે ખાવા માટે જીવે છે. રસેન્દ્રિય ઘણી બળવાન છે, તેને ભલભલા યોગીઓએ પણ જીતવી દુર્ઘટ માની છે. કર્મ સિદ્ધાંતથી

જણાય છે કે જન્માંતરના ત્રણ સમય-અતિ સૂક્ષ્મ સમય જીવ આહાર વગર હોય છે. તે સિવાય તે કંઇ ને કંઈ ગ્રહણ કરતો જ હોય છે. તેથી સ્પર્શ સુખની જેમ આ ઇંદ્રિયનો સંયમ સાધકને જરૂરી છે

આવું સમજવા છતાં પણ આહાર સમયે વૃત્તિને મિષ્ટાન્ન મળતાં મધુરપ લાગે છે. ખારા-ખાટા પદાર્થોને ગ્રહણ કરવામાં મોજ આવે છે, અને નવી નવી વૃત્તિઓ ઊઠયા જ કરે છે. તે મળતાં સુખ જણાય છે. તેવી કર્મચેતના અવ્યાબાધ સુખનું વિસ્મરણ કરાવી દે છે અને પર પદાર્થમાં સુખબુદ્ધિ કરાવે છે. તેથી નિજાનંદ મોજ વિસ્મૃત રહે છે.

ધર્મ ચેતનારૂપ જ્ઞાનધારા તેવી વૃત્તિને મોહજન્ય જાણી દૂર કરે છે. ઉચિત આહારને ગ્રહણ કરે છે, સ્વાદને જાણે છે, પદાર્થને જુએ છે પણ વૃત્તિ તે આકારે પરિણમતી નથી. સાધકને નિત્ય નવીન પદાર્થો મેળવવામાં મોજ આવતી નથી. તે તો વૃત્તિસંક્ષેપી, અને આહારસંયમી છે. તે જાણે છે કે સ્વાદની લીલાનો વિસ્તાર બાહ્ય ગમે તેટલો હોય તો પણ જીભના ટેરવાથી આગળ તે લીલા સમાપ્ત થઈ જાય છે. જીભ પરથી પાછો નીકળેલો પદાર્થ ફરી કોઈ ગ્રહણ કરતું નથી તે તરફ દુર્ગચ્છા થાય છે. વળી ગ્રહણ કરેલા પદાર્થોની પાચક પ્રક્રિયા થયે તેમાંથી મળ, મૂત્ર, લોહી, માંસ ઇત્યાદિ નીપજે છે જેને જોતાં મન આકુળવ્યાકુળ થઈ ઊઠે છે. માટીમાંથી ઉત્પન્ન થયેલા આ પદાર્થો શરીરરૂપે પરિણમીને પાછા માટીરૂપ થઈ જવાના છે માટે એમ સમજવું કે શરીર નિભાવવા આહાર છે. કેવળ આહારમાં સુંદર પદાર્થો ખાવામાં ભક્ષ્યાભક્ષ્યનો વિવેક ચૂકી જવો તે માનવજીવનની મહત્તા વિસ્મૃત કરવા જેવું છે માનવનું ઉદર એ ગટર નથી કે તેમાં ગમે તેવા પદાર્થો કે અભક્ષ્ય પદાર્થો ઠાલવ્યા જ કરીએ! આહારનો સમ્યગ્ ઉપયોગ કરવા આત્માર્થીએ નાના પ્રકારના યથાશક્તિ વ્રત નિયમ ગ્રહણ કરવાં.

માનવશરીરમાં પંચેન્દ્રિયનો મુખ્યત્વે સમાવેશ મુખમંડળમા થાય છે. બાકીનું શરીર કેવળ સ્પર્શેન્દ્રિયરૂપ છે. આ પાંચે ઈંદ્રિયમાં જિહ્‌વા એક છે અને તેની પાસે કાર્ય બે છે. બીજી ઇંદ્રિયો બે છે અને કાર્ય એક છે. જિહ્‌વા પાસે બે અગત્યના ખાતા છે. આહારમાંથી ઓડકાર–સંસ્કાર અને સંસ્કાર તેવો ઉચ્ચાર નીકળે છે. આહાર ગ્રહણના સંયમથી વાણી-વહનમાં સમતુલા રહે છે.

વાણીનો દુર્વ્યાપાર, નિરર્થક ઉપયોગ, અતિ વાચાળતા કે આક્રોશાદિ કર્મચેતનાનાં પરિણામો છે. માટે હે ચેતન! ચાલાક થઈ કાં ચૂકી જાય છે? તારું સામર્થ્ય એકવાર પ્રગટ કરી દે, પછી પેલાં પાંચે મગતરા નાસી જશે અથવા તે પોતાની શક્તિને ચેતનમાં તન્મય કરી ઊર્ધ્વતામાં સહકાર આપશે.

૦ ઘ્રાણેન્દ્રિયમાં વિવશતા :

સાધક પ્રભુભક્તિના ઉમંગ અને પ્રભુની નિશ્રામાં નિરપેક્ષ સુખનો આકાંક્ષી રહે છે, પણ સંસારમાં વાતાવરણનો પલટો પરિણામને ઊલટાં કરી દે છે. ભક્તિના સ્થાનમાં ધૂપસળીથી બાહ્ય વાતાવરણ સુવાસિત હોય છે. જીવ પ્રભુપ્રત્યે પ્રીતિના ભાવમા હોવાથી તેનું અંતર સુવાસિત થાય છે, છતાં બાહ્ય પદાર્થોના સંયોગો જીવને બેચેન કરી મૂકે છે. તેને સુગંધની પ્રિયતા છે અને દુર્ગંધની અપ્રિયતા છે. પરિણામમાં સમતુલા નથી.

ઘ્રાણેન્દ્રિયના બે વિષય છે. સુગધ અને દુર્ગંધ, તે શુભાશુભ યોગ પ્રમાણે નિર્મિત થાય છે. શ્વાસની જેમ આ ઇંદ્રિય કંઈક સ્વૈચ્છિક છે. જીવ ઇચ્છે કે ન ઇચ્છે નાક દબાવે તો ય શ્વાસની જેમ મંદપણે ગંધનો અનુભવ થયા કરે છે. સુગંધી પદાર્થોનો સ્પર્શ જીવને ગમે છે અને નાક ખેંચીને સૂંઘ્યા કરે છે, વધુ મળે તેવી અપેક્ષા રહે છે. ઇંદ્રિયવિષયોના ગ્રહણમાં સૂક્ષ્મ કે સ્થૂળ હિંસા તો રહી છે. જીવને પોતાને તો ગરમી ઠંડી સહન થતી નથી, તેનાથી બચવા પ્રયત્નશીલ રહે છે. એક સોયના અગ્ર ભાગનુ વાગવું ગમતું નથી કોઈ પણ પ્રકારનાં દુઃખથી પોતે દૂર થવા પ્રયત્ન કરે છે. તેણે આ વાત વિચારી લેવી કે સુગંધિત પદાર્થો બનવાની જે પ્રક્રિયા છે તે હિંસાત્મક છે જેમ જેમ તેમાં ગંધની તીવ્રતા તેમ તેમ વધુ હિંસા છે જો જીવ આવું જાણે તો તેણે મોહવશ કે ઈંદ્રિયવશ આ પદાર્થોના સેવનનો આગ્રહ ત્યજી દેવો. જીવન નભાવવા આહારની આવશ્યક્તા છે પરંતુ સુગંધી પદાર્થો, ચરબીયુક્ત સાબુ, ફૂલોને વીંધીને માળા કે વેણીનો ઉપયોગ કરવો, અત્તર વડે તરબતર થવું, આહારમાં પણ તીવ્ર ગંધવાળા પદાર્થોમાં મોજ માણવી, એમ વિવિધ પ્રકારે સુખ મેળવવા તે લુબ્ધ થાય છે. આવાં પરિણામો, વૃત્તિઓ તે કર્મચેતના છે.

જેની જ્ઞાનચેતના–જ્ઞાનધારા જાગૃત છે, જેણે પ્રભુ પાસે નિરપેક્ષ સુખ વાંછ્યું છે, તે કોઈ જીવની વિરાધના કરીને સુખ પ્રાપ્ત કરવા ચાહતો નથી. જીવન નિભાવવા તેને વ્યાવહારિક કાર્યો કરવાં પડે છે, ત્યારે તે જાગૃત રહી અન્ય જીવની પ્રાયે રક્ષા કરી યત્નાપૂર્વક સખેદ પ્રવૃત્તિ કરે છે.

છતાં કોઈવાર અનાયાસે સુગંધી તત્ત્વો કે એવી ચીજોનો યોગ થાય, વન–ઉપવનમાં ફરવાનું થાય ત્યારે આત્માર્થી નિષ્કપટભાવે, અવધાનપૂર્વક પ્રસન્નતા પ્રાપ્ત કરવા સહજ પ્રેરાય છે. વળી દુર્ગંધયુક્ત પદાર્થો મળે કે પ્રતિકૂળતા મળે ત્યારે તિરસ્કાર કરી દુઃખી થતો નથી. જ્ઞાનચેતના જીવને પ્રીતિ કે અપ્રીતિના દ્વંદ્વમાંથી દૂર રાખે છે.

પોતાના દેહનાં–મનનાં સુખ ખાતર અન્ય જીવોને દુઃખ આપનાર કે તેવો વિચાર ત્યજી ન દેનારને નિરાબાધ સુખનો કદાપિ અનુભવ થઈ શકતો નથી, અને સંસારના અલ્પ સુખોની પ્રાપ્તિ પણ તેને પ્રાયે થતી નથી. તેને સાચા સુખની કલ્પનામાત્ર થવી અસંભવિત છે. માટે ભગવાન મહાવીરે મંત્ર આપ્યો કે 'જીવો અને જીવવા દો, દુભાવ નહિ અને દુભવો નહિ.'

૦ ચક્ષુઈંદ્રિયમાં વિવશતા :

પ્રભુદર્શન કરીને પ્રભુ પાસે શાશ્વત સુખને ચાહનાર જો પરાભક્તિને પ્રાપ્ત ન કરે અને ભક્તિસમયે બાહ્ય ભક્તિનું જ પ્રયોજન કરે, વળી વ્યાપાર સમયે વ્યાપારી થઈ જાય તો ભક્ત ન રહે અને પરાભક્તિ પ્રાપ્ત ન કરી શકે. શિથિલ પરિણામ વાળો જીવ પ્રભુની વીતરાગતા અને અમી દૃષ્ટિ વડે પૂરો ભિંજાયો ન હોવાથી તે અસત્ પ્રસંગના સંયોગોમાં ચક્ષુ વડે દૃશ્યમાન પદાર્થોમાં લોભાઈને શાશ્વત સુખ માંગ્યું હતું તે વિસરી જઈ, ચક્ષુને જે ગમે તે ફરીફરી મેળવવાને ચાહે છે. અનિત્ય અને નશ્વર એવા પદાર્થોમાં લોભાય છે. પ્રથમ તો ચક્ષુ વડે દેખાતા સુંદર પદાર્થો પાછળથી જુગુપ્સા ઉપજાવે તેવા હોવા છતાં જીવ ત્યાંથી પાછો વળી શકતો નથી.

જીવ જાણે છે કે ગમે તેવા સુંદર સ્વાદુ પદાર્થો આંખને ગમ્યા પછી, જીભના અગ્રભાગને સ્વાદ આપ્યા પછી, ગળા સુધી પહોંચીને બહાર પાછા નીકળે તો તે જોવા પણ ગમે નહિ.

સુંદર લાગતા શરીરને ત્વચાનું રક્ષણ ન હોય તો તેની સામે પણ ન જુએ. જ્ઞાનીપુરુષોએ આવા શરીરમાં એક રોમ પર ૧।।। રોગ જાણ્યા છે. શરીરના ૩।। કરોડ રોમના રોગ જાણવાથી ખ્યાલ આવશે કે શરીર એ રોગનું ઘર છે. છતાં શાતાના ઉદયમાં માનવને એમ થાય છે કે મારું શરીર તો પગ મૂકતાં ધરણી ધ્રૂજે એવું છે. મને નખમાં રોગ નથી. આ પરિણામો એ કર્મચેતના છે.

જે ચક્ષુ વડે તું વન-ઉપવન જુએ છે. તે જીવોનાં દુઃખો તું જાણતો નથી. વળી તેમાં ઊપજવા છતાં તે દુઃખો વિસ્મૃત થઈ જવાથી સુંદર વન ઉપવન ફળ-ફૂલ જોઈ રાજી થાય છે. પણ આજે ખીલેલાં ફળફૂલ કાલે તો કરમાઈ જવાનાં છે તેમ તું પણ આ દૃશ્ય જગત છોડી ચાલ્યો જવાનો છે. આમ જગતના સકલ પદાર્થો ક્ષણે ક્ષણે પરિવર્તન પામી રહ્યા છે. અને જીવ તે સર્વને જોઈને રાજી થાય છે.

શાશ્વત સુખનો અભિલાષી સર્વ પદાર્થોને તત્ત્વદૃષ્ટિથી જુએ છે. ગૃહસ્થ હોય તો પોતાની સ્ત્રીમાં સંતોષ માને છે. અન્ય પ્રત્યે પોતાની દૃષ્ટિને નિર્મળ રાખે છે. આહારાદિના પદાર્થોમાં તત્ત્વદૃષ્ટિ રાખી સમ્યગ્ ઉપયોગ કરે છે. વન-ઉપવનમાં જાય ત્યાં સર્વ જીવો પ્રત્યે અનુકંપા રાખી તેનો ઉપભોગ કરવા લોભાતો નથી. આવી તત્ત્વદૃષ્ટિ તે આત્મચેતના છે. વળી, આ ચર્મચક્ષુ વડે વીતરાગદેવનાં દર્શનથી તેનું હૈયું પણ ભીંજાય છે અને અંતરદૃષ્ટિ ખૂલે છે. એ જ તત્ત્વદૃષ્ટિ છે.

આત્માની ચેતના ઇંદ્રિયો અને મન દ્વારા વ્યક્ત થાય છે. તે ચેતના પર્યાયરૂપે વહે છે. પર્યાય એ પરિણામ છે. આ પર્યાય જો અંતર્મુખ થઈ સ્વરૂપને જાણે તો આત્મા શુદ્ધ થતો જાય છે અને પર્યાય વિષય-રસમાં પ્રવૃત્ત થાય છે ત્યારે મલિનતા ઉત્પન્ન થાય છે, તે કર્મચેતના છે.

૦ શ્રવણેંદ્રિયમાં વિવશતા

હવે પાંચમી ઇંદ્રિય શ્રવણ વિષે વિચારીશું. મોક્ષનો અભિલાષી આત્મા અક્ષય સુખની પ્રાપ્તિ માટે ધર્મનાં સાધનો સેવે છે.

જીવને જો શ્રવણ દ્વારા સદ્બોધ પ્રાપ્ત થયો ન હોય અને આ ઇંદ્રિયોનો ઉપયોગ કેવળ કર્ણપ્રિય વાદ્યો કે ગાયનો સાંભળવામાં, વિકથા

સાંભળવામાં, પ્રશંસા સુણવામાં વગેરે પ્રકારે કર્યો હોય તો તે જીવ તેવા પ્રકારના વિષયો પાછળ આસક્ત બની તેમાં સુખની કલ્પના કરે છે તે કર્મચેતના છે. કર્મચેતનાને આધીન સુખની કલ્પના કરવાથી અક્ષય સુખની પ્રાપ્તિ થતી નથી. તે સુખ માંગવામાત્રથી મળતું નથી, પરંતુ સમ્યગ્દર્શન જ્ઞાન અને ચારિત્રની આરાધના વડે જ પ્રાપ્ત થાય છે. સાધક શ્રવણનો ઉપયોગ કથા–કીર્તનના શ્રવણમાં કે ધર્મકથામાં કરે છે. માનવાચક કે અપમાનવાચક શબ્દોનો સ્પર્શ થાય તો ય ઉપયોગની જાગૃતિ વડે, ચેતનાની સક્રિયતા વડે સુખી કે દુઃખી થતો નથી. તે આત્મચેતના છે.

આમ પાંચે ઈંદ્રિયોના વિષયરૂપ ચેતનાનું સ્વરૂપ જાણવાથી ખ્યાલ આવશે કે કોઈપણ વિષયનું આકર્ષણ થયું તે ભાવકર્મ અર્થાત્ રાગ–મોહ છે. તે તે પદાર્થો મેળવવાની વૃત્તિ થઈ તે ભાવકર્મ છે તે પદાર્થો મળતાં જીવને સુખની લાગણી થવી તે, અને ન મળતાં દુઃખની લાગણી થવી તે કર્મચેતના છે.

જેમ જેમ વિષયોની પ્રાપ્તિ વધુ, સંજ્ઞાબળ વધુ, આશા,–અપેક્ષા વધુ, તૃષ્ણા વધુ તેમ તેમ આત્મવિસ્મરણ વધુ થતું રહે છે અને કર્મચેતના પોતાનું રાજ્ય ફેલાવી દે છે. જીવ કર્મસંજ્ઞા વડે અને લોકસંજ્ઞા વડે જીવનરથને ચલાવે છે, વિજળીથી ચાલતા પંખાના જેવી તેની દશા છે. બટન ચાલુ કરીએ અને પંખો ફરે તેમ જીવ કર્મસંજ્ઞા અને લોકસંજ્ઞાના બટન વડે પરિણામોને ભમાવે છે. એ પરિણામો તે કર્મચેતના છે.

૦ હિતશિક્ષા :

જીવનનો ભૂતકાળ તે તો સ્મશાનમાં રાખ રૂપે થયો છે. ભાવિ કલ્પના હવાઈ કિલ્લા કે શેખચલ્લીના તરંગ જેવી છે. એક વર્તમાનનો સમય જ જીવનને નિશ્ચિત રૂપ આપી શકે છે. પણ મોહ, અજ્ઞાન, અનાદિનો સંસ્કાર, જીવને ભૂતકાળમાં ખેંચી જાય છે. હું યુવાનીમાં દુનિયા ડોલાવતો હતો, મારા સ્ત્રી–પુત્રાદિના સુખ માટે શું શું કર્યું ? મેં બાગ–બગીચા જોયા, દેશવિદેશ ફર્યો, કેટલીયે વારે કેટલાય પદાર્થો આરોગ્યા, સૂંઘ્યા, કર્ણપ્રિય ગીત–વાજિંત્રોનું શ્રવણ કર્યું. આમ જીવ ભૂતકાળમાં સેવેલા પંચેન્દ્રિયના વિષયોને વાગોળીને રાજી થાય છે, અને ભવિષ્યમાં તે તે પદાર્થો મળે તો સુખ ઊપજે તેવી કલ્પનામાં વર્તમાનનો સમય વહ્યો જાય છે. વર્તમાનના સમયનો જો આ જ ઉપયોગ માનવ કરતો

રહેશે તો મનુષ્યત્વ કે દેવત્વ પામી શકવાનો નથી. વળી જો એમ માનતો હોય કે આ સુખમાં કંઈ ખામી નથી પછી શા માટે નાહકની મનુષ્યત્વ અને દેવત્વ અને પરમત્વની નિરર્થક વાતોમાં પડવું ? તેને ખબર નથી કે;

"છો ખંડના અધિરાજ જે ચંડે કરીને નીપજ્યા,
બ્રહ્માંડમાં બળવાન થઈને ભૂપ ભારે ઊપજ્યા;
એ ચતુર ચક્રી ચાલિયા હોતા નહોતા હોઈને,
જન જાણીએ મન માનીએ નવ કાળ મૂકે કોઈને.

જે રાજનીતિ નિપુણતામાં ન્યાયવંતા નીવડ્યા,
અવળા કર્યે જેના બધા સવળા સદા પાસા પડ્યા;
એ ભાગ્યશાળી ભાગિયા, તે ખટપટો સૌ ખોઈને.
જન જાણીએ મન માનીએ નવ કાળ મૂકે કોઈને."

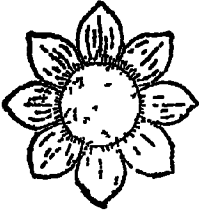
o o o

"સાહ્યબી સુખદ હોય માન તણો મદ હોય,
ખમા ખમા ખુદ હોય તે તે કશા કામનું ?
જુવાનીનું જોર હોય એશનો અંકોર હોય,
દોલતનો દોર હોય એ તો સુખ નામનું;

વનિતા વિલાસ હોય પ્રૌઢતા પ્રકાશ હોય,
દક્ષ જેવા દાસ હોય, હોય સુખ ધામનું.
વદે રાયચંદ એમ, સદ્ધર્મને ધાર્યા વિના,
જાણી લે જે સુખ એ તો, બે એ જ બદામનું ?"

શ્રીમદ્ રાજચંદ્રજી રચિત પદ

૫

ઇંદ્રિયવિષયરૂપ વિવશતાનાં વિવિધ દૃષ્ટાંતો

o વિચારશક્તિવાળો મનુષ્ય વિષયવશ કેમ થાય છે ?

શાસ્ત્રોમાં કથન છે કે મોહકર્મની પ્રબળતા વડે જીવને ઇંદ્રિયોના વિષયો ગ્રહણ કરવાની નિરંતર ઇચ્છા રહ્યા કરે છે. જીવ તે મેળવવા વ્યાકુળ થઈ દુઃખી થાય છે અને મૃત્યુ જેવા પ્રસંગોની દરકાર કર્યા વગર તે વિષયોનું સેવન કરે છે. અગાઉ જણાવ્યું છે કે સ્પર્શ સુખ માટે હાથી, હાથણીના સ્પર્શમાં આસક્ત થઈ દોડે છે અને ખાડામાં પડી જવાથી મૃત્યુને શરણ થાય છે.

માછલીને પકડવાના આંકડામાં માંસાદિ લગાવવામાં આવે છે. જિહ્વાના સ્વાદ ખાતર માછલી તે માંસાદિ લેવા લલચાય છે અને જાળમાં ફસાઈને મરણને શરણ થાય છે.

ભ્રમર કમળપુષ્પના પરાગની સુગંધથી આકર્ષાઈને તેમાં બેઠો જ રહે છે, સાંજ પડતાં કમળ બિડાઇ જતાં તે મરણને શરણ થાય છે.

પતંગિયું દીપકના પ્રકાશથી આકર્ષાઈને અગ્નિમાં પડતું મૂકે છે અને ક્ષણવારમાં મરણને શરણ થાય છે.

હરણ કર્ણપ્રિય રાગનો રાગી થઈ, મોરલી આદિના સૂરમાં લોભાઈ દોડે છે અને શિકારીના હાથનો ભોગ બને છે.

આમ એક જ ઇંદ્રિયની એક જ વિષયને ભોગવવાની તીવ્ર લાલસા જીવને મૃત્યુના ડરથી પણ ચૂકવી દે છે. તો પછી જેની પાંચે ઇંદ્રિયોની લોલુપતા વધુ હોય તેની શી દશા ગણવી ?

"અલિ પતંગ મૃગ મીન ગજ,
એક એક રસ આંચ,
તુલસી તિનકો કૌન ગત,
જામેં વ્યાપત પાંચ."

મનુષ્યને પાંચ ઇંદ્રિયો સાથે અધિક શક્તિયુક્ત મન મળ્યું છે. આ ભૌતિક જગતમાં જેમ જેમ સાધનસામગ્રીની વિપુલતા થતી જાય છે તેમ તેમ માનવની વિષયદોડ વધતી જાય છે, અને જાણે પાંચ ઇંદ્રિયોના વિષયને એક સાથે ભોગવી લેવા જીવ તરસે છે. જેમકે, સુંવાળી ખુરશી પર બેસીને ટેબલ પર ભોજનની થાળીમાંથી સ્વાદપૂર્તિ થતી હોય, તે તે પદાર્થોની ગંધમાં લહેર આવતી હોય, સામે રંગીન ટીવીમાં સીનેમા જોવાતો હોય, ગીતો સંભળાતાં હોય, આમ જીવ કેવળ કર્મધારામાં નિરંતર જીવતો હોય છે. છતાં તૃષ્ણા મરતી નથી પણ પુષ્ટ થાય છે. એવી ને એવી દોડમાં યમદૂતનું તેડું આવીને ઊભું રહે છે, ત્યારે જે પદાર્થોને તેણે મારા કરીને પરિચય આપ્યો હતો, જેમા મોટાઈ માની હતી, સુખ માન્યું હતું તેમાંની એક રજકણ, રત્નાદિ કે ચેતન એવા સ્ત્રીઆદિ કોઈ સાથે આવે તેવી વ્યવસ્થા નથી અને જીવને એકલાને સંસારયાત્રાએ નીકળવું પડે છે

આ સર્વ ઇંદ્રિયને વશ મન વિષયોને ગ્રહણ કરે છે. પ્રાપ્ત થયેલા વિષયો ટકી રહે તેવું પ્રયોજન જીવ યોજે છે. ભોજન, વસ્ત્ર, પાત્ર, ધન, સ્ત્રી, મિત્ર ઇત્યાદિ વિષયો ઇંદ્રિય સન્મુખ ન હોય ત્યારે, તેની સ્મૃતિ માત્રથી પણ વિષયોમાં આનંદ માણે છે. આ સર્વ કર્મચેતનાના પ્રવાહો છે.

આમ જીવ વિષયોમાં તદાકાર થઈ સત્‌ધર્મથી વિમુખ રહે છે અને તેથી કર્મપ્રભાવની પ્રબળતા વધતી રહે છે. તેને પરિણામે આ જન્મમાં આત્મા સુખથી વંચિત રહે છે. ધર્મનો અધિકારી થતો નથી અને પુનર્જન્મમાં તે તે કર્મનાં પરિણામો ભોગવે છે. તેના પ્રકારો કોઈ હોસ્પિટલમાં, સ્મશાનયાત્રામાં, અનાર્યભૂમિમાં અને કંગાલિયતમાં દૃષ્ટિગોચર થાય છે અને જે સામાન્ય માનવની દૃષ્ટિમાં આવતાં નથી તેવાં અકલ્પ્ય દુઃખો

તો વર્ણવી શકાય તેવાં નથી. કેવળ આવાં દુઃખોથી ભય પામી વિષયોથી દૂર રહેવું તે તો પ્રાથમિક સામાન્ય ઉપાય છે, પરંતુ જીવનું જ્ઞાનસ્વરૂપ તથા અનંતશક્તિ જે આવરણયુક્ત છે, તેને પ્રગટ કરવાનો ધર્મ તે યથાર્થ ઉપાય છે.

"હું અને આ હું છું આનો, અને છે મારું આ,
જે અન્ય કો પરદ્રવ્ય મિશ્ર સચિત્ત અગર અચિત્ત વા" ૨૦

"હતું મારું આ પૂર્વે હું પણ આનો હતો ગતકાળમાં
વળી થાશે મારું અને આનો હું થઈશ ભવિષ્યમાં" ૨૧

"અયથાર્થ આત્મવિકલ્પ આવો જીવ સંમૂઢ આચરે,
ભૂતાર્થને જાણેલ જ્ઞાની એ વિકલ્પ નહિ કરે" ૨૨

શ્રી કુંદકુંદાચાર્ય રચિત શ્રી 'સમયસાર' માંથી

૦ મનુષ્યને દુઃખ ગમતુ નથી છતાં શા માટે તેનાથી મુકત થવા ઈચ્છતો નથી?

મનુષ્યદેહી આત્મા સિવાય અન્ય તિર્યંચ યોનિમાં જ્યાં કવચિત્ શાતા-સુખ અને પ્રાયે દુઃખ છે, છતાં તે પ્રાણીઓ દુખમુક્તિનો ઉપાય કરી શકતાં નથી. એવી પરાધીન પ્રાપ્તપરિસ્થિતિને મૂંગે મોઢે સહી ક્રમથી વિશુદ્ધિ કરે છે. મનુષ્યને સંસારમાં જ્યાં અનુકૂળતા છે ત્યાં તો દુઃખના મૂળ સ્વરૂપને તે સમજતો નથી. વળી આશાતૃષ્ણાની જળો એને એવી ચોંટી છે કે તે હજુ વધુ સાધન-સંપત્તિ મેળવવા જ મથે છે. જે મનુષ્યને સંસારમાં પ્રતિકૂળતા છે તેને દુઃખ માની સંસારના ભૌતિક ઉપાયો વડે દુઃખ દૂર કરવા પ્રયત્ન કરે છે. માનવદેહધારીએ પોતાના કે પરિવારના નિર્વાહ માટે, અર્થ માટે પુરુષાર્થ કરવો જરૂરી છે, પણ જ્ઞાનીપુરુષ એમ કહે છે કે તે સુખનો માર્ગ નથી. દીર્ઘકાલીન અભ્યાસવશ, લોકસંજ્ઞા વડે કે સુખ-દુઃખની વ્યાખ્યા કરી તેવાં સુખો પ્રાપ્ત કરવા તે પુરુષાર્થ કરે છે. જ્ઞાની પુરુષના સંગ વગર સાચા સુખનો બોધ પ્રાપ્ત થવો અસંભવ છે. અસત્સંગના પરિબળે સુખી થવા ઇચ્છતો મનુષ્ય પણ દુઃખને પ્રાપ્ત કરે છે. તે ધર્માદિ પુરુષાર્થનો ક્રમ સમજતો નથી. ધર્મસન્મુખ પુરુષાર્થ સુખનું નિમિત્ત બને છે.

સંસારના કોઈ ખૂણામાં એકાંત સુખ હોત તો મહાવીર કે બુદ્ધ જેવા મહાત્માઓએ નગરમાં કે મહેલમાં અથવા વિપુલ સમૃદ્ધિ કે સૈન્યના

બળે એક ખૂણો શોધી કાઢયો હોત. ચરમશરીરી એવા તીર્થંકરાદિને પણ લોકસંજ્ઞાએ ગણાતા ભૌતિક સુખનો ત્યાગ કરી મોક્ષમાર્ગની પ્રક્રિયામાં પ્રવર્તવું થયું તે જગતના જીવો માટે બોધરૂપ છે અને સહેતુક છે.

જેમ કુશળ વૈદ્ય રોગનું નિદાન કરી રોગીને તેનો ઉપાય બતાવે છે તેમ, જ્ઞાની પુરુષોએ સંસાર દુઃખ મટવાનો ઉપાય પ્રથમ સ્વયં યોજીને પછી જગત સમક્ષ મૂકયો છે, પણ જે જીવો હજી ભ્રમમાં છે તેમને આવા ઉપાય પરત્વે રુચિ થતી નથી. અરે! તે જીવો તો ધર્મ નામનું કોઈ તત્ત્વ છે તેવું હજી વિચારતા નથી. અને તેથી દુઃખથી મુક્ત થવાનો સાચો ઉપાય યોજતા નથી. ભલે તેઓ તેમ જીવે તેથી કંઈ જગતમાં જ્ઞાનસ્વરૂપ પરમાત્માએ પ્રગટ કરેલો સુખનો માર્ગ છે તે અપ્રગટ થવાનો નથી. મેલેરિયાનો દર્દી મિઠાઈ મુખમાં મૂકીને કહે કે મિઠાઈ કડવી છે તેથી કંઈ મિઠાઈ તેનો ગુણ ત્યજી દેતી નથી.

૦ ઈન્દ્રિયજન્ય વિષયોમાં સુખાભાસ.

સંસારનાં વિવિધ સાધનો અને પ્રકારોમાં ઇન્દ્રિયજન્ય વિષયોથી સુખ મળે છે તેવો એક અનાત્મભાવનો સંસ્કાર ગ્રહણ થયેલો છે. કારણ કે સાચા જ્ઞાન અને દર્શન–શક્તિની અતિ મંદતાને કારણે પ્રાણીમાત્ર–મનુષ્ય ઇંદ્રિયો વડે જ સર્વ વ્યાપાર–પ્રવૃત્તિ કરતો હોવાથી એમ જાણે છે કે આ ઇંદ્રિયો તે હું, મન તે હું, દેહ તે હું અને તેના વડે જે કંઈ જાણું, જોઉં અને અનુભવું છું તે સાચું સુખ છે. વાસ્તવિક રીતે તે પરલક્ષી સુખાભાસ છે.

દૃષ્ટાંતઃ–

બે કીડીઓ હતી. તેમાંની એક કીડી ખાંડના વ્યાપારીના કોઠારમાં જઈ ચઢી, ત્યાં જ રહેવા લાગી. બીજી કીડી મીઠાના વ્યાપારીને ત્યાં પહોંચી ત્યાં જ રહેવા લાગી. ખાંડની જગા વાળી કીડી હતી યોગ્ય જગાએ અને ખાંડનો સ્વાદ માણીને સુખે કાળ નિર્ગમન કરતી હતી. મીઠાની જગા વાળી કીડી હતી તો ખારાશની જગામાં છતાં પણ તે ત્યાં સુખે કાળ નિર્ગમન કરતી હતી. બંનેનાં પોતાનાં વાતાવરણ પ્રમાણે સંસ્કાર આકાર પામ્યા હતા. એકવાર અચાનક બંને કીડીઓનું મિલન થયું. ખાંડવાળી કીડી મીઠાવાળી કીડીને પોતાની સાથે લઈ ગઈ, અને ખાંડના

કોથળા પર બંને ફરવા લાગી, ખાંડવાળી કીડીએ મીઠાવાળી કીડીને પૂછ્યું કે મીઠા કરતાં આ ખાંડ કેવી લાગે છે? મીઠાવાળી કીડીએ જવાબ આપ્યો કે મને ત્યાં અને અહીં કશો ફરક લાગતો નથી. ખાંડવાળી કીડીને આશ્ચર્ય થયું. હકીકતમાં મીઠાવાળી કીડીએ પોતાના મુખમાં મીઠાનો કણ રાખેલો અને ખાંડવાળા કોથળા પર ફરે, મુખથી સ્પર્શ કરે પણ મીઠાની કણી હોવાથી તેને ખાંડના ગળપણનો સ્વાદ કેવી રીતે આવે! આ રૂપક છે, આપણે તેના પરથી એ સમજવાનું કે ઇંદ્રિયજન્ય સુખના સંસ્કાર સાથે જીવ આત્મસુખ, નિરપેક્ષ સુખનો અનુભવ કેવી રીતે કરી શકે? આથી પ્રથમ તેણે નિરધાર કરવો પડે કે અનિત્ય સાધન વડે નિત્યનું સુખ પ્રાપ્ત થઈ શકે નહિ. પરાધીન કરણો વડે સ્વાધીન સુખ પ્રાપ્ત થઈ શકે નહિ, ક્ષણિક સુખનો આભાસ ઉત્પન્ન કરનાર સ્થાનોમાંથી શાશ્વતસુખની પ્રાપ્તિ ન હોય. શાશ્વત સુખનો માર્ગ શાશ્વતી પળ-પર્યાય વડે પ્રાપ્ત થાય છે અને તે આત્મજ્ઞાન વડે જ પ્રાપ્તવ્ય છે.

૦ સ્પર્શેન્દ્રિયમાં સુખની ભ્રાંતિનું દૃષ્ટાંત :

ઇંદ્રિયોના વિષયો વડે મને સુખ છે એ સંસ્કાર હાડ, ચામ, માંસ, મજ્જા સાથે એવો એકાકાર થઈ ગયો છે કે વ્રતધારી, ત્યાગી, સંત, સંન્યાસી પણ જો અજાગૃત રહે તો તેને પણ ભ્રમમા નાંખી ચક્કરમાં પાડી દે છે.

એક ગુરુ અને એક શિષ્ય હતા. બંને એક ગામને પાદરે મહાદેવના મંદિર પાસે નાની ઝૂંપડીમાં રહે. રોજ સત્સંગ કથા ચાલે, ગુરુજી શ્રોતાઓને નિત્ય બ્રહ્મવ્રત ઉપર અનેકવિધ દૃષ્ટાંતોથી તેનો મહિમા દર્શાવે, અને જીવ ભ્રમમાં કેવો ભૂલે છે તેની ચેતવણી પણ આપે. શિષ્યને રોજે બ્રહ્મવ્રતની જ વાતો સાંભળીને એમ થતું કે ગુરુજી રોજે આ એક જ વાતનો શું કામ આગ્રહ રાખતા હશે? વળી અમે બંને તો બાળ બ્રહ્મચારી છીએ, હવે શુ ભૂલમાં પડવાના હતા, કે ભ્રમ ઉત્પન્ન થવાનો હતો? વળી કોઈવાર વિષય બદલવા ગુરુજીને ઈશારો પણ કરી લેતો.

સમય પસાર થઈ રહ્યો છે, કાળક્રમે ગુરુજીનો દેહવિલય થયો. હવે શિષ્ય-ગુરુપાઠમાં ઉપદેશ આપવા લાગ્યા અને વિષયને બદલી લોકોનું મનોરંજન થાય તેવી કથાઓ કહેવા લાગ્યા. લોકો ખુશ અને ગુરુજી પણ ખુશ.

એકવાર એવું બન્યું કે ગામમાં એક ઘરમાં પતિએ પત્નીને ખૂબ મારીને કાઢી મૂકી. રંક એવી તે અબળા ભયની મારી ભાગીને આ ઝૂંપડી પાસે આવી. તેણે ગુરુજીને બૂમ મારી પોતાને આશરો આપવા વીનવ્યા. ગુરુજીએ ઝૂંપડીમાંથી જ જવાબ આપ્યો કે અમે તો સંન્યાસી છીએ, વળી એકલા છીએ, રાત છે, એકાંત છે, સ્ત્રીને આશરો કેવી રીતે આપીએ? તું અન્યત્ર ચાલી જા. શિયાળાની કડકડતી ઠંડીમાં સ્ત્રી ધ્રૂજતી હતી, તેણે ઘણાં આર્ત્તસ્વરે ફરી વિનવણી કરી. ગુરુજીને પણ અનુકંપા આવી. તેમને એક ઉપાય સૂઝયો, તેઓ બહાર નીકળ્યા અને તે સ્ત્રીને મહાદેવના મંદિરમાં મૂકી આવ્યા, અને કહ્યું કે તું અંદરથી દરવાજો બંધ કરીને સૂઈ જા કોઈ ભયનું કારણ નથી. પણ જો રાત્રે ગમે તે માણસ બારણું ઉઘાડવા કહે કે બારણા પર ટકોરા મારે તો પણ તારે બારણું ખોલવું નહિ.

તે સ્ત્રીએ મહાદેવના મંદિરમાં ગુરુજીની વાતનો ખ્યાલ રાખી આશરો લીધો અને નિરાંતે ઉંઘી ગઈ. આ બાજુ સંન્યાસીજી પોતાની ઝૂંપડીમાં ગયા. પ્રથમ તો સ્ત્રીની કંગાળ અને નિરાધાર દશાનો વિચાર આવતાં અનુકંપા થઈ, તે વિચારમાં એ સ્ત્રીની આકૃતિએ ચક્ષુમાં એવું સ્થાન લીધું કે, સંન્યાસીજી તેને જેમ જેમ ભૂલવા જાય તેમ તેમ તે આકૃતિ વધુ તાદૃશ્ય થતી જાય. ધાબળા પરથી ઊઠી સંન્યાસીજી બહાર આવીને બેઠા, પ્રભુનામસ્મરણ કરવા લાગ્યા. ગામનું પાદર, ચાંદની રાત, કુદરતી સૌંદર્ય, સંન્યાસીજીનું મન વાસનાથી ઉત્તેજિત થયું, પછી તો મનરૂપી અશ્વ કંઈ થોભે નહિ, વાસનાએ પગ ઉપાડયા અને સંન્યાસી મહાદેવના મંદિર આગળ પહોંચી ગયા. હવે હાથ કામે લાગ્યા, અને બારણા ખટખટાવ્યા. અંદરથી સ્ત્રીએ પૂછયું કોણ છે? સંન્યાસીએ મધુર અવાજે કહ્યું કે હું જાતે જ ગુરુજી છું, બારણું ખોલ, સ્રીએ ધ્રૂજતા અવાજે જવાબ આપ્યો કે, આપે જ મને કહ્યું છે કે ગમે તે આવે બારણું ન ખોલવું. સંન્યાસી તો બારણાને ધક્કા મારવા લાગ્યા. બારણું ખૂલ્યું નહિ, હવે ઉષાનું આગમન વાતાવરણમાં વર્તાતું હતું સંન્યાસીનું મન પણ ઉતાવળું થયું હતું, તેમણે મગજ ચલાવ્યું અને કૂદકો મારી છાપરા ઉપર ચઢયા, ત્યાં એક નાનું બાકું હતું તેમાંથી કૂદકો મારવા વિચાર કરે છે ત્યાં યોગાનુયોગ નિત્યક્રમ મુજબ ગામના એક ભૂદેવ 'જય ભોળાનાથ, જય શંભુ' કરતાં કરતાં આવી પહોંચ્યા. તેમનો અવાજ

કાને પડતાં જ સંન્યાસી છાપરા પરથી કૂદકો મારીને નીચે ઊતર્યા, ચૂપચાપ પોતાની ઝૂંપડીમાં પહોંચી ગયા. ભૂદેવે પણ બંધ બારણા પર ટકોરા માર્યા, પેલી સ્ત્રી તો અંદર ધ્રૂજતી હતી, કે આ રક્ષક જ ભક્ષક થશે તો આબરૂ કેમ રહેશે ? સવારના આછા અજવાળામાં તેણે જોયું કે આ તો કોઈ પ્રજ્ઞાચક્ષુ ભૂદેવ પૂજા કરવા આવ્યા છે, તેણે ધીમે રહીને બારણું ખોલ્યું અને શીઘ્રતાથી ચાલી ગઈ.

આ બાજુ સંન્યાસી ઝૂંપડીમાં જઈને વિચારવા લાગ્યા, કે અહો ! ગુરુજી જ્યારે રોજે બ્રહ્મવ્રત વિષે ઉપદેશ આપતા ત્યારે મારા મનમાં અહં કેવો જાગતો કે આપણે તો બ્રહ્મચારી છીએ, તેને રોજે ઉપદેશની શું જરૂર છે ? પણ આજે એ અહં અને ભ્રમનો પરચો બરાબર મળી ગયો. મનોમન ગુરુજીને પ્રણામ કરી, ઝૂંપડીને ત્યજીને, ગામને ત્યજીને તે ત્યાંથી ચાલી નીકળ્યા. સંન્યાસ હતો એટલે આટલીયે વિચારશક્તિ જાગૃત હતી, તો કટોકટીને પાર કરી ગયા, ગુરુવચનના સથવારે ચાલી નીકળ્યા. પણ સંસારમાં જીવને સંયમની વિચારશક્તિ નથી, ગુરુવચનનું શ્રવણ નથી, સત્સંગનો મહિમા નથી, અરે ! આત્મા છે તેવું જ ભાન નથી, તેને કોણ બચાવશે ?

૦ રસનેન્દ્રિયમાં સુખની ભ્રાંતિનું દૃષ્ટાંત :

એક ગામને પાદરે કુદરતી પ્રફુલ્લિત વાતાવરણમાં એક વૃક્ષ નીચે નાની સરખી ઝૂંપડીમાં એક સંન્યાસી રહે. ભક્તિમય જીવન, નિસ્પૃહ મન, સ્વસ્થ તન અને અકિંચન એવા સંન્યાસી પવિત્ર જીંદગી ગાળતા હતા. લોકસંપર્કમાં કેવળ સાંજે એકવાર કથા કરે, એકવાર ભિક્ષાવૃત્તિ કરે. તેમના પવિત્ર જીવનનું અને નિર્મળ કથનનું લોકોનાં હૃદયમાં સ્થાન હતું. છતાં સ્વામીજી ક્યારેય કોઈની એક વસ્તુ સ્વીકારતા નહિ, એવી લાલચમાં પડતા નહિ. ભક્તગણ વધતો ગયો છતાં સંન્યાસીને એનું કંઈ માનપાન સ્પર્શ્યું ન હતું. તેમની વાણીથી લોકોના જીવનમાં ધર્મપ્રેમ જાગ્યો હતો. સૌ યથાશક્તિ દયા–પરોપકારાદિ કાર્યો કરતાં.

આ ગામમાં એક ગર્ભશ્રીમંત વણિક શેઠ અને શેઠાણી રહેતાં. તે દંપતિને સંસારના નાના પ્રકારનાં સુખમાં નિસંતાનપણાનું દુઃખ સાલતું હતું. શેઠ તો વ્યાપારમાં વ્યસ્ત હતા. શેઠાણી ઘર કરતાં સત્સંગ સારો એમ ભાવ રાખીને કથામાં જતાં, તેઓ કથાશ્રવણથી બોધ પામીને દુઃખ

ભૂલીને દાનાદિ જેવાં કાર્યોથી પ્રસન્ન રહેતા. આથી એકવાર શેઠને આગ્રહ કરી કથામાં લઈ ગયાં. પછી શેઠને પણ કથાશ્રવણમાં રસ લાગ્યો. તેમાં યોગાનુયોગ એ દંપતિને એક પુત્રની પ્રાપ્તિ થઈ. પછી બંનેની કથા-પ્રીતિ અને સંન્યાસી પ્રત્યેની શ્રદ્ધામાં ભાવ વધી ગયો, આ બાજુ સંન્યાસી તો નિસ્પૃહ હતા. સહજભાવે તેમનો સત્સંગ ચાલતો હતો.

પુત્રના નામકરણવિધિના પ્રસંગે શેઠે ખૂબ ઉત્સાહપૂર્વક ગામમાં મિઠાઈ વહેંચી, અને સંન્યાસીને જાતે સુંદર બદામની બરફી આપવા પહોંચી ગયા સંન્યાસીએ આજ સુધી કયારેય એક કણ કોઈનો સ્વીકાર્યો ન હતો. શેઠ આગ્રહ કરે અને સંન્યાસી તેમને અનુગ્રહ કરી સમજાવે. છેવટે શેઠે થાકીને એ મિઠાઈ ત્યાં જ રાખી કે સાંજે સત્સંગમાં સૌને પ્રસાદમાં આપીશું.

સાંજે સન્યાસીએ કથાશ્રવણ પુરું કર્યું. સૌને પ્રસાદ વહેંચાયો અને સૌ વિદાય થયા. હવે બન્યું એવું કે બરફીનો એકાદ ટુકડો શેષ રહ્યો હતો તેના પર સંન્યાસીની નજર પડી. બે–ચાર વાર પાછી ખેંચી પણ નજર વળી વળીને ત્યાં જ જાય, પછી તો સંન્યાસી ઊભા થયા, મિઠાઈને હાથમા લઈ સૂંઘી, બદામની બરફી શેઠે ભાવપૂર્વક સંન્યાસીજીને અર્પણ કરવા બનાવડાવેલી એટલે ઉચ્ચ પ્રકારની હોય તે સ્વાભાવિક છે. હવે સંન્યાસીજી બરફી હાથમાં લઈ વિચારવા લાગ્યા કે શેઠ કેટલા ભાવપૂર્વક મિઠાઈ લાવ્યા હતા. તેમના મનના ભાવનો પણ મેં આદર ન કર્યો, એક ટુકડો ખાવામાં શું વાંધો હતો! પ્રથમ (નજરે) ચક્ષુઇન્દ્રિયે આકર્ષણ ઊભું કર્યું પછી, હાથમાં લીધી (સ્પર્શ ઇંદ્રિય) વળી સૂંઘી (ઘ્રાણેન્દ્રિય) પછી મનની ઇચ્છા બળવત્તર થઈ (કામના) અને છેવટે સંન્યાસીજીનો લાંબા સમયનો ત્યાગરૂપી ચેક વટાવાઈ ગયો, સંન્યાસીએ મિઠાઈને મુખમાં પધરાવી અને થયું કે અહા! કેવી સુંદર સ્વાદિષ્ટ મિઠાઈ હતી, મારે શેઠજીના માન ખાતર ખાવી જોઈતી હતી. આમ કર્મચેતના એક લપડાક મારી આગળ વધી તેઓ આત્મભાવ ભૂલી અનાત્મભાવમાં સરી પડયા. ખેર! થયું તે થયું હજી શેઠને ત્યાં મિઠાઈ તો રહી હશે. માટે તેમને ઘેર જ પહોંચી જાઉં, શેઠ તો રાજી થશે અને મને તૃપ્તિ થશે.

સંન્યાસી તો શેઠના ઘર તરફ ઊપડયા. ઇચ્છાવશ પગ પણ જોરમાં ચાલતા હતા. ચોમાસાના દિવસો હતા. ગામમાં ખાડા અને માર્ગો પાણી

કાદવથી ભરેલા હતા. સંન્યાસીજી બહારથી તો 'જય શંભો' બોલતા હતા, અંદરમાં 'જય બરફી' ચાલતું હતું. ત્યાં પગ લપસ્યો અને તેઓ ખાડામાં પડી ગયા. શરીર અને કપડાં કાદવમાં ખરડાઈ ગયાં, ત્યાં વળી શેઠ દુકાનેથી પાછા ફરતાં ત્યાંથી જ પસાર થતા હતા. શેઠે જોયું કે સંન્યાસી ખાડામા પડયા છે. તેમણે પ્રેમપૂર્વક સંન્યાસીજીને હાથ આપીને બહાર કાઢયા. કથામાં સંન્યાસી સૌને સંસાર–ખાડામાંથી બહાર કાઢવાનો ઉપદેશ આપતા હતા. અહીં શેઠે સંન્યાસીને ખાડામાંથી બહાર કાઢયા. કર્મચેતના જ્યારે આકાર લે છે ત્યારે ગાડી આમ અવળા પાટે ચાલે છે.

છતાં સંયમ હતો, સંન્યાસીનો વેશ હતો એટલે તેઓ જાગૃત થઈ ગયા. ખાડામાં પડયાને જ અંદરથી ધર્મચેતનાએ સંકેત આપ્યો, હે જીવ! બસ થયું, જરાક અમથી નજરના આકર્ષણે તને કેવા ખાડામાં ઉતારી દીધો, પ્રભુનો પાડ માન કે વચમાં આ ખાડો આવ્યો, નહિ તો ભવખાડામાં ઊતરવાનો દિ' નજીક હતો. પછી રોજે શેઠના ઘરની મિઠાઈનો ચસકો અને તે પછી કેટલીએ વાસનાની પરંપરા ઊભી થાત, જીવ હવે અહીં રોકાવાનું તારું કામ નથી.

શેઠજીનો ટેકો લઈ સંન્યાસી ખાડામાંથી બહાર નીકળ્યા શેઠજીએ વિનંતી કરી કે ઘર નજીક છે પધારો, પણ તેઓ તો સાંભળવા જ ઊભા ન રહ્યા. સીધા ગામના પાદર ભણી ઊપડયા, એટલું જ નહિ પણ ઝૂંપડી સામુંય જોવા ના રહ્યા તળાવની પાળે જઈ શરીર અને કપડાં સ્વચ્છ કરી, ગામને રામ રામ કરી જંગલની વાટે, સીધા ગુરુજીની સમીપે પહોંચી ગયા, શેષ જીવન નિઃસંગતામાં ગાળી, જીવન સાર્થક કરી ગયા.

० હિતશિક્ષા :

સંન્યાસી પાસે તો સંયમ હતો, સાધના હતી, આત્માનું સંધાન હતું. ગુરુજીની નિશ્રા હતી, ભલે એક ઝોકું ખાઈ લીધું. પણ જાગૃત થઈ માર્ગમાં આવી ગયા. પણ જે જીવો પાસે આત્માની કોઈ વાત નથી, સદ્‌ગુરુનો બોધ નથી, તેમની આ પંચેન્દ્રિયો શું દશા કરશે? તે જીવો તેનાં પરિણામો ભલે જાણતા ન હોય. પણ જેમ ગોળ ખાવાથી મોં ગળ્યું થાય છે, લીમડાના રસથી મોં કડવું થાય છે, પદાર્થના સંયોગથી પરિણામ આવ્યા વગર રહેતું નથી, તેમ જીવના વિષયાકારે થતાં પરિણામો, શુભાશુભ ક્રિયાઓ, દુષ્કૃત્ય કે સુકૃત્યના કાર્યોનું પરિણામ આવ્યા વગર રહેતું નથી. કર્મ કે

કુદરતની વ્યવસ્થા જ એવી છે કે અવિરત ગતિએ યથાસમયે તેનું પરિણામ નીપજ્યા કરે છે. કર્મથી કે મૃત્યુ જેવા તથ્યોથી બચવા ગમે તેટલા પ્રયત્ન કરનાર તે પરિણામોમાંથી બચી શકયા નથી. તે આપણે રોજે જોઈએ છીએ, પણ આપણે તેમાંથી બાકાત છીએ તેમ જાણીને નિર્ભય થઈ જગતની એ જ ચક્કીમાં સામે ચાલીને પીસાઈએ છીએ. એ ઇંદ્રિયોના દૃષ્ટાંત ઉપરથી અન્ય વિષયોની લીલા સમજી લેવી.

"ચલતી ચક્કી દેખ કે દિયા કબીરા રોય,
દો પાટન કે બીચમેં, બાકી બચા ન કોય."

ઘંટીના બે પડમાં ગયેલા દાણા બધા જ પીસાઈને લોટ થઈ જાય છે. ખીલામાં કે ઊછળીને બહાર પડેલા દાણા જ બચી જવા પામે છે તેમ રાગ-દ્વેષના પાટાની ઘંટીમાં સંસારના જીવો પિસાઈ રહ્યા છે. તેમાંથી કોઈ બચી શકતું નથી. જે ધર્મના ખીલામાં આવી જાય છે તે બચી જવા પામે છે.

૦ કર્ણેન્દ્રિયના વિષય સુખની ભ્રાંતિનું દૃષ્ટાંત ·

કોઈ નગરની રચના એવી હોય છે કે તેમાં તમે કયાંથી પ્રવેશ કર્યો અને કયાં નીકળવું તે સમજી ન શકો, એના એજ પ્રવેશની આજુબાજુ આંટાફેરા કરો પણ જો માર્ગદર્શક ન હોય તો તમે બહાર નીકળી ન શકો. માનવનું મન એક મહા ભૂલભૂલામણી જેવું છે. તેમાં વૃત્તિઓ કયારે અને કેવી રીતે ઉઠે છે, જીવ તેની સાથે એવો તદાકાર થાય છે કે અનંતોકાળ તે કર્મરૂપ વૃત્તિઓને જ પોતાનું સ્વરૂપ જાણી ભૂલાવામાં પડે છે, તેને માનવજન્મ મળવા છતાં યોગ્ય સદ્ગુરુ ન મળે તો માર્ગ મળતો નથી. સંસારના પ્રવેશદ્વારની આજુબાજુ આંટા ફેરા-પરિભ્રમણ કર્યા જ કરે છે, આજ સુધી તે બહાર નીકળવા પામ્યો નથી. ઉંદર ફૂંકી ફૂંકીને કરડે તેમ મન વિષયોનું આકર્ષણ આપી સુખનો ભાસ ઊભો કરી જીવને ફોલી ખાય છે.

એકવાર એક સાધુ એક નગરમાંથી પસાર થઈ રહ્યા છે. ત્યાં તેમના કાનમાં મધુર અવાજના ગુંજારવનો સ્પર્શ થયો. પ્રથમ તો સંયમના સંસ્કારે એ શ્રવણ પ્રત્યેથી મનને પાછું ખેંચી લીધું અને ઝડપથી પોતાને સ્થાને પહોંચી ગયા. વૃત્તિનું વર્તુળ, મોહનીય કર્મના,ચારિત્ર મોહ-

નીચના ખાતાનું કાર્ય ઘણું જોરદાર હોય છે. વૃત્તિ વ્યક્ત થાય તો જીવ તેમાં તદાકાર થઈ જાય અને જો વૃત્તિનું દમન થાય તો તેનો વિકલ્પ લાંબો કાળ ચાલે છે. સાધુએ તો દૃઢ નિશ્ચય કર્યો કે કાલે એ દિશા તરફ જવું જ નહિ. છતાં થોડી થોડી વારે પેલા ગીતનો ગુંજારવ સંભળાયા જ કરે.

બીજે દિવસે નગરમાં જતાં તો સાધુએ દિશા બદલી નાંખી, પણ પાછા વળતાં વૃત્તિએ પગને આ દિશામાં દોર્યા એ જ સુંદર ગીત, કંઠ અને આલાપ સાધુએ વિચાર કર્યો, આપણે ક્યાં ખાસ સાંભળવાના પ્રયોજનથી આવ્યા છીએ. આતો સહેજે સહેજે શ્રવણ થાય છે, આમ ત્યાં થોડીવાર ઊભા રહીને ગીત સાંભળી રાજી થયા. બે ચાર દિવસ આવો પ્રકાર ચાલ્યો. ગીતશ્રવણમા સાધુ તો લીન થઈ જતાં, એમ કરતાં એક દિવસ તો એ સુંદર આવાસના પગથીયા ચઢી ગયા.

હવે આ તો રાજગણિકાનો આવાસ તેમાં કમી શું હોય? ગાયિકાને દાસીએ સમાચાર આપ્યા કે કોઈ સાધુ પધાર્યા છે. ગાયિકા સુસંસ્કારી હતી, તેણે સાધુનું સન્માન કર્યું, અને બેઠક આપી, શી આજ્ઞા છે? એમ પૂછ્યું. સાધુએ તેના ગીત અને કંઠની પ્રશંસા કરી, અને પોતાની સાંભળવાની ઇચ્છા દર્શાવી, ગાયિકાનો જે ક્રમ હતો તે પ્રમાણે ગાયન-વાદન થયા સાધુ નો હવે ત્યાં રોજે આવવાનો ક્રમ થઇ ગયો. વળી ગરમીના દિવસો શરૂ થયા, એથી ગાયિકાએ સાધુને ભીક્ષાની અનુકૂળતા કરી આપી, પછી સાધુની વૃત્તિઓ આગળ વધતી ગઈ. અને મનબુદ્ધિની છલના ચાલી કે આ તો કેવળ શ્રવણનો આનંદ છે. પછી સાધુએ સંકોચ ત્યજી દીધો. સન્માન મળ્યું, ભીક્ષા મળી, એટલે વિચાર્યું કે સાંજે જંગલની ઝૂંપડીમાં પાછા જવાની શું જરૂર છે. આવાસની સાથે મોટું ઉપવન છે તેમાં જ રાત ગાળવી, એ ગોઠવણ પણ થઈ ગઈ. હવે સાધુ તો ગાયિકાના રૂપમાં, નૃત્યમાં, મેવા-મિઠાઈમા, હાવભાવમાં, શ્રવણમાં બરાબર તદાકાર થઈ ગયા છે. ગાયિકા-પોતાના અંતરમાં વિચારતી હતી કે આ સાધુને સમય આવે સાધુતાનું મૂલ્ય સમજાવવું છે તેથી ધીરજ રાખી સાધુની સેવા કરી લેતી.

સમય વણથંભ્યો પસાર થઈ રહ્યો છે. ઠંડીના દિવસોનો પ્રારંભ થયો છે. એકવાર ગાયિકા રાજદરબારમાં નૃત્ય કરીને મોડી રાત્રે પાછી ફરી

છે. થાક અને ઠંડીથી શરીર ધ્રુજી રહ્યું છે. સાધુ તો તેની રાહ જોતા અપલક નેત્રે બેઠા હતા. દાસી સગડીમાં તાપ કરી ગાયિકા પાસે મૂકી ગઈ. ગાયિકા પોતાની સુંદર બેઠક પર આરામથી પડી છે, ત્યાં સાડીનો છેડો સગડીમાં પડ્યો અને બળવા લાગ્યો. સાધુ એ સેવાની તકનો લાભ લેવા, પોતાના ઉમળકાને રોકી ન શક્યા. તરત જ ઊભા થઈ સાડીને મસળવા લાગ્યા અને બોલ્યા કે, "અરે! આ કિંમતી સાડી બળી રહી છે." તોય ગાયિકાનું રૂંવાડું ફરક્યું નહિ. સાધુના હાથ પણ દાઝી ગયા. ત્યારે ગાયિકાએ એક માર્મિક સ્મિત કર્યું. આ જોઈ ને સાધુને આશ્ચર્ય થયું, ગાયિકાએ તેનો પ્રત્યુત્તર આપ્યો કે, "હે સાધુ મહારાજ! આ સાડીની કિંમત બે-પાંચ હજારની હશે. તે બળીને ખાખ થઈ જશે તોય રાજ્યના ખજાનામાંથી તેવી બે-પાંચ સાડીઓ મેળવતાં વાર નહિ લાગે, પણ તમારા આ સંયમની કિંમત કેટલી તે તો કહો! તે ક્યા રાજના ખજાનામાંથી મળશે! આપ એક મધુર કંઠમાં મોહ પામીને કેટલાય મહિનાઓથી આપના સંયમનું મૂલ્ય વેડફી રહ્યા છો, જે કંઠની વૃદ્ધાવસ્થા થતાં કોઈ કિંમત રહેવાની નથી, શરીર છૂટતાં એ શરીર સાથે કંઠ પણ રાખ થવાનો છે, તેમાં લુબ્ધ બની આપે પ્રભુનો માર્ગ ત્યજી દીધો છે. આપે જે સંયમ ગ્રહણ કર્યો છે તેનું મૂલ્ય મોહના જોરે જતું કર્યું છે. જે સંયમ વડે જીવ મોક્ષ પામે તેને ત્યજીને તમે સંસારવૃદ્ધિ કરી રહ્યા છો."

તેજીને ટકોરો. આ વચનોનું શ્રવણ થતાં જ સાધુ ગણિકાનો ઉપકાર માની ત્યાંથી નીકળ્યા અને સીધા ગુરુના ચરણે જઈ બેઠા. સંયમ સેવેલો હતો. સંસ્કાર બચ્યા હતા, તેથી પ્રાયશ્ચિત્ત અને કડક સંયમના પાલનથી સાધુ ઊગરી ગયા.

૦ હિતશિક્ષા :

સંન્યાસી કે સાધુ જેવા પ્રમાદવશ જીવનદર્શન ચૂકી જાય છે, ત્યારે સંસારી જીવ તો મોહની પકડમાં પૂરો ફસાયો છે. તેને એમ લાગે છે કે સંસારમાં દુઃખ હોય તે સંયમ લે. પાચનશક્તિ બરાબર ન હોય તે ઉપવાસ કરે કે વૃત્તિનો સંયમ રાખે, સ્ત્રી ન મળતી હોય તે બ્રહ્મવ્રત પાળે, આંખનું દરદ હોય તે સીનેમા નાટક ના જુએ, બધિર હોય તો ગાન-વાદન ના સાંભળે, કાલ કોને દીઠી છે. ખાઓ, પીવો, હરો, ફરો, લહેર

કરો, સુખ ભોગવો. જવાની (યુવાની) છે તે વાત સાચી, પણ જવાની જવાની ખરી કે નહિ? ના તો કહી શકાય તેમ નથી. હા તો કહેવી જ પડશે. માટે બાપુ, જરા વેગ મંદ કરો, ગૃહસ્થ છું, સાધનસંપન્ન છું, તંદુરસ્ત છું. સ્ત્રી-પુત્રાદિ પરિવાર છે. ભગવાન મહાવીર કે બુદ્ધને તારાં કરતાં પણ અઢળક સમૃદ્ધિ-ઐશ્વર્ય મળ્યું હતું, તેમણે શા માટે તે સર્વ ત્યજ્યું? તેમણે સાચા સુખને પ્રાપ્ત કરી જગત માટે પણ તે જ તત્ત્વ દર્શાવ્યું. તેનો વિચાર કરી જરા ધીમો પડ અને વિચાર કે ધર્મ ધારણ કર્યા વગર સુખને ટકાવી શકાય તેમ નથી. સુખ પછી દુઃખ ડોકાયા કરે છે. સાચું સુખ તો ધર્મથી જ પ્રાપ્ત થાય છે.

શ્રી યોગેન્દુમુનિકૃત 'યોગસાર'માં કથન છે કે—

'મન ન ઘટે આયુ ઘટે, ઘટે ન ઇચ્છા મોહ,
આત્મહિત સ્ફુરે નહિ, એમ ભમે સંસાર. ૪૯

જેમ રમતું મન વિષયમાં, તેમ જો આત્મલીન,
શીઘ્ર મળે નિર્વાણ પદ, ધરે ના દેહ ન મન.' ૫૦

મનને જીતવાની દુર્ઘટતા જ એવી છે કે ઘણીવાર કાંઠે આવેલી નાવ ડૂબે તેમ કર્મસત્તામાં પડેલી જરા શી વૃત્તિ અજાગૃત દશામાં જીવને ઊંડી ખીણમાં ફેંકી દે છે.

શ્રી વિમલાબહેન ઠકાર 'અવધૂત પ્રસાદી'માં મનના સ્વરૂપને સમજાવતાં કહે છે કે :

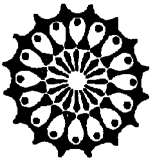
"મનના સ્વરૂપને સમજી લેવું જોઈએ. એ સમજી લીધા પછી મનને શાંત તથા સ્થિર કરી શકાય છે. પોતાની શક્તિઓની મર્યાદા સમજવી તે શક્તિનો પ્રારંભ છે. પહેલાં આપણી મર્યાદાઓને જાણવી અને પછી તેને સ્વીકારવી. મર્યાદાઓ માટે મનમાં જો વિરોધ જાગ્યો, ફરિયાદો ઊભી થઈ તો એવો સ્વીકાર એ સ્વીકાર થયો નહીં કહેવાય. જેવી રીતે સંસારને મિથ્યા કહી નાંખ્યો, તો મિથ્યા કહ્યા પછીથી તે મિથ્યા તો સામે જ રહે છે ને! મિથ્યા છે પરંતુ 'છે' તેનું શું કરશો? આવી રીતે મન આપણું ચંચળ છે, મર્કટ છે. છે તો છે! જે છે તેનો સ્વીકાર કરો. શાબ્દિક જ્ઞાનથી વસ્તુસ્થિતિનું નિરાકરણ તો નહીં થાય. વસ્તુસ્થિતિ મરશે નહીં. શરીર સાથે આ ઇંદ્રિયો જોડાયેલી છે. એ આપણને વિષયો

તરફ ખેંચે છે અને તેની સાથે ભીતરનો 'અહં' જોડાય છે, અને વિષયો- માંથી સુખદુ:ખના અનુકૂળ–પ્રતિકૂળ સંવેદનો લઈને પાછો ફરે છે, અને પછી આખી જીંદગી 'આ મારાં સુખ અને આ મારાં દુ:ખ' એમ ચાલ્યા કરે છે. એકવાર આ બધો તમાશો પ્રત્યક્ષ જોઈ લીધો અને સમજાઈ ગયો તો પછી એ મનને સ્થિર કરવાની વાત આવશે. કશું જ જોવા–જાણવા- સમજવાનું નથી. કશો જ સંકલ્પ નથી. એવું થશે ત્યારે 'નિર્વિષય અવસ્થા'ની વાત આવશે. જ્યાં સુધી મન સાથે તાદાત્મ્ય છે, ત્યાં સુધી આત્મદશા સાધી શકાતી નથી. મન એ સૂક્ષ્મ કારાગાર છે, એ કારાગારની ભીતરમાં રહીને ઘૂમ્યા કરીશું તો કશું નહીં વળે. એટલે મનની ગતિ સ્થિર કરીને શૂન્યમાં સ્થિર થવાનો પ્રયત્ન કરીશું ત્યારે નિર્વિષયતા નિષ્પન્ન થશે."

—શ્રી. વિમલાબહેન ઠકાર કૃત 'અવધૂત પ્રસાદી'માંથી

૬

કષાયરૂપ કર્મચેતનાનાં પરિબળો

○ કષાય શું છે ?

કષાય શબ્દ ઘણો માર્મિક છે. તેની વ્યાખ્યામાં સંસારનું સ્વરૂપ સમાઈ જાય છે. જીવને સંસારમાં બાંધી રાખે તે કષાય છે. તેની રમતનાં ઘણાં પાનાં છે. તેમાં મોહ તેનો રાજા છે, અને તેના ચાર સેનાપતિઓ તે ક્રોધ, માન, માયા, લોભ છે. આ દરેક પ્રકારો તીવ્ર મંદતાની અનુસારે ચાર પ્રકારના છે એમ એ સોળની મંડળી છે. તે દરેકની સાથે સહાયક નવ કષાય જેવા ઉપસેનાપતિઓ છે તે પેલી મંડળીમાં સામેલ થઈ જાય છે. તે આ પ્રમાણે છે, હાસ્ય, રતિ, અરતિ, શોક, ભય, દુર્ગંચ્છા, સ્રી, પુરુષ અને નપુસંકમાં કામનાવૃત્તિ (નોકષાય).

આ કષાયો જીવનું વિભાવિક રૂપ છે. કર્મબંધનનાં પાંચ કારણોમાં કષાયનું સ્થાન મોખરે છે. કષાયરૂપી રસ ભળવાથી કર્મની ગાંઠ નિકાચિત બને છે. ક્રોધ અને માન તે દ્વેષના પેટા વિભાગો છે, માયા અને લોભ રાગના પેટા વિભાગો છે. આ દરેક પરિણામો કષાયયુક્ત રસવાળા હોવાથી બંધનને તીવ્રપણે ગ્રહણ કરી લે છે. કષાયને ચિકાશની કે રસની ઉપમા આપવામાં આવી છે. રસ વગરનાં કર્મો રેતીનાં લાડુની જેમ કે પત્તાનાં મહેલની જેમ થોડાં જ સમયમાં નાશ પામે છે. આથી કષાયભાવથી મુક્ત થવા જ્ઞાનીઓએ ખાસ ઉપદેશ આપ્યો છે. કષાય એ અસંયમ છે. જીવના શુભ સંકલ્પોનો ભૂકો બોલાવવામાં કષાયનું પ્રાબલ્ય છે.

વિષયરૂપ કર્મચેતનાને ઉત્તેજિત કરનાર–સાથ આપનાર કષાય છે. કષાયના શાસ્ત્રોકત પ્રકારોનો અભ્યાસ કર્મગ્રંથ કે મોક્ષમાર્ગપ્રકાશક ગ્રંથોમાંથી કરવો, જેથી તત્ત્વદષ્ટિનો વિકાસ થાય છે અને કષાયની મંદતા થાય છે. મિથ્યાત્વ–મિથ્યામતિ કષાયથી જીવે છે અને કષાય મિથ્યાત્વથી જીવે છે. તે બંને જીવભાવમાં રમત રમે છે. આ જ કારણે અજ્ઞાનવશ જીવ પોતાનું હિત ચૂકી જાય છે.

"આત્મા અને આસ્રવ તણો જ્યાં ભેદ જીવ જાણે નહિ,
ક્રોધાદિ સ્થિતી ત્યાં લગી અજ્ઞાની એવા જીવની;
જીવ વર્તતા ક્રોધાદિમાં સંયમ કરમનો થાય છે,
સહુ સર્વદર્શી એ રીતે બંધન કહે છે જીવને." ગાથા ૭૦

શ્રી કુંદકુંદાચાર્ય કૃત શ્રી 'સમયસાર'માંથી

૦ કષાયયુકત ચેતનાની રમતના પ્રકારો

કષાયની રમતના મુખ્ય ચાર દાવ છે અને પેટા રમતના નવ દાવ છે. ચાર દાવ :– ક્રોધ, માન, માયા, લોભ.

માયા–લોભ, રાગના પેટામાં છે.

ક્રોધ–માન, દ્વેષના પેટામાં છે.

કષાયને સહકાર આપનારા નવ દાવ–હાસ્ય, રતિ–(પ્રીતિ,) અરતિ (અપ્રીતિ), ભય, શોક, દુર્ગંછા-તિરસ્કાર, સ્ત્રી, પુરુષ, નપુંસક–વેદની કામવૃત્તિ.

આ કષાયો ચેતનાને કર્મભાવમાં કેવી રીતે આકર્ષી લે છે તે જોઈએ.

૦ ક્રોધ, માન, માયા, લોભ વિષે :

૧ ક્રોધ :–જીવને જ્યારે ક્રોધ પ્રકૃત્તિનો ઉદય થાય છે ત્યારે તે જડ અને ચેતન બંને પદાર્થો પ્રત્યે આવેશપૂર્ણ વ્યવહાર કરે છે. ક્રોધના ઉદય સમયે તે આહાર ગ્રહણ કરવા બેસે છે ત્યારે તે તે ભાવતા ભોજનો પ્રત્યે પણ કંઈક ક્ષતિ કાઢી તે પદાર્થો પ્રત્યે અણગમો દર્શાવે છે. તે પદાર્થો બનાવનાર પ્રત્યે ક્રોધ કરે છે, અને થાળી જ ઊંચકી ફેંકીને ઘા કરે છે. વળી આવેશમાં કોઈ વસ્તુઓને તોડે છે, ફોડે છે કે ફેંકી દે છે, અને સચેતન દ્રવ્યો સ્ત્રી-મિત્ર આદિ પ્રત્યે શત્રુતા કરે છે, તેમને મારે છે, અને તેમનું

અહિત ઇચ્છે છે. અજ્ઞાનવશ તે સમજી શકતો જ નથી કે કોઈ પણ પદાર્થનું તૂટવું-ફૂટવું, સારું-નરસું હોવું, રહેવું-મરવું, તે અન્યના હાથની કે ઇચ્છાની વાત નથી, છતાં પોતે ક્રોધવશ તેવું નિમિત્ત બનીને કુકર્મ બાંધે છે. કષાયરૂપ કર્મચેતનાની આવી ભયંકરતા છે.

૨ માન :–માન કષાયનો ઉદય થતાં 'હું' ફુગ્ગાની જેમ ફૂલે છે અને જીવનાં પરિણામ માન મેળવવા મથે છે. જો પોતાને ઇચ્છિત માન ન મળે તો તે અન્યનું અપમાન કરે છે, અને તેનું બૂરું ઇચ્છે છે. માન મેળવવા ઊંઘ હરામ કરશે, ધન વેડફશે, લોકોની ખુશામત કરશે. અચેતન એવા માટી, કાદવ કે હલકા દ્રવ્યો પ્રત્યે તિરસ્કાર કરી પોતે શ્રેષ્ઠ છે તેમ મનાવશે. ઘરમાં ધૂળ લાગે તેની ચીવટ રાખી તેને ફેંકી દેશે, પણ ચેતનાને કષાયની ધૂળ લાગી છે તે જાણતો નથી અને ફેંકતો નથી. આમ માન કષાયમાં ફસાઈને તે મોક્ષને ગુમાવે છે.

૩ માયા :– માયા નામના કષાયમાં તો જીવને મીઠાશ વર્તે છે. માયાના ઉદયમાં જીવ પોતે ફસાયો છે તે જ ભાન રહેવા પામતું નથી. ધનથી સુખી થઈશ તેમ માની તે મેળવવા કેટલાય પ્રકારના છળપ્રપંચ કરે છે. ઘણું મળે તેમ વધુ મેળવવાની તૃષ્ણા માયાવશ તે ત્યજી શકતો નથી. તે જ પ્રકારે સ્ત્રી-પુત્ર મારાં છે તેમના વગર હું જીવી જ ન શકું, તેઓ મારા વગર જીવી ન શકે, આવા માયાના સ્વરૂપમાં તે સ્ત્રી–પુત્ર માટે પણ યુદ્ધો ખેલે છે. છળપ્રપંચ કરે છે. માયાની છાયા તેને શીળી લાગે છે પણ પરિણામે તરવારની ધાર જેવી છે. તે આત્મગુણનો ઘાત કરે છે. માયાને શલ્ય કહેવામાં આવે છે, મહા ઠગારી કહેવામાં આવે છે અને જીવ તેનાથી ઠગાતો જ રહ્યો છે.

૪ લોભ :– લોભ તો વળી માયા કરતાં યે ભૂલભૂલામણી જેવો છે અને તેથી એ મુનિને પણ વિચલિત કરે છે.

લોભ કષાયના ઉદય સમયે ધન ઇત્યાદિ સુખ મેળવવાની આશાએ જીવ ઠંડી-ગરમી, ક્ષુધા–તૃષા, માન–અપમાન સહન કરે છે. જ્ઞાનીને જ્ઞાનનો, ધનીને ધનનો લોભ પીડે છે. પણ લોભમાં એવી મીઠાશ છે કે પોતાપણું કળાવા દેતો નથી. ત્યાગીને, ધ્યાનીને લબ્ધિ-રિદ્ધિનો લોભ ચૂકવી દે છે.

સંસારીને લોભ ડગલે ને પગલે પડછાયાની જેમ સાથે રહે છે. સુંદરમાં સુંદર સ્ત્રી મેળવવા સાધનો એકઠાં કરવાં વગેરેમાં તે રાતદિવસ મચ્યો રહે છે. તે ક્યારેય એવું તો વિચારી શકતો નથી કે સચેતન કે અચેતન પદાર્થો મળવા પ્રારબ્ધાધીન છે. જો કે ગૃહસ્થ શ્રમ કરે તે યથાર્થ છે, પણ લોભવશ હવાતિયાં મારે છે. લોભ વડે વાસ્તવમાં તો તે અંતરાય જ ઊભા કરે છે.

નવ–નોકષાય કષાય જેવા પરિણામોનું કાર્ય

નોકષાય નવ પ્રકારે છે. તે કષાયની સાથે જ જીવે છે; છતાં તેનું એક પોતાનું પરિણમનરૂપ કાર્ય છે.

હાસ્ય :– કોઈ દુઃખી થાય તેવી કટાક્ષયુક્ત કે હાંસીયુક્ત વાણીનો દુર્વ્યય કરવો, તેવું હાસ્ય કરવું અને કરાવવું તે હાસ્ય નામનું મોહનીયનું કર્મ છે. જે વાણીવ્યાપારથી નિર્દોષ આનંદ મળે અને આત્મશક્તિ વિકસે તે નિર્દોષ સુખ છે.

રતિ–રાગ :– આ પ્રકૃતિથી ચેતન કે અચેતન પદાર્થો પ્રત્યે જીવને આસક્તિ રહે છે.

અરતિ–દ્વેષ–અપ્રીતિ :– આ કર્મપ્રકૃતિના ઉદયથી જીવનાં પરિણામમાં સહજતા કે અમીદૃષ્ટિ રહેતી નથી પણ દ્વેષ કે અપ્રીતિ થાય છે.

શોક– અનિષ્ટ પદાર્થના યોગથી કે પ્રતિકૂળ સંયોગમાં શોક થવો તે આ કષાયનું લક્ષણ છે.

દુર્ગચ્છા– તિરસ્કાર :– કુરૂપ, મલિનગાત્ર, અશુભ પદાર્થો કે સાધુ-સંતોના અસ્નાનાદિ પ્રત્યે તિરસ્કારવૃત્તિ થવી તે કષાયનાં પરિણામ કર્મબંધનનું કારણ છે.

ભય :– પ્રાણીમાત્ર ભયથી ત્રસિત છે. રોગનો, મૃત્યુનો ભય તો તેને સદા સાલે છે, તે ઉપરાંત ધનાદિના લૂંટાઈ જવાનો ભય હોય છે.

ભર્તૃહરિ રચિત શ્લોકનો ઉપદેશ છે કે,

"ભોગે રોગભયં કુલે ચ્યુતિભયં વિત્તે નૃપાલાદ્ભયં,
માને દૈન્યભયં બલે રિપુભયં રૂપે તારુણ્યાભયં,
શાસ્ત્રે વાદભયં ગુણે ખલભયં, કાયે કૃતાંતાભયં,
સર્વં વસ્તુ ભયાન્વિતં ભુવિ નૃણાં વૈરાગ્યમેવાભયં."

સંસારમાં વૈરાગ્ય સિવાય સર્વત્ર ભય વ્યાપ્ત છે. આલોકમાં-પરલોકમાં શું થશે તેનો ભય, અકસ્માતનો ભય આમ અનેક પ્રકારનો ભય તે આત્માના અસ્તિત્વની શ્રદ્ધા-શક્તિને પ્રગટ થવા દેતો નથી.

સ્ત્રીવેદ- સ્ત્રીદેહે પુરુષ વિષેની કામના.

પુરુષવેદ-- પુરુષદેહે સ્ત્રી પ્રત્યેની કામના.

નપુંસકવેદ-સ્ત્રી-પુરુષ બન્ને પ્રત્યેની કામના.

પૂર્વના આવા કર્મોનો ઉદય થતો રહે છે અને, વર્તમાનમાં આવા નવ પ્રકારના કષાયો કર્મબંધનને આકર્ષે છે. તેનાથી મુક્ત થવાનો ઉપાય માત્ર આત્મજ્ઞાન છે.

0 ક્રોધયુકત કષાયનાં પરિબળો

ક્રોધનું રૂપ પ્રગટ છે, આગની જેમ ભભૂકે છે, પૂરાયે શરીર સંસ્થાનમાં ક્રોધના વેગની અસર મુખાકૃતિની વિકૃતિ, હૃદયના ધબકારા, વાણીમાં આક્રોશ, નાકના નસકોરાનું ફૂલવું અને દષ્ટિમાં ઝેર, આ પ્રકારે ક્રોધની વૃત્તિ દરેક ઇંદ્રિયોમાં વ્યાપી જાય છે, અને પોતાનું સ્વરૂપ પ્રગટ કરી લે છે અજ્ઞાની જીવ ક્રોધ કર્યા પછી પાછો પોતે કેવો તાકાતવાળો છે તેવા વિકલ્પો કરી હકીકતને વાગોળે છે અને અહંને પુષ્ટ કરે છે. તેને ખબર નથી કે ક્રોધ શરીરની શક્તિને, પાચનની પ્રક્રિયાને, લોહીના ભ્રમણને ખરાબ અસર કરે છે. જીવને તો બેહાલ કરીને અધોગતિમાં કે તિર્યંચગતિમાં ધકેલી દે છે. ક્રોધ સમયે જીવ ભાન ભૂલી જાય છે, માતા-પિતા, વડીલનો વિવેક પણ જાળવી શકતો નથી. પુત્ર, મિત્રના પ્રેમને ઠોકર મારે છે, મરું કે મારું એવા ઉત્તેજિત ભાવમાં બંધનને નોતરે છે, આ થઈ ક્રોધના વ્યક્તપણાની વાત. ઘણીવાર એવું બને છે લોકલાજે, દાઝે કે સ્વાર્થકાજે માણસ ક્રોધ કરી શકતો નથી. અબોધતા કે લાચારીથી ક્રોધને દબાવે છે. જેમકે વડીલના ડરથી કે લોકલાજથી, અથવા કોઈ અધિકારી પાસેથી ધનાદિનો લાભ મળતો હોવાથી, તે તે પ્રસંગોમાં માણસ ક્રોધ કરતો નથી, પણ અંદરમાં, મનમાં એમ થઈ આવે છે કે મારું કે મરું. આમ તે ક્રોધનું શમન નહિ પણ દમન કરે છે. દમન કરેલો ક્રોધ વિકલ્પરૂપે લાંબો ચાલે છે. માણસ એના વિચારથી મુકત થઈ શકતો નથી, એટલે દુઃખી થઈને ક્રોધનો સંગ્રહ કરે છે. પ્રકૃતિમાં સંગ્રહ પણ વિકૃતિ જ પેદા કરે છે, તે એક ઉદાહરણથી વિચારીએ.

એક નોકરી કરતો ગૃહસ્થ છે, તેને તેના અધિકારીએ ખૂબ પરેશાન કર્યો, તેને મનમાં ઘણો ગુસ્સો થયો પણ લાચારીથી દબાવ્યો, તે ઘરે આવ્યો, પત્નીએ રોજની જેમ જ તેને આવકાર્યો, જમાડયો, પણ ભાઈને નહિ જેવી વાતના નિમિત્તથી ગુસ્સો થયો. પત્નીની સામે કોઈ વસ્તુ પછાડી ઘરની બહાર નીકળી ગયો. એવામાં બાળકો રમીને આવ્યા. બિચારી પત્ની, મનમાં ધૂંધવાતી હતી, નિર્દોષ બાળકો રોજની જેમ ઘરમાં કૂદવા અને તોફાન કરવા લાગ્યા. રોજ તો મા સૌને સમજાવી શાંત પાડી દેતી, આજે માના મનનો કબજો પતિના છૂટેલા ક્રોધનાં વચનોથી આવૃત્ત હતો. તેણે બાળકોને બે-ચાર લપડાક લગાવી, બાળકો તો ડઘાઈ ગયાં, ગરીબડા થઈ અંદરના ખંડમાં જઈ ભણવા બેઠા, પણ ક્રોધનો ચેપ એમનેય લાગ્યો, તેઓ કોના પર વ્યકત કરે ? તેમની પાસે પુસ્તકો, પાટી અને દફતર હતાં, એ બિચારા જડ પણ ક્રોધનો ભોગ બન્યા અને અદ્ધરથી પછડાયાં. આમ માનવ ક્રોધને ચેતન અને અચેતન બંને પદાર્થો પર વ્યકત કરીને દયનીયદશા નિષ્પન્ન કરે છે અને દુઃખી થાય છે તથા અન્યને દુઃખી કરે છે. આ કર્મચેતનાનાં પરિબળો છે.

એક સત્ય ઘટના

એક બહેન એક દિવસ ખૂબ ખિન્નતાથી નિરાશ વદને બેઠેલાં હતાં. પૂછતાં માલૂમ પડ્યું કે તેમની દીકરીની પ્રકૃતિ અતિશય ઉગ્ર છે. આજે અતિશય ક્રોધના આવેશમાં તેણે રાંધેલું ધાન ગટર ભેગું કરી નાંખ્યું અને કાચું ધાન માર્ગ પર ઢોળી દીધું હતું. વાસણો ફોડી નાંખ્યા હતા. જો કોઈ એ સમયે એ દીકરીને કંઈ કહે તો એ જાતે જ બારીએથી કૂદી પડે તેવી દહેશત સૌને લાગતી; પણ આજે હદ આવી રહી હતી. મા મૂઢ થઈને બેઠી હતી. એ મા ને મેં કહ્યું કે તમારી દીકરીને કાલે અહીં સાથે લાવજો. બીજે દિવસે એ દીકરી મળવા આવી તેનો વાન ઘઉવર્ણો હતો પણ નમણી હતી, વળી આંખોમાં પણ ચકોરતા જણાતી હતી. હાથમાં કાર્ય કરવાની તત્પરતા લાગતી હતી, તેની સાથે થોડી વાતચીત થઈ. પછી તેને કાર્યાલયનાં નાનાં-મોટાં કાર્યો તથા સ્ટોરરૂમનું કામ સોંપવામાં આવ્યું. ચાર-છ દિવસમાં જ જણાયું કે આ તો બાબરાભૂત જેવી છે. કામ આપો નહિ તો તમને ખાઉં ! કામ ચીવટથી અને ત્વરિત પતાવે. સમયસર આવે, નાની હોવા છતાં સ્ટોરનું પત્રક એવું વ્યવસ્થિત રાખે કે કોઈ એની પાસે ચીજવસ્તુ લેવામાં કે આપવામાં કાળજી રાખે. કોઈની જરાપણ બેકાળજી ચલાવે નહિ. એટલે

એકંદરે કાર્યાલયને ફાયદો થયો. આમ ચાર-પાંચ વર્ષ નીકળી ગયાં અને વગર દવા કે ઇલાજે આ દીકરીનું મગજ શાંત થતું ગયું. વળી દર માસે પોતાને અમુક સ્વતંત્ર રકમ મળે એટલે એનો આનંદપણ ખરો. થોડો રૂઆબ કરે પણ દરેક કામ કરવાની તેની વૃત્તિને કારણે સૌની પ્રીતિ પણ તેણે મેળવી.

એકંદરે ઊભરો શમેલો હતો. ક્રોધ તળિયે જઈને બેઠો હતો. કોઈ નિમિત્ત મળતાં પરચો બતાવી જતો. છતાં મા કહેતી કે હવે મારી દીકરી માણસ બની છે. યોગાનુયોગ કોઈ પુરુષના પરિચયમાં આવી અને કૌટુમ્બિક કારણે તેમાં નિષ્ફળતા મળી. અને સીધી દવાવાળાની દુકાનેથી માંકડ પર છાંટવાની બાટલી ખરીદી આખી ને આખી ગટગટાવી ગઈ. તેનાં પરિણામે ત્રણ જ કલાકમાં કરુણ અંજામ આવ્યો. તે દીકરીએ સદાને માટે આ દુનિયામાંથી વિદાય લીધી.

તે કન્યા જીવી ક્રોધવશ અને મરી ક્રોધવશ. આ કર્મચેતનાનાં પરિબળો છે. જ્ઞાનીના કથન પ્રમાણે આ જીવોની ગતિ પણ મતિ અનુસાર થતી હોય છે. આ જનમ તો મનુષ્યનો હતો, કર્મચેતનાનું પરિવર્તન થવાની તક હતી; અન્ય ગતિમાં તો કર્મફળ પ્રમાણે પરાધીન દશામાં અનંતો કાળ નિર્ગમન થઈ જાય છે. છતાં કેવું આશ્ચર્ય છે કે માનવને પણ પૂર્વની તીવ્ર કર્મપ્રકૃતિઓ ઉદયમાં આવે છે, ત્યારે કોઈ સદ્‌ભાગી જીવ ધર્મ વડે ધર્મચેતનાને ધારણ કરી તે પરિસ્થિતિમાંથી વિશુદ્ધ થઈ જન્મ સાર્થક કરે છે.

કર્મનો તીવ્ર હુમલો જીવને વિવશ કરે છે. અને તે પ્રમાણે ભાન ભૂલી જીવ વર્તી લે છે. તેનું પરિણામ એ આવે છે કે તે હીનગતિને પામે છે.

o હિતશિક્ષા–ક્રોધની સજ્ઝાય–પદ

"કડવાં ફળ છે રે ક્રોધનાં, જ્ઞાની એમ બોલે,
રીસ તણો રસ જાણીએ, હળાહળ તોલે. –૧

ક્રોધે ક્રોડ પૂરવતણું, સંયમ ફળ જાય,
ક્રોધ સહિત તપ જે કરે, તે તો લેખે ન થાય. –૨

સાધુ ઘણો તપિયો હતો, ધરતો મન વૈરાગ્ય,
શિષ્યના ક્રોધ થકી થયો, ચંડકોશિયો નાગ. –૩

આગ ઊઠે જે ઘર થકી, તે પહેલું ઘર બાળે,
જળનો જોગ જો નવિ મળે, તો પાસેનું પ્રજાળે. -૪
ક્રોધ તણી ગતિ એહવી, કહે . કેવળનાણી,
હાણ કરો જો હેતની, જાળવજો એમ જાણી. -૫
ઉદયરત્ન કહે ક્રોધને, કાઢજો ગળે શાહી,
કાયા કરજો નિર્મળી, ઉપશમ રસ નાહી.”

શ્રી ઉદયરત્નસૂરીકૃત-સજઝાય

૦ માનયુક્ત કષાયનાં પરિબળો.

“માન મૂકે તો અહીં મોક્ષ છે.”

માન કહો, અહંકાર કહો, અભિમાન કહો, ‘હું” કહો–આ સર્વે જીવની અંધકારરૂપી અજ્ઞાન દશા છે. માનપ્રેરિત બુદ્ધિ જીવને છેતરે છે અને દિનદિન મહત્ત્વાકાંક્ષા વિસ્તરતી જાય છે. આવા તેની લીલાનાઅનેક પ્રવાહો છે. ધન વડે, પરિવાર વડે ઐશ્વર્ય વડે, હોદ્દા વડે, સત્તા વડે, જ્ઞાન વડે, હીનપુણ્યયોગ વડે આમ અનેક સ્થાનો વડે જીવ માન મેળવવા માટે ઉત્સુક રહે છે. માની સ્વભાવનો માનવી અન્યને પોતાથી ઊતરતા જ જાણે છે અને જો કોઈને તેનાથી વધુ માન મળે તો પોતે ઈર્ષાથી પીડાય છે, અને અન્યોન્ય તુલના કરી દુઃખી થાય છે. માની કોઈને ગુણી માનવા જેટલી ઉદારતા રાખી શકતો નથી, છતાં માની પોતે એમ મનાવવા પ્રયત્ન કરે છે કે પોતે અમાની છે, નિરહંકારી છે અને સ્વાર્થ હોય ત્યાં લળી લળીને વિનય બતાવે છે. આવા છળપ્રપંચ કરી માની કાદવમાં વધુ ખૂંપતો જાય છે.

માનનો સહોદર બંધુ મદ છે. જ્ઞાનીઓએ તેના મુખ્ય આઠ પ્રકાર જણાવ્યા છે. તેના જન્માંતરે કેવાં પરિણામ આવે છે તે પણ વિચારવા જેવું છે.

૧. કુળમદ
૨. જાતિમદ
૩. રૂપમદ
૪. બળમદ
૫. ઐશ્વર્યમદ
૬. રિદ્ધિમદ
૭. ધનમદ
૮. જ્ઞાનમદ

આ સર્વ પ્રકારના મદ ખસની ખુજલી જેવાં છે. સત્તાના મદવાળાને છ ખંડની પૃથ્વી નાની જણાય છે. રૂપવાન રૂપ કેમ વધે અને જળવાય તેની ચિંતા સેવ્યા કરે છે. ઊંચા કુળના મદવાળો મૂછના કાતરાને વળ ચઢાવી કે નસકોરા ફૂલાવીને ફરે છે. કોઈ રૂપનો, ધનનો, બળનો કે જ્ઞાનનો કે કોઈ પ્રકારનો મદ કરે તો તે ક્ષણિક નીવડે છે. ધનીને નિર્ધન બનતાં જોઈએ છીએ, બળવાન પહેલવાનો ખાટલે પડી મૃત્યુ પામતા જોઈએ છીએ. જ્ઞાનમાં અહંકાર ભળવાથી અજ્ઞાનરૂપે પરિણમે છે. રૂપ યુવાની જતાં ક્ષીણ થતું જાય છે.

આમ દરેક પ્રકારના મદ વડે માનવ સરળતા, નમ્રતા જેવા સંતોષ અને સુખ આપનારા ગુણોને વિસરી જાય છે અને અપયશ મેળવે છે.

કોઈ પણ પ્રકારે મદનાં જે સ્થાનો છે તે અંતે ક્ષણજીવી નીવડે છે. આ વાત સમજીને જીવે ક્ષણિક વસ્તુની અપેક્ષા ત્યજી નિત્ય એવા આત્મપદની સન્મુખ થવું તેમાં શ્રેય છે.

● માનકષાયનું દૃષ્ટાંત

એક રાજ્યમાં એક રાજપુરોહિત હતો. તેનું શરીર બેઢંગુ હતું, રંગ પીતવર્ણ હતો, દાંત લાંબા હતા, પણ વિચક્ષણ બુદ્ધિને કારણે રાજાના પુરોહિત થવાનું સદ્‌ભાગ્ય મળ્યું હતું. તેમાં વળી એક-બે જ્યોતિષ વિધાનો સાચાં પડયાં, એટલે રાજદરબારમાં માન વધી ગયાં. રાજાનાં માન, પાન, તાન અને ધાન મેળવીને પુરોહિત તો ફૂલ્યા સમાય નહિ. જેને રાજાનાં માન મળે તેને પ્રજા પણ માન આપે. પુરોહિત હવે માન સાથે સત્તાની શેખી પણ કરવા લાગ્યા. ગરીબ પ્રજા તેમના બોલનું માન રાખતી અને પુરોહિત કેટલીયે વસ્તુઓ મફતમાં ઘરભેગી કરતા.

કહેવત છે કે શેરને માથે સવાશેર હોય છે એ નગરમાં રાજપુરોહિતને સૌ સલામ કરે પણ ગામનો એક પુરોહિત તેને કોઈ દિવસ નમન કરતો નહિ. તે પ્રજાપુરોહિત હતો, દેખાવે જાણે એક જ માના ઉદરથી જન્મેલા જોડિયા ભાઈ જેવા લાગે, પ્રજાપુરોહિત પણ પીતવર્ણો અને બેઢંગા શરીરવાળો હતો. રાજપુરોહિતને રાજાનાં માન હતાં અને પ્રજા તો લાચારીથી માન આપતી પણ પ્રજાપુરોહિતને તો પ્રજાનો પ્રેમ મળેલો હતો, એટલે પોતાનું ગુજરાન સુખેથી નભતું. પણ સંતોષી હોવાથી સુખી હતો. તેને કોઈની સ્પર્ધા કે ઈર્ષા નહોતી. રાત પડે નિરાંતે નીંદ લેતો.

રાજપુરોહિત, માનનો ભૂખ્યો, ધનનો ભૂખ્યો. તેને નીંદ નિરાંતે કેમ આવે? તેમાંય આ પુરોહિત તેને સલામ ન કરે, માનનું મોઢું કેવું છે? આખું ગામ સલામ ભરતું તેમાં એક માણસની સલામ ન મળવાથી તે રાજપુરોહિત દુઃખી થતાં. આમ આ વિકલ્પ તો પુષ્ટ થવા લાગ્યો, અને કાળજાને કોરી ખાવા લાગ્યો. આથી એકવાર પુરોહિતને એક તુક્કો સૂઝ્યો. તેમણે રાજાને કહ્યું કે પડોશી રાજા ચઢી આવે ત્યારે લશ્કરની જેમ દરવાજો પણ જોરદાર અને શુકનિયાળ જોઈએ. રાજાના કાન કાચા હોય છે, તેની વિવિધ કથાઓ લખાઈ છે. આ રાજાના ગળે પણ આ વાત ઊતરી ગઈ. અને મજબૂત દરવાજો બનાવવાનું કામ શીઘ્રતાથી શરૂ થયું. હવે વાત રહી શુકનની. તે કામ તો રાજપુરોહિતને કરવાનું હતું. તેણે તો મનમાં ઘાટ ઘડ્યો જ હતો. એટલે રાજાને તરત જ ઉપાય બતાવી દીધો કે આ દરવાજાના સ્થાને એક બલિ આપવો પડશે. તેનું શરીર કઢંગુ અને વર્ણ પીત હોવો જરૂરી છે. કોઈ પણ પ્રકારનો કષાય નશા જેવી હાલત સર્જે છે. તે ક્રોધ કે માન હો. માન સાચવવાના નશામાં પુરોહિત ભૂલી ગયા કે પોતાનું શરીર પણ એ જ પ્રકારનું છે. રાજાએ આવો બલિ શોધવાનું કાર્ય પણ રાજપુરોહિતને સોંપ્યું.

રાજપુરોહિતને મુહૂર્ત અને શુકન એ તો એક તુકકો હતો, છતાં રમત તો પૂરી કરવી રહી. બીજે દિવસે સવારે બરાબર આઠ વાગે આ બલિદાનની વિધિ થાય તો જ દરવાજો શત્રુને પરાજિત કરે તેવો નીવડે, તેમ પુરોહિતે રાજાના દિમાગમાં બરાબર ઠસાવી દીધું અને મલકાતા મલકાતા ઘરે પહોંચ્યા.

બ્રાહ્મણીએ જોયું કે રોજ કરતાં આજે પુરોહિતજી ખૂબ ખુશ છે, રાજાજીએ કંઈ માન વધાર્યા લાગે છે, બ્રાહ્મણીના પૂછવાથી ખુશીના અતિરેકમાં પુરોહિતજીએ તો વાત બ્રાહ્મણીને જણાવી દીધી કે પેલો પોથીપુરોહિત ફૂલ્યો ફાલ્યો ફરતો હતો, કોઈ દિવસ સલામ ભરતો ન હતો, હવે એને એનું ફળ મળશે કે રાજપુરોહિત શું કરી શકે છે? બ્રાહ્મણી વાત સાંભળીને દુઃખી થઈ. તેણે વિચાર્યું કે માનના નશામાં પતિદેવ કંઈ માનશે નહિ, તેથી તેણે જ સદ્‌બુદ્ધિપૂર્વક સુયુક્તિ શોધી કાઢી. પતિદેવ નિદ્રાવશ થયા, ત્યારે પોતે રાત્રે પ્રજાપુરોહિતને ઘરે પહોંચી અને તેને ચેતવી દીધો કે કંઈ પણ પૂછવા કે વિચારવા ન રહેશો, જીવ બચાવવો હોય તો અત્યારે નગર છોડી દો. બ્રાહ્મણીએ એવા નિર્મળ અને વત્સલ

ભાવે વાત જણાવી કે પ્રજાપુરોહિત તો પહેરેલે કપડે જ રાતોરાત નગર છોડીને ચાલી નીકળ્યો.

રાજપુરોહિત તો સવારે ખુશ ખુશ થતાં ઊઠયા. તૈયાર થઈ રાજદરબારે પહોંચ્યા. રાજસવારી સાથે સૌ દરવાજાના સ્થાને આવ્યા. બરાબર આઠ વાગ્યાનું મુહૂર્ત સાચવવાનું હતું. બલિદાન માટે સૂચિત માણસને લાવવાનો હતો. એવો માણસ ક્યાં છે તે પણ રાજપુરોહિતે જણાવ્યું. રાજસેવકો દોડયા પણ એ સ્થાને પ્રજાપુરોહિતનો પત્તો ન લાગ્યો, હવે ફક્ત મુહૂર્તમાં પાંચ મિનિટ બાકી હતી, રાજા અને પુરોહિત ચિંતામગ્ન હતા, હવે શું કરવું ? આ તરકટ રચાયું ત્યાં સુધી મંત્રી ચૂપ હતા તે હવે આગળ આવ્યા. હે રાજા ! જો મુહૂર્ત સાચવવું હોય તો, રાજપુરોહિતે જે પ્રકારનો માણસ બલિદાન માટે સૂચવ્યો છે, તેવા જ તે પોતે છે, પીતવર્ણાદિ તે ધરાવે છે, વળી તેમણે રાજનું ઋણ ખાધું છે તેથી પોતાનું બલિદાન આપીને મુહૂર્ત સાચવવાની તેમની ફરજ છે.

આ સાંભળી રાજપુરોહિતને તો પૃથ્વી ચક્કર ચક્કર ફરતી લાગી. કશો બચાવ થઈ શકે તેમ ન હતો. મુહૂર્ત અને બલિદાન પોતે જ નક્કી કર્યાં હતાં. રાજાને તો પાડોશી રાજાથી બચવાનું પ્રયોજન હતું, તેથી તેમને તો મંત્રીની વાતનો સ્વીકાર કર્યો. પુરોહિત મંત્રીના પગ પકડી કરગરવા લાગ્યા. મંત્રી અનુભવી અને સમયોચિત વ્યવહારકુશળ હતા. તેમણે રાજપુરોહિતની આખીયે રમત ખુલ્લી કરી, ગુનો કબૂલ કરાવ્યો અને સજામાં પુરોહિતને આઠમા મુહૂર્તે રાજ્ય છોડી જવા આદેશ આપ્યો. આમ માન મેળવવાના અતિરેકમાં મળેલું ગુમાવવું પડયું અને અપમાનિત થઈ ચીંથરેહાલ થવું પડ્યું. આ જન્મમાં તો એ પુરોહિતને બે ટંક ખાવાના ફાંફા પડવા લાગ્યા અને પછીના જન્મમાં તો હજી આ કર્મચેતનાનાં ફળ ઊભાં રહ્યાં તે જુદાં.

રાવણે પોતાના બળના મદથી, દુર્યોધને સત્તાના મદથી દુર્ગતિને આમંત્રણ આપ્યું હતું તે વાત જગપ્રસિદ્ધ છે.

૦ હિતશિક્ષા—માનની સઝ્ઝાય :

"રે જીવ માન ન કીજિયે, માને વિનય ન આવે રે,
વિનય વિના વિદ્યા નહિ, તો કિમ સમકિત પાવે રે. ૧

સમકિત વિણુ ચારિત્ર નહિ, ચારિત્ર વીણુ નહીં મુક્તિ રે,
મુક્તિના સુખ છે શાશ્વતા, તો કેમ લહીયે યુક્તિ રે. ૨

વિનય વડો સંસારમાં, ગુણુ માંહે અધિકારી રે,
માને ગુણુ જાયે ગળી; જો જો પ્રાણી વિચારી રે. ૩

માન કર્યું જો રાવણે, તે તો રામે માર્યો રે,
દુર્યોધન ગર્વે કરી, અંતે સવિ હાર્યો રે. ૪

સૂકા લાકડાં સરિખો, દુઃખદાયી એ ખોટો રે,
ઉદયરત્ન કહે માનને, દેજો દેશવટો રે....... ૫

શ્રી ઉદયરત્નસૂરી કૃત સજ્ઝાય

સંસારમાં જે ધન, સત્તા કે બળથી મોટો ગણાય છે તે માની છે પણ ગુણી નથી, જે પ્રેમથી, ઉદારતાથી, પરોપકારાદિથી કે શીલથી મોટો ગણાય છે તેને સૌ માન આપે છે છતાં તેનામાં વિનય હોવાથી ત્યાં માન ગળે છે અને સૌને પ્રેમ મળે છે. ધનાદિને કારણે માન મળે છે તે પાણીના પરપોટા જેવું હોય છે. ધન કે હોદ્દો જ્યારે વિદાય લે છે ત્યારે માન પણ સાથે જ વિદાય લે છે અને સૌ તેવા માણસોના દુષ્કૃત્યથી છૂટયા તેમ માની નિરાંત અનુભવે છે.

૦ માયાયુક્ત કષાયનાં પરિબળો :

માયાને દુરંત અને દુસ્તર કહી છે. માયાના બે પુત્રો–અહમ્ અને મમત્વ છે. ઉંદર જેમ ફૂંકી ફૂંકીને કરડે છે, છતાં ફૂંકની હૂંફ મનને મીઠી લાગે છે, તેમ માયા જીવને સુખના ભ્રમની ફૂંક મારીને સુખાભાસ ઊભો કરે છે. તેમાં અહમ્ કહે છે કે હું કંઈક છું, કંઈક થવા માંગુ છું, કંઈ અન્ય થઈ શકું છું અને ત્યાગી થાઉં તો પણ મારા ત્યાગથી લોકોને પ્રભાવિત કરી શકું છું આમ માયા આત્માના અસ્તિત્વને જ ભૂલાવી દે છે. વળી તેની સાથે મમત્વ બરાબર પોતાની જાળ બિછાવી દે છે. મારું ઘર, મારું ધન, મારી સંપત્તિ, મારો પરિવાર, મારું શરીર આમ મમત્વ તેને રાત-દિવસ મારાપણાની મીઠી ફૂંક મારી હૂંફ આપે છે અને જીવ માયાની જાળમાં ફસાઈ અનંતકાળથી સુખ શોધવામાં દુઃખને જ પામે છે. અહંકારથી કંઈ રાખ્યું રહેતું નથી કે સાથે ચાલતું નથી. મમત્વથી માનેલા પોતાના પદાર્થો રોગ કે મૃત્યુ સમયે જેમ ને તેમ પડી રહે છે. કોઈ દુઃખમાં કે દર્દમાં ભાગ પડાવી શકતું નથી. જીવ પોતે જ પોતાના કરેલાં કર્મને ભોગવી ચિરવિદાય લે છે.

માયાકષાયનું દષ્ટાંત

માયાની છાયામાં સંસાર સૂતો છે, માયા ના હોત તો સંસાર નિરાધાર હોત. જ્ઞાનીઓ પણ માયાની લીલાને મહાકષ્ટે સંકેલી શકયા છે. માયાની મિઠાશમાં જીવ ભ્રમમાં રહે છે, કે માયા તેને શું કરશે ? લોકો સ્રીને ભલે અબળા કહેતા પણ માયા તો સબળા નીવડી છે. ભલભલા સમ્રાટો ત્યાં હારી ગયા છે. આ માયાને અહંકાર અને મોહ નામના બે પુત્રો છે, તેઓ માતાને બહુ કષ્ટ લેવા દેતા નથી. પોતે જ ઘણું કાર્ય નિપટી લે છે.

માયાની જાળમાં માછલાંની જેમ માનવ ફસાયો છે. સંસાર એ માયા છે તેમ કહે છે ખરો, પણ માયા કયાં છે તે જાણી શકતો નથી. જોગીને ત્યાં જોગણરૂપે, જ્ઞાનીને ત્યાં અહમ્‌રૂપે, ધ્યાનીના માર્ગમાં સિદ્ધિરૂપે, સંસારીને ત્યાં મોહરૂપે તે હાજરાહજૂર હોય છે. જીવનમાં એ કયારે પ્રવેશ કરે છે તે ભલભલા સમજી શકતા નથી, તે એવી મમતાથી રહે છે કે બાળક જેમ માને છોડી શકતો નથી તેમ માનવ માયામાતાને છોડી શકતો નથી. ક્ષુધા ને તૃષાનો તરત ઉપાય કરનાર માનવ કે પ્રાણી છળપ્રપંચરૂપી માયાના દોષોને જાણતો નથી. અને જાણે તો ઉપાયને કાલ પર મુલત્વી રાખે છે. આવો એક અભ્યાસ થઈ ગયો છે.

"માનવ સ્વભાવ એવો, જાણે છતાં ન જાગે,
સ્વપ્નું ગણે જીવનને, તોયે ન મોહ ત્યાગે."

દષ્ટાંત :

એક ગામમાં ગુરુ–શિષ્ય રહેતા હતા. રોજે એકવાર ભિક્ષામાં જરૂર જેટલો લોટ લાવતા અને ઉદરપૂર્તિ કરતા. વર્ષો સુધી આવો ક્રમ નિર્દોષતાથી ચાલતો હતો. એકવાર ગુરુને બહારગામ કથા કરવા જવાનું થયું. શિષ્ય તો રોજની જેમ ભિક્ષા લઈ આવ્યો, પણ ખાવામાં પોતે એકલો હતો. આથી થોડો લોટ બચ્યો દસ–પંદર દિવસે તો બે-ચાર કિલો લોટ એકઠો થયો. શિષ્યે તે વેચીને રોકડ રકમ મેળવી લીધી. આમ ઘણા દિવસો ચાલ્યું. છ માસ પછી ગુરુ પાછા પધાર્યા ત્યારે શિષ્યે ગુરુના ચરણમાં પચાસ રૂપિયાની રકમ ધરી દીધી. પ્રથમ તો ગુરુએ એ રકમ પાછી મૂકી. શિષ્યે કહ્યું કે તમે આ ગામમાં છ વરસ રહ્યા પણ એક દોઢિયું ભેગું કરી શકયા નથી અને મેં છ માસમાં પચાસ રૂપિયા ભેગા કર્યા. તેમાંથી પરોપકારના કામ થશે એમાં ખોટું શું છે. હવે માયાને પેસવાની જગા મળી ગઈ.

સાધુ, સંત, સંન્યાસીને તો નિર્મળ જીવન, નિર્દોષ ચારિત્ર અને નિસ્પૃહ ઉપદેશની શાસ્ત્રઆજ્ઞા છે. પરોપકારવૃત્તિ ગૃહસ્થને માટે સુકૃત્ય છે.

ગુરુજીને ગળે શિષ્યની વાત શીરાની જેમ ઊતરી ગઈ. આથી વધુ લોટ મેળવવાની વૃત્તિ પેદા થઈ. જેમ જેમ લોટ ભેગો થતો ગયો તેમ તેમ ધંધાકીય વૃત્તિ ખીલતી ગઈ, અને પરોપકારની વૃત્તિ છૂટી ગઈ. એમ કરતાં કરતાં ઘણી ગુણો એકઠી થઈ. તેને જોઈને રોજે ગુરુ-શિષ્ય રાજી થાય. માયાની રફતાર હવે શરૂ થઈ ચૂકી છે. પંદર-વીસ લોટના થેલા જોઈ ગુરુ-શિષ્ય વિચારવા લાગ્યા કે બજારમાં ભાવ વધે ને વેચીએ તો સારી રકમ મળે. એવું ક્યારે બને? દુષ્કાળ પડે તો તડાકો લાગી જાય.

શિષ્યે નાની સરખી રકમ ચરણે ધરી, શિષ્યની શીખ ગુરુએ શ્રવણે ધરી, પછી લોટના જથ્થાને નિહાળી નયનને રાજી કરી, મનની બુદ્ધિને માયાએ એવી ફેરવી કે ગુરુએ પ્રપંચ શોધી કાઢયો. જે ખેડૂતો પાસેથી લોટ લાવતા હતા તે ખેડૂતના ભાવિને ઠોકર મારી તેમણે પ્રભુને પ્રાર્થના કરી કે, 'હે પ્રભુ! જો દુષ્કાળ પડે તો આ લોટના ભાવ વધે અને સારી રકમ મળે. માટે આટલી વિનંતી સ્વીકારજે.' વાહ માયાના ખેલ તો જુઓ! માનવી, માનવ મટી કેવો દાનવ બને છે?

પ્રભુને ત્યાં દેર છે પણ અંધેર નથી. લોકોના ખ્યાલમાં પણ ગુરુ-શિષ્યનો લોભ અને પ્રપંચ આવી ગયા હતા. પ્રારંભમાં તો તેઓ વધેલા લોટનો એક રાત પણ સંગ્રહ કરતા નહિ, દીન દુઃખીને વહેંચી દેતા. હવે તો લોટ માટે બીજી ઝૂંપડી ઊભી કરવી પડી હતી એટલે એક બાજુ લોકોએ લોટ આપવાનું ઓછું કર્યું અને બીજી બાજુ એવો વરસાદ પડયો કે બાવાની ઝૂંપડી અને લોટ બધું તણાઈ ગયું. ગામમાં નીકળે તો હવે કોઈ લોટ આપે નહિ. એટલે પ્રાર્થનામા કરેલું દુર્ધ્યાન દુષ્કાળ તો લાવ્યું પણ તેમના લમણામાં જ તે દુષ્કાળ ઝીંકાયો. આખરે તેમને ગામ છોડી, કુદરતની સજા પામી અન્યત્ર જવું પડ્યું. જ્યાં ત્યાં રખડી-રઝળીને ઉદરપૂર્તિ કરવી પડી.

માયાનો બીજો પ્રકાર પ્રપંચ કે કપટ છે. અહંકાર, મોહ, પ્રપંચ, છળ, કપટ, એ માયાના કઠપૂતળા છે. માયા જે દોર છોડે તે પૂતળું નાચવા લાગે છે.

માયા, છળ, પ્રપંચ એ પશુયોનિના સંસ્કાર છે. પશુ તો સંજ્ઞા અને પ્રકૃતિવશ જીવે છે, ત્યાં સંકલ્પબળ નથી પણ સંજ્ઞારૂપી કર્મફળનું બળ હોય છે. તેથી તેઓ અજ્ઞાન અને પરાધીન છે. માનવ શુદ્ધ સંકલ્પ કરવાને સ્વાધીન છે. જ્ઞાનપ્રાપ્તિનું તે ભાજન છે. ધર્મનું શરણ પ્રાપ્ત કરી શકે છે, પ્રભુભક્તિ વડે પાવન થઈ શકે છે, સ્વલક્ષ વડે સ્વપુરુષાર્થ કરે તો માયાથી મુક્ત થઈ શકે છે. માયા એવી લપસણી ભૂમિ છે કે એકવાર લપસ્યો કે અંદર ખૂંચતો જાય, દીર્ઘકાળ ચાલ્યો જાય, દુઃખ વેઠે તો પણ તે માયાથી છૂટકારો પામવા પ્રયત્ન કરતો નથી. લીમડાના રસથી ગળ્યું મોઢું કરવા ઇચ્છે તો તે કોઈ કાળે શક્ય નથી, તેમ માયાથી નિર્દોષ સુખ શક્ય નથી.

૦ માયાકષાયનુ દૃષ્ટાંત

એક યુવાન હતો. તેને કોઈ સદ્ગુરુનો યોગ થયો. યુવાને ધર્મમાર્ગ ગ્રહણ કર્યો, સાધનામાં આગળ વધતો જાય પણ હજી ઘર, ધંધો, માતા-પિતાની વચમાં રહેવાનું હતું. અર્થાત્ કાજળની કોટડીમાં રહીને સફેદ વસ્ત્ર સાચવવાના હતા. રોજે મોહના અને માયાના પ્રકારો નજર સામે આવતા. યુવાન પોતાની જાતને સંભાળી લેતો. પિતા લગ્ન માટે કન્યાનો પ્રસ્તાવ લાવતા તો વિનય વડે તે વાતને પાછી ઠેલતો.

એકવાર પિતાએ જ્યોતિષીને બોલાવ્યા અને યુવાનની જન્મકુંડળી બતાવી. જ્યોતિષીના જોષમાં એમ આવ્યું કે આ યુવાન બત્રીસ વર્ષે લગ્ન કરશે એમ લગ્નકુંડળી દર્શાવે છે. હજી આ યુવાનને સંસારના રંગરાગ બાકી છે, તે એવા જોરદાર છે કે ધર્મરાગ ભૂલાઈ જશે, માટે પાત્ર સંસ્કારી શોધજો તો ધર્મસંસ્કાર ટકી શકે. આ વાત ચાલતી હતી ત્યાં યુવાન પણ આવી પહોંચ્યો. જ્યોતિષીના જોષ સાંભળી હસવા લાગ્યો, કે તમારા જોષ ખોટા પડશે. જ્યોતિષી કહે, આ જોષ તો તમારા છે અને ખરા પડે તેવું કુંડળી દર્શાવે છે.

બે-પાંચ વર્ષ નીકળી ગયાં અને યુવાનમાં માયાએ પ્રવેશ કર્યો, તેણે વિચાર્યું કે આ સાધના એકલા કરવાને બદલે જો યોગ્ય સાથી હોય તો વધારે સારી રીતે થઈ શકે, આપણે કંઈ સંસારભોગ માટે સાથી જોઈતો નથી. માયાની અવળચંડાઈ તો જુઓ ! સાધનામાં સાથી કોઈ મુમુક્ષુ શોધવાને બદલે યુવાને પત્ની શોધવાનું વિચાર્યું.

પિતાજીએ તો આ વાત આનંદથી વધાવી લીધી અને જ્યોતિષીનાં વચનોને યાદ કર્યાં. તેમણે પણ દક્ષતાપૂર્વક સંસ્કારી, સરળ, સંયમભાવવાળી, સદ્‌ગુણી અને સાદાઈના લક્ષણયુક્ત એક કન્યા શોધીને પુત્રને બતાવી. પુત્રનું મન માન્યું નહિ. લગ્ન કરવા છે તો પાંચમાં શોભે તેવી કન્યા હોવી જોઈએ. સંસ્કારી કન્યા ધર્મની શોભા વધારશે તે વાત યુવાનને માયાએ ભૂલવી જ દીધી. તે ધર્મસાથી શોધવા નીકળ્યો હતો તે તો એક તરંગ થઈ ગયો અને શમી ગયો.

યુવાને જાતે સોસાયટીમાં શોભે તેવી કન્યા પસંદ કરી અને લગ્ન કર્યાં, એ કન્યાના બાહ્ય આકર્ષણના રંગે યુવાન તો એવો રંગાયો કે ટૂંકમાં જ્યોતિષીના જોષ સાચા ઠર્યાં. આ દૃષ્ટાંતથી એ સમજવાનું છે કે માયાને પ્રવેશ માટે એક વિકલ્પ જેવું છિદ્ર પૂરતું છે, જરા પ્રવેશ મળ્યો કે પછી તેનું લશ્કર સામ્રાજ્ય જમાવે છે.

० હિતશિક્ષા :

આ કોઈ એક યુવાનની કથા નથી, આપણા સૌને ઉપદેશરૂપ છે. અનાદિકાળથી જીવભાવમાં સ્થાન ધરાવતી માયા સામાન્ય પ્રયાસથી છૂટે તેમ નથી. હાડ, માંસ, મજ્જા સાથે આરપાર આકાર પામેલી માયાને સદ્‌ગુરુનો બોધ, પ્રભુભક્તિ, નિરઅભિલાષીપણું અને જીવનની સરળતા જેવી સુયુક્તિઓ વડે અલગ કરી શકાય છે. મુનિઓ પણ હાર પામી ગયા છે. રાજપાટ ત્યજીને નીકળેલા મુનિઓ પણ એક રત્નકંબલ કે કોઈ એક રત્નમાં ભરાઈ પડીને સંયમને વિસ્મૃત કરી દેતા. એવા દૃષ્ટાંતોનું કથન શાસ્ત્રોમાં લખાયેલું છે. તેના અભ્યાસથી બોધ પામી જીવે માયાને દુઃખ લાગે તોય નિર્દય થવામાં પાછા ન પડવું પણ માયાને છોડવી તેમાં શ્રેય છે.

० હિતશિક્ષા :–માયાની સજ્ઝાય

"સમકિતનું મૂળ જાણીએ જી, સત્ય વચન સાક્ષાત્
સાચામાં સમકિ વસે જી, માયામાં મિથ્યાત્વ રે.

પ્રાણી ! મ કરીશ માયા લગાર–૧

મુખ મીઠો જુઠો મને જી, કૂડ કપટનો રે કોટ,
જીભે તો જીજી કરે જી, ચિત્તમાંહે તાકે ચોટ રે...પ્રાણી.–૨

આપ ગરજે આઘો પડે જી, પણ ન ધરે વિશ્વાસ,
મનશું રાખે આંતરો જી, એ માયાનો પાસ રે....પ્રાણી-૩
જેહશું બાંધે પ્રીતડી જી, તેહશું રહે પ્રતિકૂળ,
મેલ ન છંડે મન તણો જી, એ માયાનું મૂળ રે...પ્રાણી-૪
તપ કીધો માયા કરી જી, મિત્ર શું રાખ્યો રે ભેદ,
મલ્લિ જિનેશ્વર જાણીયે જી, તો પામ્યા સી વેદ રે....પ્રાણી-૫
ઉદયરત્ન કહે સાંભળો જી, મેલો માયાની બુદ્ધ,
મુક્તિપુરી જાવા તણો જી, એ મારગ છે શુદ્ધ રે....પ્રાણી-૬

શ્રી ઉદયરત્નસૂરીકૃત સજ્ઝાય

૦ લોભયુક્ત કષાયના પરિબળો.

લોભને પાપનું મૂળ કહ્યું છે, અને સર્વ પાપનો બાપ પણ કહ્યો છે. આથી લોભ વિષે ખૂબ ઊંડાણથી સમજ કેળવી તેની મંદતા કરવી, અને ક્રમે કરી તેનાથી દૂર–સુદૂર રહેવું.

લોભને થોભ નથી તેથી જીવ લોભથી ક્ષોભ પામીને તેને વશ થઈ જાય છે. ધનને લોભવશ જીવ મૃત્યુને નોતરે છે. કોર્ટ કચેરીના આંટા મારે છે પણ થોડું જતું કરી શકતો નથી, લોભવશ ગમે તેવા પાપ કરી ધન એકઠું કરવા પ્રેરાય છે. લોકોની ખુશામત કરવા તૈયાર થાય છે.

લોભ સાથે કૃપણતા, દંભ, પ્રપંચ, તૃષ્ણા, સ્વાર્થ. અસત્ય જેવા દુર્ગુણો જીવને નીચો પાડે છે.

લોભી મનુષ્ય કદાચ થોડી ઉદારતા કે સરળતા રાખશે તોય કંઈ વધુ લાભ મેળવવાની આશાએ. કહેવત છે કે 'લાલો લોભ વિના લોટે નહિ.'

એક વણિક (લાલો) હતો તે બજાર વચ્ચેથી પસાર થતો હતો. માર્ગમાં તેણે સોનાની કંઠી જોઈ, ગામમાં પ્રતિષ્ઠિત ગણાતો હતો. જો કે તેના લોભને સૌ જાણતું હતું. સોનાની કંઠી જોયા પછી જતી કરવી તે શકય ન હતું અને બજાર વચ્ચે વ્યાપારી થઈને તે લેવા જાય તો લોકો જુએ, આબરૂ જાય અને કંઠી જાય. 'નાણું જાય અને નોખ જાય'. એટલે વ્યાપારીએ તરત જ યુક્તિ કરી. પગને ઠેસ મારીને જાણે વાગી હોય તેમ પડી ગયા અને એક-બે ગુલાંટિયા ખાઈ લીધા. તેમાં કંઠી લઈને ખીસામાં મૂકી દીધી. લોકોએ જોયું કે બિચારો પડી ગયો છે, વાગ્યું હશે. તેથી તેને ઊભો કરવા આવ્યા. એક વિચક્ષણ ગૃહસ્થે તરત જ કહ્યું કે "લાલો લોભ

વગર લોટે નહિ", તેથી તેમણે ધૂળ ખંખેરવાને બહાને વ્યાપારીના કપડાં ખંખેર્યાં, ખીસ્સા પર પણ હાથ લગાવ્યો, અને સોનાની કંઠી છતી થઈ ગઈ.

લોભવશ માનવી બાહ્ય વ્યવહારમાં તો નીચો પડે છે, પણ અંતરધન લૂંટાઈ જાય છે તેનો તેને ખ્યાલ જ નથી આવતો. લોભની પટરાણી તૃષ્ણા છે અને તેનો પ્રભાવ પ્રચુર હોય છે. તૃષ્ણા જીતવી દુષ્કર કહી છે. દરેક ક્ષેત્રમાં તેણે જાળ બિછાવી છે. છતાં જીવને તેનો કંઈ ખ્યાલ જ આવતો નથી. લોભવશ વ્યવહારના સંબંધો વણસે છે. પ્રેમાળ પતિ કામવશ પશુતામાં સરી પડે છે, પત્ની સતીત્વ તજે છે. પિતા, પુત્રનું અહિત કરે છે. માતા વાત્સલ્યને વિસરે છે. મિત્ર સ્વાર્થી બને છે. માલિક કૃપણ બને છે, અનુચર ચોરી કરવા પ્રેરાય છે. સંત દંભી બને છે.

ધન, માન, સ્ત્રી, સાધનો એ લોભને રહેવાનાં વિવિધ સ્થાનો છે. ધન મળે જીવ ખુશી થાય છે, માન મળે ફૂલાય છે, સુંદર સ્ત્રી જોઈ લોભાય છે, સાધનો જોઈ હરખાય છે, એ સર્વ વસ્તુઓ વધુ મળે તેવા મનોરથો સેવે છે. મનુષ્યની ઇચ્છા મુજબ સર્વ મળતું નથી. દરેક આશા તૃષ્ણા પૂરી થતી નથી એટલે જીવ દુઃખી દુઃખી થઈ જાય છે. ઇચ્છિત વસ્તુ મેળવવાના લોભમાં માનવતા ચૂકી દાનવતામાં સરી પડે છે અને માનવ-દેહને હારી ભવાંતરે પશુયોનિમાં સ્થાન લેવું પડે છે.

ગૃહસ્થ જીવનના યથાર્થ નિભાવ માટે ધનાદિની અનિવાર્યતા છે, પણ લોભ કરવાથી વસ્તુ પ્રાપ્ત થાય કે સલામત રહે તેવું નથી. પોતાના શુભાશુભ કર્મ પ્રમાણે વસ્તુનો સંયોગ અને વિયોગ થાય તેવો નિયમ છે. છતાં લોભવશ જીવ તે સ્વીકારતો નથી.

૦ લોભકષાયનું સત્ય દૃષ્ટાંત

એક કુંટુંબમાં પાંચ ભાઈઓ હતા. તેઓની પાસે સહિયારું ઘર અને માલમિલકત હતાં. વડીલોની વિદાય પછી સમય જતાં સૌએ વિભક્ત કુંટુંબજીવનના સુખની અપેક્ષાઓ જુઆરું કર્યું. ધન, વસ્તુઓ, ઘરેણાં સર્વની વહેંચણી કરી લીધી. હવે ઘરની વહેંચણીનો પ્રશ્ન બાકી હતો. સર્વ વસ્તુની વહેંચણીની રસાકસીમાં દરેકના જીવ સંકુચિત બન્યા હતા. મતભેદ અને મનભેદ સુધી વાત પહોંચી હતી. એટલે અહીં સૌએ પોતાની વાતનો તંતુ તાણી રાખ્યો. કોઈ એક તસુ જમીન જવા દેવા તૈયાર ન હતું. લોભ અને વટનો સવાલ હતો. મકાનની દીવાલ

સીમેન્ટની હતી, તે તોડાય તેમ હતી પણ મનની દીવાલ પત્થર સમાન હતી તે તો આ જન્મે તોડવી અઘરી હતી.

વડીલો, લવાદો, સૌના હાથ હેઠા પડયા. છેવટે મામલો કોર્ટે પહોંચ્યો. સાત પેઢીએ કોર્ટનો ચુકાદો મળે તેવું સાંભળેલું, આ તો હવે પ્રત્યક્ષ થયું.

પાંચે ભાઈઓએ આ વારસો પુત્રોને આપી, સાથે વૃત્તિ અનુસાર શીખ આપી ચિરવિદાય લીધી. તેમની પત્ની પણ આ દુનિયા છોડી ગઈ. પાંચ ભાઈઓમાં બે નિઃસંતાન હતા. ત્રણને કુલ ચાર પુત્રો હતા. હવે તેમણે કોર્ટમાં આંટાફેરા શરૂ કર્યા. બાપ કરતાં બેટા સવાયા નીકળ્યા. એવો તંતુ પકડયો કે કચેરીના જજો હારી (થાકી) ગયા. અને દરેક જજ આ કેસને મુલત્વી રાખે. ભાઈઓના ખીસ્સા પણ ઠીક હળવા થયા હતા. શું ભારે થતું હતું તે તો આ અજ્ઞાની જીવોને ખબર જ ન હતી.

આ ચારે ભાઈ વચ્ચે હવે સંતાનમાં પુત્રો બે હતા. ઘર તો જર્જરિત થઈ ગયું હતું. દીવાલો ધસી પડી હતી. ઢોરો પડી રહેતા હતા. છતાં કાગળિયા ચાલુ હતા. આ બંને પુત્રોએ ઘર તો જોયું જ ન હતું. પ્રપિતાની મિલકત લેવા વટ રાખવાનો હતો.

દેશમાં સંયોગાનુસાર વધારાના કેસના નિકાલ માટે વધારાના જજોની નિમણુંક થઈ અને ફરજિયાત અમુક સાલ સુધીના કેસોનો નિકાલ કરવાનો સરકારી આદેશ હતો. તેમાં આ કેસ પણ નીકળ્યો.

જજસાહેબ ખૂબ વિચક્ષણ અને અને સમજદાર હતા. ત્રીજી પેઢીના બંને પુત્રોના માથે સફેદ પળિયાં જોઈને તેમણે કહ્યું કે, "આ કેસનો કોઈ નમૂનો નથી, અદ્વિતિય કેસ છે. છપ્પન વર્ષ થયા અને ત્રીજી પેઢી છે. તમારા પિતા દાદા શું મેળવીને ગયા? તમે પણ શું મેળવશો? મકાનની કિંમત કરતાં વધુ નાણાં કોર્ટકચેરીમાં વેડફાઈ ગયા છે, તમારી જુવાની વીતી ગઈ છે. હવે ચોથી પેઢીને આ વારસો આપવો હિતાવહ નથી. તમારે હૃદયે રામ વસે તેવું ઇચ્છું છું. અને ત્રણ પેઢીના સંસ્કારને તથા માનવતાને નષ્ટ કરનાર આ અપશુકનિયાળ મિલ્કતનો તમે ભાગ કરી, પિતા અને દાદાના પાપ ધોવા તેનો સદ્‌ઉપયોગ કરો, આ તમને મારી અંગત સલાહ છે. બાકી આ ખુરશીને તો કાયદેસર કામ કરવાનું છે તે થશે. વિચારો અને તમારી ભાવિ પેઢીને આ ઝેર ન પીવરાવો."

યોગાનુયોગ આ બંને ભાઈઓને ગળે વાત ઊતરી અને જજસાહેબની સલાહ મુજબ સત્કાર્ય કર્યું. વળી આ પ્રસંગથી ઘણો પાઠ શીખ્યા.

થોડા સમયમાં પવિત્ર પર્યુષણ પર્વનો પ્રારંભ થયો. વર્ષમાં એકવાર સંવત્સરીને દિવસે ઉપવાસાદિ તપ કરે. તેથી વ્યાખ્યાન સાંભળવા ગયા. મુનિરાજે નિસ્પૃહભાવે ક્ષમાપનાનો મર્મ વ્યાખ્યાનમાં સમજાવ્યો. ક્રોધનું અને ક્ષમાનું સ્વરૂપ સમજાવ્યું. પ્રવચનના શ્રવણ સમયે બંને ભાઈઓ હાજર હતા, શ્રવણ સાથે મનનું ધોવાણ ચાલતું હતું. બંનેના ચિત્ત-પ્રદેશ પર વાણીની અસર આકાર લેતી રહી, અને સભા વચ્ચે બંને ભાઈઓ એક જ સાથે મનના સૂક્ષ્મ સંદેશાને ઝીલીને ઊભા થઈ ગયા. ગુરુ-ચરણે પહોંચી ગયા. બંનેના અશ્રુપ્રવાહથી ગુરુના ચરણ ભીંજાયા અને તેમના મન તથા દૃષ્ટિ પાવન થઈ ગયાં. સભા આખી સ્તબ્ધ છે, બંને ભાઈઓએ અશ્રુભીના ભાવે ત્રિકરણ યોગે ગુરુસમીપે અન્યોન્ય ક્ષમાપના માંગી અને જીવનને ધન્ય બનાવ્યું. ક્ષમાના ગુણ સાથે બીજા ઘણા ગુણોને પ્રાપ્ત કરી તે બંને આત્માઓએ મનુષ્યત્વ, મુમુક્ષતાને ધારણ કરી.

o હિતશિક્ષા

લોભના મૂળ ઘણાં ઊંડાં અને વિસ્તરેલા છે. મનના સ્વનિરીક્ષણ વગર લોભ ક્યાં ઊભો છે તે સમજાતું નથી અને જીવન પ્રપંચથી આવૃત્ત થઈ જન્માંતર પામે છે. પ્રાણીમાત્ર લોભને વશ સંસારમાં પ્રપંચ આદરે છે, યુદ્ધ ખેલે છે. યોગી–મુનિને પણ લોભ છોડતો નથી. સર્વ ત્યજીને નીકળેલા યોગીને લંગોટીમાં લોભ રહી જાય છે. રત્નકંબલમાં આસક્તિ રહી જાય છે. લોભ સર્વ દુઃખના કારણોને નોંતરે છે. થોડા ઉદાર થવાથી જીવને આનંદ મળે છે. સૌમાં પ્રિયતા મળે છે. લોભ કરીને જીવ સુખ ચાહે છે, જેની ત્યાં સંભાવના નથી. ઉદારતા, નિસ્વાર્થતા, નિર્લોભિતા એ જીવનને સુખદાયી છે, તેમ સમજી તે પ્રમાણે આચરણ કરવું.

તૃષ્ણાની વિચિત્રતા

"હતી દીનતાઈ ત્યારે, તાકી પટેલાઈ અને,
મળી પટેલાઈ ત્યારે, તાકી છે શેઠાઈને;
સાંપડી શેઠાઈ ત્યારે, તાકી મંત્રિતાઈને,
આવી મંત્રિતાઈ ત્યારે, તાકી નૃપતાઈને.
મળી નૃપતાઈ ત્યારે, તાકી દેવતાઈને,
દીઠી દેવતાઈ ત્યારે, તાકી શંકરાઈને;

અહો રાજચંદ્ર માનો માનો, શંકરાઈ મળી,
વધે તૃષ્ણાઈ તો ય. જાય ન મરાઈને."
શ્રીમદ્ રાજચંદ્રજી.

હિતશિક્ષા :–

શાસ્ત્રમાં આ ચારે કષાયના કેવાં પરિણામ આવ્યાં છે તેની કથાઓનું શ્રવણ-વાંચન કરીને બોધ પામવો હિતાવહ છે જેથી કર્મધારાનો વેગ મંદ થવા પામે. આ ચારે કષાયનાં અતિ તીવ્ર અને અનુક્રમે મંદ પ્રકારો હોય છે. જે કષાયથી જીવ જીવનપર્યંત મુક્ત જ ન થઈ શકે તે કષાય ઘણો તીવ્ર હોય છે. તીવ્રકષાયી જીવ અધોગતિ પામે છે. મંદ કષાય વડે શુભગતિ પામી અનુક્રમે ઉપાદાનની શુદ્ધિ થતાં જીવ મુક્ત થાય છે.

"માનાદિક શત્રુ મહા, નિજ છંદે ન મરાય,
જાતાં સદ્‌ગુરુ શરણમાં, અલ્પ પ્રયાસે જાય."
શ્રી આત્મસિદ્ધિશાસ્ત્ર.

સદ્‌ગુરુમાં પવિત્રતા અને સરળજીવનનું સત્ય પ્રગટ થયેલું છે, તેથી તે જીવના દોષ જાણે છે અને કઢાવે છે. અથવા એવી પવિત્રતાના સાન્નિધ્યમાં જીવ સ્વયં બોધ પામી દોષો ત્યજવા ઉદ્યમી બને છે. માટે હે જીવ ! કષાયમુક્ત થવા કોઈ સંતને શોધી અને તેના ચરણમાં બેસ તો તને સાચું સુખ પ્રાપ્ત થશે.

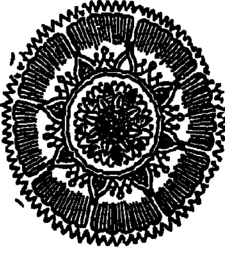

"પ્રજ્ઞાવંત શાસ્ત્રકારોએ આઠ પ્રકારના અભિમાનને નિરંતર છોડવા માટે ઉદ્યમી રહેવાની સાધકને આજ્ઞા કરી છે. લૌકિક વિદ્યા પ્રાપ્ત કરવા માટે પણ વિનયી થવું પડે છે. તો પરમ અલૌકિક એવી આ અધ્યાત્મવિદ્યા મેળવવા માટે વિનયગુણની વિશિષ્ટ આરાધના કરવી પડે તે સહેજે સમજી શકાય તેવી વાત છે, વિનયગુણની આરાધનામાં પૂર્વે થયેલા પરમપુરુષોનું અને સંત મહાત્માઓનું સ્મરણ અને તેમણે પ્રાપ્ત કરેલો લોકોત્તર અધ્યાત્મવિકાસ સાધકને ખૂબ ઉપયોગી છે, કારણ કે ભગવાન શ્રી ઋષભદેવ. શ્રી રામ. શ્રી મહાવીર, મહાત્મા બુદ્ધ, શ્રીમદ્ શંકરાચાર્ય. શ્રીમદ રાજચંદ્ર વગેરેને સંભારતાં પોતાની તુચ્છતાનો–અલ્પત્વનો તુરત સાધકને ખ્યાલ આવી જાય છે અને તેનું અભિમાન ઓગળી જાય છે. આમ વિનયગુણની આરાધનાને મોક્ષમાર્ગમાં પ્રથમથી જ અનિવાર્ય કહી છે.'

શ્રી સોનેજીકૃત 'સાધના સોપાન'માંથી

૭

કર્મબંધની સંક્ષિપ્ત રૂપરેખા

○ કર્મબંધ થવાનાં મુખ્ય કારણો :-

૧. કર્મબંધનરૂપી દુઃખનું મૂળ મિથ્યાત્વ–મિથ્યામતિ, તત્ત્વનું અશ્રદ્ધાન છે. સત્યને અસત્ય અને અસત્યને સત્ય જાણવું તે છે.

૨. સર્વ દુઃખનું મૂળ અવિરતિ–અસંયમ અનાત્મપણે વર્તવું તે છે.

૩. સર્વ દુઃખનું મૂળ કષાય-સ્વચ્છંદ અને તેની સંતતિ છે.

૪. સર્વ દુઃખનું મૂળ મન, વચન, કાયાના યોગ, અશુદ્ધ વ્યાપાર અને વર્તના છે. ચંચળતા તેનું લક્ષણ છે.

૫ સર્વ દુઃખનું મૂળ પ્રમાદ છે. જડતા અને અબોધતા તેના સહચારી છે. તેમાં સ્વરૂપનું વિસ્મરણ છે.

સૃષ્ટિમંડળમાં પુદ્‌ગલ પરમાણુઓની રચના ઠસોઠસ ભરેલી છે. તેમાં અનેક પ્રકારની કર્મવર્ગણા હોય છે. અનંત પરમાણુઓનો પુંજ એકઠો થઈને આત્માના ભાવ–પરિણામથી આત્મપ્રદેશો સાથે સંયોગમાં આવે છે તે કર્મબંધન છે. સમય થતાં પાકેલાં ફળની જેમ ઉદયમાં આવે છે અને તે કર્મરજ યોગ્ય સમયે ખરી પડે છે. વળી જીવ નવા ભાવ કરીને નવી કર્મરજ ગ્રહણ કરે છે. આમ કર્મોનું આવાગમન અનંત-

કાળથી ચાલ્યા કરે છે. જીવના પરિણામો પરમશુદ્ધ થઈ જ્ઞાનમય બને નહિ ત્યાં સુધી જીવ અને કર્મોની જોડી બની રહે છે. આ કર્મરજ કોઈ સૂક્ષ્મ યંત્રથી દૃષ્ટિગોચર નથી.

જીવનાં પરિણામો :–

રાગ, દ્વેષ, કામ, ક્રોધ, લોભ, મોહ વગેરે અનેક પ્રકારના વિભાવ, પરભાવ, અન્યભાવ કે આસુરીભાવ છે, અશુભભાવ છે. દયા, અહિંસા, ક્ષમા, સમતા, શાંતિ, ત્યાગ, અનાસક્તિ વગેરે શુભભાવ છે.

પુદ્ગલ :–

રૂપ, રસ, ગંધ, સ્પર્શરૂપે છે, પૃથ્વી, પાણી, અગ્નિ, હવા વગેરે આથી બને છે. ધ્યાન અને તપ દ્વારા આ કર્મરજનો નાશ કરી શકાય છે તે ધર્મચેતનાના વિષયમાં જોઈશું.

૦ કર્મબંધના પ્રકારો :–

પ્રકૃતિ, સ્થિતિ, અનુભાગ–(રસ) પ્રદેશ., ચાર પ્રકાર છે.
પ્રકૃતિ :–શાસ્ત્રકારોએ કર્મપ્રકૃતિને લાડુની ઉપમા આપીને સમજાવ્યું છે. લાડુમાં સૂંઠ, ગળપણ, ઘી, વજન વગેરે હોય છે. તેમાંની સૂંઠ વાયુનો નાશ કરે છે તેમ કર્મપ્રકૃતિથી આત્માના જ્ઞાન–દર્શનાદિ ગુણોનો ઘાત થાય છે. સૂંઠમાં જેમ શક્તિ છે તેમ કર્મપ્રકૃતિમાં પણ એવી શક્તિ છે કે જીવના ક્રોધાદિ જેવા પરિણામ થાય તે પ્રમાણે પરિણમીને આત્માના ગુણોનો તે નાશ કરે છે. આવી ભિન્ન ભિન્ન શક્તિનો બંધ તે કર્મ પ્રકૃતિ છે. લાડુ જેમ અમુક સમય સુધી રહે છે, તેનું વજન હોય છે, તેમ કર્મપ્રકૃતિમાં સ્થિતિ અને જથો હોય છે.

સ્થિતિ :– વિવિધ પદાર્થોનો બનેલો લાડુ તે પદાર્થોના સંયોગ પ્રમાણે અમુક સમય સુધી રહે છે અને પછી બગડી જવાથી પોતાના ગુણને છોડી દે છે તેમ, કર્મસ્થિતિ અમુક કાળ જીવ સાથે રહીને પછી પોતાના સ્વભાવને છોડીને પુદ્ગલોમાં ભળી જાય છે તે સ્થિતિબંધ છે.

રસ–અનુભાગ–બંધ :– લાડુમાં મધુરરસ અથવા મેથી કે સૂંઠનો રસ છે તેમ કર્મમાં શુભ–અશુભ રસ અલ્પાધિક હોય છે, તે પ્રમાણે કર્મ શુભ કે અશુભ ફળરૂપે પારણમે છે તે રસબંધ છે.

પ્રદેશબંધ :- લાડુમાં જેમ પદાર્થો મળીને અમુક વજન-જથ્થો હોય છે તેમ કર્મ પુદ્ગલપરમાણુઓનો જથ્થો આત્મપ્રદેશ સાથે સંયોગમાં આવે છે તે પ્રદેશબંધ છે.

મન, વચન, કાયાના શુભ-અશુભ યોગોની વ્યાપારવૃત્તિ વડે પ્રકૃતિ અને પ્રદેશબંધ થાય છે. ક્રોધાદિ કષાય વડે રસ અને સ્થિતિબંધ થાય છે. પ્રથમ પ્રકાર કર્મફળ આપવામાં શિથિલ હોય છે. કષાયનો રસ ભળે ત્યારે તે કર્મ નિકાચિત અને સ્થિતિવાળું બને છે.

પ્રથમ પ્રકાર ઠર્યા વગરના લાડુ જેવો ચિકાશ વગરનો છે, બીજો પ્રકાર ઠરેલા-ચીકાશવાળા લાડુ જેવો છે. કષાયયુક્ત કર્મ, તીવ્રતાના કારણે નિકાચિત હોય છે, તે કોઈ પણ પ્રકારે ભોગવવાથી જ છૂટાય છે.

o **કર્મબંધ થવાનાં કારણોની સમીક્ષા.**

શ્રી ઉમાસ્વાતિ ભગવાને 'તત્ત્વાર્થસૂત્ર'માં નિરૂપણ કર્યું છે—
'મિથ્યાદર્શનાવિરતિપ્રમાદકષાયયોગાબંધહેતવઃ'

અધ્યાય-૮, શ્લોક-૧

(૧) મિથ્યાદર્શન-મિથ્યાદૃષ્ટિ, વિપર્યાસ બુદ્ધિ છે. જીવાદિ તત્ત્વોની અસમજ, અશ્રદ્ધા અને તર્કાત્મકવલણ ગુણાવલોકન કર્યા વગર સર્વ પક્ષોની-ધર્મોની વિગતને સમાન ગણવી કે ખંડન કરવું.

પોતાનો મત અસત્ય હોવા છતાં તે સાચો છે તેવો દુરાગ્રહ રાખી નિરૂપણ કરવું.

સત્‌દેવ-ગુરુ-ધર્મમાં અશ્રદ્ધા અને સંદેહ.

મોહની પ્રબળતા અને અજ્ઞાનતા.

આ સર્વ કારણો કલેશ-કષાયરૂપ હોવાથી મહાબંધનાં કારણો છે.

જીવ મિથ્યામતિથી થોડો ખસે, કંઈક ધર્મની રુચિ થાય ત્યારે મિથ્યાત્વ મોળું પડી જીવ ઘણા દીર્ઘકાળ પછી મિથ્યાત્વ નામક પ્રથમ ગુણસ્થાનમાં આવે છે. જૈનદર્શનમાં મુક્તિનાં ચૌદ સોપાન છે. તેમાં ચોથું સમ્યગ્દર્શન-જ્ઞાન એ અગત્યનું અને બીજરૂપ છે. અહીંથી મુક્તિનું પ્રવેશપત્ર મળે છે. માટે મિથ્યાત્વ એ મહાઅજ્ઞાન મનાયું છે.

મિથ્યાત્વાદિ વિષે આ પ્રમાણે નિરૂપણ છે.

"અજ્ઞાન તત્ત્વતણું જીવોને, ઉદય તે અજ્ઞાનનો,
અપ્રતીત તત્ત્વની જીવને જે, ઉદય તે મિથ્યાતત્ત્વનો. ૧૩૨
જીવને અવિરતિભાવ જે, તે ઉદય અસંયમતણો,
જીવને કલુષ ઉપયોગ જે, તે ઉદય જાણ કષાયનો. ૧૩૩
શુભ કે અશુભ પ્રવૃત્તિ કે, નિવૃત્તિની ચેષ્ટાતણો,
ઉત્સાહ વર્તે જીવને તે, ઉદય જાણ તું યોગનો. ૧૩૪
આ હેતુભૂત જ્યાં થાય, ત્યાં કાર્મણ વર્ગણારૂપ જે,
તે અષ્ટવિધ જ્ઞાનાવરણ, ઇત્યાદિ ભાવે પરિણમે. ૧૩૫

શ્રી કુંદકુંદાચાર્યરચિત 'સમયસાર'માંથી

૧ મિથ્યાત્વરૂપ–મિથ્યામતિરૂપ ચેતના :

સામાન્યતઃ સંસારી જીવ અજ્ઞાનમાં વર્તે છે. તેમાં મિથ્યામતિ ભળે છે ત્યારે અજ્ઞાન ઘેરું બને છે. તેથી જીવ સત્‌ને અસત્ જાણી પરમાં સ્વ બુદ્ધિ કરી દેહભાવે દેહને ત્યજતો જાય છે અને નવા દેહ ધારણ કરતો જાય છે, આ જન્મ-મરણ દુઃખરૂપ છે તેવું મિથ્યામતિ જણાવા દે નહિ તેવું તેનું પ્રભુત્વ છે. દેહ વડે, ઇંદ્રિયો વડે, જગતના પદાર્થો વડે સુખ મળે છે તેવો ભાસ ઉત્પન્ન કર્યા કરે છે. મિથ્યામતિનું આ ક્ષેત્ર ઘણું વિશાળ છે. પોતાનું નથી તેને પોતાનું મનાવવામાં અને પોતાનું છે તેનું વિસ્મરણ કરાવવામાં આ મિથ્યામતિ કુશળ છે. વળી તેની ચાલ એવી ભૂલભૂલામણી જેવી છે કે અનંતકાળ જવા છતાં ભલભલાં નવપૂર્વી ધ્યાની તપસ્વી સાધકો કથંચિત્ ચૂકી ગયા છે. તો સંસારી જીવોનું ત્યાં શું ગજું ?

સ્ત્રી, પુત્ર, મિત્ર, પરિવાર વડે, વ્યાપાર, ધન, મોટાઈ વડે. પંચેન્દ્રિયના અનેક પ્રકારના વિષયો વડે, મનની કલ્પનાઓ વડે, સત્તા સમાજસેવા વડે, માનપૂજાદિની કામના વડે, એમ અનેક પ્રકારે જીવે સુખની કલ્પનાઓ કરી છે, તે સર્વ મિથ્યામતિની ચાલ છે. આશા-તૃષ્ણાની જાળમાં માછલાંની જેમ ફસાઈને જીવ જન્મ-જરા-મરણાદિમાં તરફડીને વિનાશને નોતરે છે. સંસારમાં ચકચૂર જીવને આત્મચેતના જાગૃત થાય તેવા સત્ સાધનો– સત્સંગ આદિની રુચિ થતી નથી. કોઈવાર યોગ મળે તો પણ તે પ્રત્યે

પુરુષાર્થ કે ભક્તિ થતી નથી. મિથ્યાદર્શનમાં ફસાયેલા માનવની હાલત નશાયુક્ત માનવ જેવી હોય છે. એથી એ જ્યારે મોટો મનાય છે કે સાધનસંપન્ન થાય છે ત્યારે લોકોને પોતાની દરેક વસ્તુઓ આંગળી ચીંધીને બતાવે છે. આ મારી પેઢી જેમાં લાખોની લેવડ-દેવડ થાય છે. આ મારા કર્મચારીઓ મારા આંખને ઈશારે ચાલે છે. આ મારી મોટરો પરદેશથી મંગાવી છે કે નવું જ મોડલ છે. આ મારા બંગલા મુંબઈના કલાકારો અને કારીગરોએ બાંધ્યા છે, આ મારા ફરનીચર અને સાધનો પરદેશની ડિઝાઈનથી બનાવ્યા છે. આ મારા વિવિધ ખંડો લાખો રૂપિયાથી સુસજ્જ કર્યા છે. આ ટી.વી.સેટ અને ડીનરસેટ સર્વ અદ્યતન છે. આમ સર્વ તરફ આંગળી ચીંધે છે, પણ રે માનવ ! એકવાર તો તું તારા તરફ એક આંગળી ચીંધ કે હું આ અમૂલ્ય એવો 'આત્મા' માનવદેહ પામ્યો છું, જેની એક પળ પણ કૌસ્તુભ્યમણિથી મહાન છે કારણ કે એ એક પળમાં મિથ્યાત્વનું વેર વમી દેવાની અને સમ્યક્ત્વનું અમૃત-પાન કરવાની તાકાત છે, જે પ્રાપ્ત થયે અનાદિના મારાપણાના સંસારનો છેદ ઊડી જાય છે. પેલી મિથ્યામતિ ભૂલથી એકવાર પણ પોતા પ્રત્યે આંગળી થવા દેતી જ નથી. આમ આત્મચેતના વિસ્મૃત થઈ કર્મચેતના પ્રગટ થતી રહે છે.

(૨) અવિરતિ—અસંયમરૂપ કર્મચેતના :

અનાદિના દેહસુખના અભ્યાસથી જીવ ઇન્દ્રિયોના વિષયોમાં રાચે છે, અને તેમ થવું તે સ્વાભાવિક માને છે. જેમ જેમ ઇંદ્રિયોની વિશેષતા તેમ તેમ પ્રાણી તેમાં ફસાતો જાય છે અને ઇચ્છાઓની તૃપ્તિ માટે તે અનેક પ્રકારની હિંસાયુક્ત પ્રવૃત્તિ કરે છે. પાપાચારને સેવે છે કેવળ એક જ ઇંદ્રિયની તૃષ્ણા જીવને મૃત્યુને શરણ કરે છે. મન અને પાંચ ઈંદ્રિયોનો અસંયમ, પૃથ્વીકાય, જળકાય, અગ્નિકાય, વાયુકાય, વનસ્પતિ-કાય અને હાલતાં-ચાલતાં નાના-મોટા જીવોની જાણે અજાણે હિંસા થવી, દુઃખ પહોંચાડવું. વળી અસત્ય, ચોરી, પરિગ્રહ, અબ્રહ્મ વગેરે અસંયમ છે. તેમાં પાચ ઇંદ્રિયોના વિષયોમાં મનની તન્મયતા તે અસંયમ છે.

(૩) કષાય :—

અનંતાનુબંધી અતિ તીવ્ર ક્રોધ, માન, માયા, લોભ ચાર કષાયો છે. આ તીવ્રતાના રસને શાસ્ત્રકારોએ ચાર માત્રામાં વર્ણવ્યા છે. ચાર કષાયને

ચાર માત્રામાં ગણતાં ૧૬ પ્રકારના કષાય છે. સંસારી જીવની યથાપદવી ભૂમિકાએ આ કષાયોની મંદતા થાય છે. જેમ કે શ્રાવક સમકિત પામે ત્યારે પ્રથમની તીવ્ર માત્રા ઘટે છે. મુનિને ચોથા પ્રકારનો અતિમંદ કષાય અગિયારમા ગુણસ્થાનકના અંત સુધી પ્રાયે હોય છે.

આ ઉપરાંત આ ચાર કષાયના પૂરક બીજા નવ કષાય છે તે હાસ્ય, રતિ–રાગ, અરતિ-દ્વેષ, ભય, શોક, ઘૃણા, સ્ત્રીકામવૃત્તિ, પુરુષકામવૃત્તિ, નપુંસકને બંને પ્રકારની કામવૃત્તિ હોય છે. જેની વિગત અગાઉ પ્રસ્તુત થઈ છે. આ કષાયો વડે કર્મબંધનની પ્રબળતા થાય છે. કર્મ નિકાચિત બંધાય છે. તેનો વિસ્તાર અગાઉ વર્ણવ્યો છે.

(૪) યોગરૂપી કર્મચેતના :

યોગ એટલે મન, વચન કાયાની શક્તિ–પ્રવૃત્તિ. આ યોગના શુભ-અશુભ બે વ્યાપાર છે. મન જ્યારે બાહ્ય વિષયોમાં તૃષ્ણામય થઈને માઠાં પરિણામો કર્યા કરે છે ત્યારે તેમાં ચંચળતા વધી જાય છે. વચન વડે મિથ્યા અપ્રલાપ કરે, અસત્ય વાણી ઉચ્ચારે, ઉગ્રતા પ્રગટ કરે, કે તેનો પરમાર્થમાં ઉપયોગ ન કરે ત્યારે તેમાં ચંચળતા હોય છે. શરીર વડે નિરર્થક હલનચલન કરે, તેની સ્થિરતા કે સાત્વિકતા ન કેળવે, દેહબુદ્ધિ રાખે કે દેહનું મમત્વ રાખે ત્યારે ચંચળતા હોય છે. આમ ત્રણે યોગની ચંચળતા થતાં આત્મપ્રદેશોમાં કંપન થાય છે અને તે કંપન થતાં જ કર્મરજો તેની પ્રકૃતિ પ્રમાણે આત્મપ્રદેશોના સંયોગમાં આવી એક આવરણ ઊભું કરે છે, અને પ્રકૃતિ તથા પ્રદેશબંધ ઉત્પન્ન કરે છે. તેમાં કષાયની મહોર વાગે છે ત્યારે તે કર્મબંધ રસ અને સ્થિતિવાળા થાય છે. જ્ઞાન વડે મનનો સંયમ થાય છે, મૌન વડે વાણીનો સંયમ થાય છે. તપાદિ વડે શરીરનો સંયમ થાય છે, આમ થવાથી ચંચળતા શમે છે.

મન, વચન, કાયાની શક્તિને યોગ કહે છે. તેના નિમિત્તથી આત્મપ્રદેશો પરિસ્પંદિત થાય છે. તે સમયે ઉપયોગમાં જે ભાવો-ઉત્પન્ન થાય તે પ્રમાણે કર્મરજો સંયોગમાં આવી જીવના પરિણામો કષાયો કે શુભાશુભ ભાવ પ્રમાણે પરિણમે છે, એ પ્રકારે કર્મબંધન થાય છે.

૫. પ્રમાદ :–

ધર્મ પ્રત્યેની અરુચિ, આત્માદિ તત્ત્વો પ્રત્યેનો અભાવ, પર દ્રવ્યો

પ્રત્યે મોહજન્ય મૂર્છા, બહિર્મુખતા, આળસ, નિંદ્રા વગેરે પ્રમાદ છે. શાસ્ત્રકારોએ 'પ્રમાદો હિ મૃત્યુ' કહ્યું છે. મહાવીર ભગવાનનો ત્રિકાળી સંદેશ છે. 'સમયં ગોયમ, મા પમાયએ.' એક ક્ષણનો પણ પ્રમાદ ન કરો.

ઉપરના પાંચે પ્રકારો જીવનાં કર્મબંધનના કારણો છે. સંસારના પરિભ્રમણના હેતુ જીવને સુખ-દુઃખાદિનો અનુભવ કરાવનારા છે. યોગમાં કંઈક શુભતત્ત્વ છે, પરંતુ બાકીના ચાર તો કેવળ અંધકાર અને અજ્ઞાન-રૂપ પ્રકારો છે. તે વડે જીવ જ્ઞાનાવરણાદિ આઠ પ્રકારના કર્મચક્રમાં ફસાય છે. સમ્યગ્જ્ઞાન રહિત જીવ સ્વજ્ઞાનમય હોતો નથી. આથી તેની સર્વ ક્રિયા અજ્ઞાનવશ હોવાથી પ્રમાદયુક્ત હોય છે. પ્રમાદ એટલે કેવળ નિદ્રા કે આળસ નથી. પ્રમાદ એટલે જ કર્મસત્તાનું પ્રભુત્વ, પરભાવ છે. જીવ તામસિક અને રાજસિક પ્રવૃત્તિઓ કરતો હોય ત્યારે તે પ્રમાદમાં છે.. સાત્વિક પ્રવૃત્તિ દ્વારા સદાચાર સેવે પણ જો ધર્મનો આદર કે શ્રદ્ધા ન હોય તો તે પણ પ્રમાદ ગણાય છે. સદાચાર સાથે આત્મજ્ઞાન હોવું જરૂરી છે. આત્મજ્ઞાની સદાચારી હોય છે. તેનામાં એ ગુણ સ્વાભાવિકપણે હોય છે. ભાવનિદ્રામય પ્રમાદરૂપી શત્રુથી સદા જાગૃત રહેવું. અસદ્વાસના યુક્ત જીવનચર્યા પ્રમાદ છે. પ્રમાદને જ મૃત્યુ કહ્યું છે.

પુણ્યોદયનું ક્લોરોફાર્મ

દુઃખ અને પાપથી ખદબદતા સંસારથી વૈરાગ્ય કેમ પેદા નથી થતો કારણ કે આપણે બધાંએ પુણ્યોદય નામનું ક્લોરોફોર્મ સૂંઘી લીધું છે. અને ભાન ગુમાવી દીધું છે.

એટલે આપણે એમ જ માનીએ છીએ કે આવું સુખ કાયમ રહેવાનું છે અને આખા જગતમાં ક્યાંય દુઃખ હસ્તી ધરાવતું નથી.

પુણ્યને ભોગવી નાંખવું એ જુદી વાત છે પણ પુણ્યનો નશો ચડી જવો એ તો ખૂબ જ ભયંકર વાત છે.

અરે! જે આત્માઓને પુણ્યનો ઉદયકાળ હોતો નથી તે દુઃખી આત્માઓ સંસારથી વિરક્ત થઈ શકતા નથી કેમ કે તેને આવતી કાલના પુણ્યોદયની બહુ મોટી આશા હોય છે. તેઓ ઝાંઝવાનાં જળ જેવા પુણ્યોદય પાછળ ખુવાર થાય છે, પણ આ દુઃખી સંસાર છોડવા કદાપિ તૈયાર નથી. જ્ઞાની જ ક્ષણની રાહ જોયા વગર પુણ્યને પડકાર આપી શાશ્વત સુખને પંથે પડે છે.

હિતશિક્ષા :

મિથ્યામતિવશ જીવ બહારના પથારામાં ખોવાઈ જાય છે, લૂંટાઈ જાય છે. ચેતનાની ધારા ખંડ-ખંડ થઈ જાય છે. આયુષ્ય ઘટતું જાય, પણ મોહ-પાપ બુદ્ધિ ઘટતી નથી. વાસ્તવિક રીતે બાહ્ય સાધનો તેને બાધક નથી, પરંતુ અંતરની વાસનાઓ, આશાઓ વિપરીતપણું તેને બાધક છે. જીવ સાવધાન થાય, સંયમને આચરે, જ્ઞાન પામે તો બાહ્ય નિમિત્તો દૂર થઈ જાય છે.

આયુષ્ય ઘટતું જાય તો પણ, પાપ બુદ્ધિ નવ ઘટે,
આશા જીવનની જાય પણ, વિષયાભિલાષા નવ ઘટે;
ઔષધવિષે કરું યત્ન પણ, હું ધર્મને તો નવ ગણું,
બની મોહમાં મસ્તાન હું, પાયા વિનાના ઘર ચણું. ૧૬

શ્રી રત્નાકરપચ્ચીસી

"અનંતકાળ થયા સ્વરૂપનું વિસ્મરણ હોવાથી અન્યભાવ જીવને સાધારણ થઈ ગયો છે. દીર્ઘકાળ સુધી સત્સંગમાં રહી બોધભૂમિકાનું સેવન થવાથી તે વિસ્મરણ અને અન્યભાવની સાધારણતા ટળે છે; અર્થાત્ અન્યભાવથી ઉદાસીનતાપણું પ્રાપ્ત હોય છે. આ કાળ વિષમ હોવાથી સ્વરૂપમાં તન્મયતા રહેવાની દુર્ઘટતા છે; તથાપિ સત્સંગનું દીર્ઘકાળ સુધી સેવન તે તન્મયતા આપે એમાં સંદેહ નથી થતો.

"જિંદગી અલ્પ છે, અને જંજાળ અનંત છે; સંખ્યાત ધન છે. અને તૃષ્ણા અનંત છે, ત્યાં સ્વરૂપ સ્મૃતિ સંભવે નહીં પણ જ્યાં જંજાળ અલ્પ છે, અને જિંદગી અપ્રમત્ત છે; તેમ જ તૃષ્ણા અલ્પ છે અથવા નથી અને સર્વ સિદ્ધિ છે ત્યાં સ્વરૂપસ્મૃતિ પૂર્ણ થવી સંભવે છે. અમૂલ્ય એવું જ્ઞાન જીવન પ્રપંચે આવરેલું વહ્યું જાય છે. ઉદય બળવાન છે!"

શ્રીમદ્ રાજચંદ્રજી પત્રાંક ૩૧૯

"દેહ બુદ્ધિ જન આત્મને, કરે દેહ સંયુક્ત,
આત્મ બુદ્ધિ જન આત્મને, તનથી કરે વિમુક્ત. ૧૩
દેહે આત્મબુદ્ધિથી, સુત દારા કલ્પાય
તે સૌ નિજ સંપત્તિ ગણી, હા આ જગત હણાય" ૧૪

શ્રી પુજ્યપાદ સ્વામીકૃત 'સમાધિતંત્ર.'

"દેહબુદ્ધિવશ જીવે ભારે બંધન ઊભું કર્યું છે. સત્પુરુષના યોગ બળે, આત્મચેતના જાગૃત થાય છે; ત્યારે એ જ મિથ્યામતિ ભાગવા માંડે છે. તેની સાથે કષાયાદિ તેનો પરિવાર પણ ધીરે ધીરે વિદાય લે છે."

શ્રીમદ્ રાજચંદ્ર શિક્ષાપાઠ પ્રમાદ

"ધર્મની અનાદરતા, ઉન્માદ, આળસ, કષાય એ સઘળાં પ્રમાદનાં લક્ષણ છે.

ભગવાને ઉત્તરાધ્યયન સૂત્રમાં ગૌતમને કહ્યું કે, "હે ગૌતમ! મનુષ્યનું આયુષ્ય ડાભની અણી પર પડેલા જળના બિંદુ જેવું છે. જેમ તે બિંદુને પડતાં વાર લાગતી નથી તેમ આ મનુષ્યાયુ જતાં વાર લાગતી નથી. એ બોધના કાવ્યમાં ચોથી કડી સ્મરણમાં અવશ્ય રાખવા જેવી છે. 'સમયં ગોયમ મા પમાએ.' એ પવિત્ર વાક્યના બે અર્થ થાય છે. એક તો હે ગૌતમ! સમય એટલે અવસર પામીને પ્રમાદ ન કરવો અને બીજો એ કે મેષાનુમેષમાં ચાલ્યા જતા અસંખ્યતમા ભાગનો જે સમય કહેવાય છે તેટલો વખત પણ પ્રમાદ ન કરવો. કારણ દેહ ક્ષણભંગુર છે; કાળશિકારી માથે ધનુષ્યબાણ ચઢાવીને ઊભો છે. લીધો કે લેશે એમ જંજાળ થઈ રહી છે, ત્યાં પ્રમાદથી ધર્મકર્તવ્ય કરવું રહી જશે.

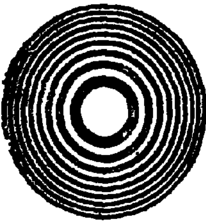
અતિ વિચક્ષણ પુરુષો સંસારની સર્વોપાધિ ત્યાગીને અહોરાત્ર ધર્મમાં સાવધાન થાય છે. પળનો પણ પ્રમાદ કરતા નથી. વિચક્ષણ પુરુષો અહોરાત્રના થોડા ભાગને પણ નિરંતર ધર્મકર્તવ્યમાં ગાળે છે, અને અવસરે અવસરે ધર્મકર્તવ્ય કરતા રહે છે. પણ મૂઢ પુરુષો નિદ્રા, આહાર, મોજ શોખ અને વિકથા તેમ જ રંગરાગમાં આયુ વ્યતીત કરી નાંખે છે. એનું પરિણામ તેઓ અધોગતિ રૂપ પામે છે.

જેમ બને તેમ યત્ના અને ઉપયોગથી ધર્મને સાધ્ય કરવો યોગ્ય છે. સાઠ ઘડીના અહોરાત્રમાં વીસ ઘડી તો નિદ્રામાં ગાળીએ છીએ. બાકીની ચાલીસ ઘડી ઉપાધિ ટેલટપ્પા અને રઝળવામાં ગાળીએ છીએ. એ કરતા એ સાઠ ઘડીના વખતમાંથી બે–ચાર ઘડી વિશુદ્ધ ધર્મકર્તવ્યને માટે ઉપયોગમાં લઈએ તો બની શકે એવું છે. એનું પરિણામ પણ કેવું સુંદર થાય!

પળ એ અમૂલ્ય ચીજ છે. ચક્રવર્તી પણ એક પળ પામવા આખી રિદ્ધિ આપે તો પણ તે પામનાર નથી. એક પળ વ્યર્થ ખોવાથી એક ભવ હારી જવા જેવું છે તેમ તત્ત્વની દૃષ્ટિએ સિદ્ધ છે.!"

શ્રીમદ્ રાજચંદ્ર શિક્ષાપાઠ ૫૦ પ્રમાદ

૮

આવરણયુક્ત કર્મચેતના

૦ આવરણ શું છે?

આવરણ એટલે અંતરાય. બાધા અવરોધ અથવા શક્તિને ઢાંકનાર તત્ત્વો તે આવરણ છે. ફાનસની જ્યોતિ અંદરમાં પ્રગટેલી છે પણ ગોળા પર અલ્પાધિક મેશ લાગવાથી જેમ જ્યોતનો પ્રકાશ પ્રગટ થતો નથી અથવા તે ફાનસમાં જ્યોત હોવા છતાં અન્ય વસ્તુને પ્રગટપણે જોઈ શકાતી નથી તેમ, આત્મ જ્યોતની આડે અનેક પ્રકારના અહમ્, મોહ, અજ્ઞાન, અબોધતા વગેરે અસ્વાભાવિક આવરણો હોવાથી આત્મશક્તિ પ્રગટ થતી નથી. આત્માનું મૂળ સ્વરૂપ જ્ઞાતાદ્રષ્ટારૂપ છે. આત્મશક્તિ તે ચેતના છે. તેના જ્ઞાન દર્શનરૂપ બે ઉપયોગ છે, તે જાણવા અને જોવાનું કાર્ય કરે છે. આ ઉપયોગમાં અહંકાર કે રાગાદિની જેટલી મલિનતા તેટલું આવરણ હોય છે. કર્મના સંયોગમાં ચેતના ઉપર મલિનતા આવે છે. આવરણ-યુક્ત ચેતના તે કર્મચેતના છે, કર્મચેતનાયુક્ત ઉપયોગથી વસ્તુનું યથાર્થ સ્વરૂપ જણાતું નથી, તે વિપર્યાસ છે, વિપરીત બુદ્ધિ વડે મિથ્યાભાસ ઊભો થાય છે.

જેમ કે પિત્તળને સોનારૂપે જોવું, તડકામાં ચળકતી છીપને ચાંદીરૂપે જોવી, કાગળને કાપડરૂપે જોવું અને દેહને જ આત્મા માનવો તે વિપર્યાસ

છે. વિપરીત બુદ્ધિ વડે સંસારમાં વ્યવહાર નભતો નથી; માનવ મૂર્ખ ઠરે છે. માતા, પુત્ર, પુત્રી, પત્ની સાથે સંબંધોચિત વિવેકસહ વ્યવહાર કરવો પડે છે. સોના ચાંદી વગેરેને તે તે સ્વરૂપે જોવા અને જાણવાં પડે છે. જો કે જીવો પ્રાયે વ્યવહારમાં ભૂલો કરતા નથી.

માનવજીવનમાં વ્યાવહારિક–સ્થૂલ જીવનથી ઉપરની ભૂમિકાનું એક વિચારશક્તિવાળું ચેતનાનું ક્ષેત્ર છે. અભ્યાસ, અભિરુચિ અને શુદ્ધિ વડે તે ક્ષેત્ર વિકાસ પામે છે. તે વિકાસક્રમ વ્યવહારથી દર્શન જ્ઞાન અને ચારિત્રરૂપ આરાધનાનો છે, અર્થાત શ્રદ્ધા, બોધ અને આચરણરૂપ છે. નિશ્ચયથી તે ત્રણેનું અભેદરૂપ આત્માકાર સ્વરૂપ છે.

વર્તમાન અશુદ્ધ દશામાં રહેલા જીવને આવરણમુક્ત થવા માટે આવરણના વિવિધ પાસા સમજવા પડશે. વર્તમાનમાં જીવની દશામાં મલિનતા, સુખ–દુઃખની લાગણીઓ, આશાઓ, તૃષ્ણાઓ, રાગાદિભાવો, માન, મહત્તા વગેરે વિવિધ ભાવો ઊપજવાનું કારણ શું છે? તે સમજવું જરૂરી છે. જીવનનું ધ્યેય શું છે? વગેરે તથ્યોને વિચારવા ને સમજવા અનિવાર્ય છે.

o આવરણની વિશેષ સમજ .

આવરણ કહેતાં કર્માવરણ સમજવું. જગતની તમામ વિચિત્રતા આ કર્મસિદ્ધાંતથી સમજાય છે. જગતની રચનાને વિવિધ પાસાઓથી વિચારતાં એક વાત સ્પષ્ટ થાય છે કે એક ગૂઢ તત્ત્વ જગતમાં વ્યાપેલું છે. જૈન પરંપરામાં તેને કર્મની ગતિ, કર્મ સિદ્ધાંત કે કર્મબંધન કહે છે. તેની અનંત પ્રકૃતિ છે. તે પ્રકૃતિ આત્માના ચેતનપ્રદેશ સાથે સાંયોગિક બને છે, તે કર્મ ચેતના છે. પ્રાણીમાત્ર અનાદિથી કર્મબંધનયુક્ત હોય છે. જીવના અધ્યવસાય–પરિણામ વિશેષથી પુદ્ગલ પરમાણુઓનો પુંજ (સ્કંધ) જીવના સંયોગમાં આવે છે. અને તે વિવિધરૂપે ફળ આપે છે. આ ઘણી સૂક્ષ્મ ક્રિયા છે. ચર્મચક્ષુગમ્ય નથી પણ જ્ઞાન–અનુભવગમ્ય છે. શાસ્ત્ર પ્રમાણથી તે સમજી શકાય છે.

સંસારી જીવ પળે પળે મનાદિ ત્રિયોગ અને ભાવ–ઉપયોગ વડે વિષય–કષાયરૂપ પરિણામો જાણે અજાણે સંસ્કારવશ કર્યા જ કરે છે. અર્થાત્ થયા જ કરે છે. તેથી જીવ પળે પળે કર્મવર્ગણાઓ ગ્રહણ કરે છે. જૂના કર્મપુંજોને છોડે છે અને નવા ગ્રહણ કરે છે. આમ કર્મવર્ગણાનું ગ્રહણ થવું તે જ કર્મબંધન છે. તેના શુભ અશુભ બે પ્રકારો છે.

૦ ચેતનાને જડ કર્મનો સંયોગ કેવી રીતે થાય છે?

જેમ કોઈ મનુષ્યે અમુક આહાર ગ્રહણ કર્યો, આહારપદાર્થોને કોઈ ભાવ નથી કે પોતાએ કેવી રીતે પરિણમવું. છતાં આહાર હોજરીમાં ગયા પછી તેમાં અમુક રસો ભળે છે અને એક રાસાયણિક ક્રિયા સ્વયં થયા કરે છે. કોઈ પદાર્થને પેટમાં કોઈ યંત્ર મૂકી વલોવવું પડતું નથી, છતાં તે પદાર્થો સ્વયં ક્રિયા વડે પરિણમ્યા પછી તેમાંથી લોહી, માંસ, મજ્જા, હાડકાં ઇત્યાદિ પ્રકારે સપ્તધાતુરૂપ બની જાય છે. તે પ્રમાણે નિમિત્ત મળે રાગાદિ મલિનભાવ થતાંની સાથે કર્મરજ આત્મપ્રદેશોના સંયોગોમાં આવે છે અને જેવા ભાવ, અને જેવી માત્રા હોય તે તે પ્રકૃતિ પ્રમાણે પરિણમે છે; જડ એવા કર્મ સ્પર્ધકોમાં (કર્મ વર્ગણા) એવી શક્તિ છે. આ કર્મ-વર્ગણા એ જ કર્મ આવરણ છે.

આત્માનું લક્ષણ ચેતના છે, તે કર્મવર્ગણાના સંયોગમાં આવવાથી પર્યાયમાં, ઉપયોગમાં, પરિણામમાં વિકાર થાય છે, પરંતુ આત્મા પોતે તે રૂપે પરિણમી જતો નથી અને જડ કર્મો ચેતનરૂપે પરિણમી શકતાં નથી. કર્મો માત્ર મેશની જેમ આવરણ રૂપે રહે છે. રાગાદિ ભાવોનો જેમ જેમ ક્ષય થાય છે તેમ તેમ જીવ નિરાવરણ થતો જાય છે. કર્મપુદ્‌ગલપરમાણુઓ જડ છે પરંતુ ક્રિયાશીલ હોવાથી તે કર્મફળના આપનારાં કહેવાય છે, આવો નિમિત્ત–નૈમિત્તિક સંબંધ છે.

"જડ ને ચૈતન્ય બંને દ્રવ્યનો સ્વભાવ ભિન્ન,
સુપ્રતીતપણે બંને જેને સમજાય છે,
સ્વરૂપ ચેતન નિજ જડ, છે સંબંધ માત્ર,
અથવા તે જ્ઞેય પણ પર દ્રવ્યમાંય છે."

શ્રીમદ્ રાજચંદ્રજી

૦ શુભાશુભ કર્મનું સ્વરૂપ :

શુભકર્મનું ફળ સુખ–શાતારૂપ હોય છે અને અશુભકર્મનું ફળ દુઃખદાયી કે પ્રતિકૂળ હોય છે. સત્‌દેવ, સત્‌ગુરુની શ્રદ્ધા, ભક્તિ અને વિનયથી, સત્‌ધર્મ આરાધનથી, ધર્મસાધનાથી, સુકૃત્યથી, દાન, દયા, અહિંસાદિ આચાર, પરોપકાર વૃત્તિ જેવા શુભભાવના નિમિત્તથી શુભ કર્મબંધ થાય છે અને અસત્‌દેવ, ગુરુ ધર્મની ઉપાસના અને અવિવેકથી

અધર્માચારણથી, દુષ્કૃત્યથી કે અશુભભાવથી અશુભ કર્મબંધ થાય છે. આ બંને ભાવો ત્યાજ્ય છે. જે જીવ બંને ભાવથી ઉપર ઊઠી શુદ્ધધર્મને, આત્મધર્મને આરાધે છે તે નિજસ્વરૂપને પામીને કર્મબંધનથી મુક્ત થાય છે. તે જ નિરાવરણ અવસ્થા છે.

"શુભ કરે ફળ ભોગવે દેવાદિ ગતિ માંય,
અશુભ કરે નર્કાદિ ફળ કર્મ રહિત ન ક્યાંય; ૮૮
વીત્યો કાળ અનંત તે, કર્મ શુભાશુભ ભાવ,
તેહ શુભાશુભ છેદતાં ઊપજે મોક્ષ સ્વભાવ" ૯૦

શ્રી આત્મસિદ્ધિશાસ્ત્ર

• કર્માવરણના પ્રકારો ;

જીવની સંખ્યા અનંત છે, તેની પ્રકૃતિ અનંત પ્રકારની છે, તેમ કર્મઆવરણ પણ અનંત પ્રકારનાં છે. શાસ્ત્રમાં સવિસ્તર સૈદ્ધાંતિક અભ્યાસ વડે સરળતાથી તે સમજાય છે. અત્રે તેની સામાન્ય અને સરળ રજુઆત કરવામાં આવી છે.

જૈન શાસ્ત્રોમાં અનંત પ્રકારની કર્મપ્રકૃતિના મુખ્યપણે આઠ પ્રકાર દર્શાવ્યા છે. જીવના તીવ્ર-મંદ કષાય અને શુભાશુભ ભાવ વડે ગ્રહણ થયેલા કર્મપુદ્ગલ પરમાણુઓનો પુંજ આ આઠ વિભાગમાં સ્વયં વહેંચાઈ જાય છે, અને પ્રકૃતિ અનુસાર ફળ આપે છે. વળી શુભભાવ અને કષાયની મંદતા વડે કે તપાદિ સંયમ વડે વિશુદ્ધિ થતી રહે છે.

જૈન પરંપરામાં આઠ કર્મઆવરણ પ્રકૃતિના વળી બે ભેદ છે. ઘાતીકર્મ અને અઘાતીકર્મ.

૧. ઘાતીકર્મ જે આત્મગુણનો ઘાત કરે છે, જીવની કષાયયુક્ત ચેતના મલિન થતી જ રહે છે, તેના ચાર પ્રકાર છે.

૨. અઘાતી કર્મ જે આત્મગુણનો ઘાત કરતાં નથી પણ ઘાતીકર્મની સાથે એકમેક જેવાં રહે છે. ઘાતી કર્મોનો નાશ થયા પછી આયુષ્યકાળ સુધી જીવની સાથે અત્યંત શુભપણે રહે છે અને આયુષ્યસ્થિતિ પૂર્ણ થતાં નિયમથી છૂટી જાય છે. તેના ચાર પ્રકાર છે.

• ચાર ઘાતીકર્મનું સરળ અર્થઘટન

૧. જ્ઞાનાવરણ, ૨. દર્શનાવરણ, ૩. મોહનીય, ૪. અંતરાય

૧. જ્ઞાનાવરણ શું છે?

જ્ઞાન તે આત્માનો ગુણ છે, તેને પ્રગટ થવા ન દે તે જ્ઞાનાવરણ કહેવાય છે. રાત્રિના અંધકારમાં જેમ વસ્તુ યથાર્થપણે જણાતી નથી તેમ જ્ઞાન વગર જીવને પોતાના યથાર્થ સ્વરૂપનું ભાન થતું નથી. દેહ–જડ છે, આત્મા–ચેતન છે તેનો સદ્અસદ્ વિવેક થતો નથી.

જગતના પદાર્થોનું હેય–ત્યાજ્ય, ઉપાદેય અને જ્ઞેયનું યથાર્થપણું સમજાતું નથી.

જીવ શું, જીવન શું, જડ શું, જડતા શું તેનો બોધ પ્રાપ્ત થતો નથી.

સત્શાસ્ત્રશ્રવણ, સદ્ગુરુશ્રવણ કે સત્સંગમાં ઉદ્યમ થતો નથી. અભ્યાસની અભિરુચિ થતી નથી. લૌકિકપણે વ્યવહારજ્ઞાન કે અભ્યાસમાં પણ મંદતા રહે છે, બુદ્ધિની તીક્ષ્ણતા હોતી નથી, મન અને ઇંદ્રિયોની શક્તિમાં મંદતા હોય છે. વ્યાવહારિક બુદ્ધિબળથી મહાન શોધ કરે, કૉમ્પ્યુટર જેવાં સાધનો ઉત્પન્ન કરે તો પણ તેમાં સ્વરૂપજ્ઞાનની યથાર્થતા હોતી નથી. વળી તે સાધનો ભૌતિકપણે ઉપયોગી હોવાથી તેમાં આત્મ-વિકાસ કે કલ્યાણ સધાતું નથી. તે જ્ઞાન એક આત્મજ્ઞાનની અપેક્ષાએ અજ્ઞાનરૂપ મનાયું છે.

ઉપમા :–મનુષ્ય સૂર્યપ્રકાશના નિમિત્તથી આંખ વડે પદાર્થને જોવાની જાણવાની શક્તિ ધરાવતો હોય છતાં તે આંખે પાટા બાંધીને રાખે તો તેને વસ્તુનું દર્શન થતું નથી, તે છતી આંખે અંધ કહેવાય છે, તે પ્રમાણે જીવમાં જ્ઞાનશક્તિ છે, છતાં પોતે અજ્ઞાનવશ પોતાના જ્ઞાનગુણને જાણતો નથી, સ્વરૂપને જાણતો નથી તે જીવ જ્ઞાનાવરણયુક્ત હોય છે.

જ્ઞાનાવરણનું કારણ :–પોતે આત્મસ્વરૂપ છે તેનો અનિર્ણય, જ્ઞાન ગુણ પ્રગટવાનાં નિમિત્તોની અવગણના કરવી. અર્થાત્ જ્ઞાનીજનોની, જ્ઞાનના સાધનોની તથા ધર્મશાસ્ત્રોની અવગણના કરવી, તે પ્રત્યે દ્વેષભાવ રાખવો, યથાશક્તિ જ્ઞાનારાધન ન કરે, જ્ઞાનદાન ન કરે, કે શક્તિને ગોપવે, પ્રમાદને સેવે તો આત્માનો જ્ઞાનગુણ ઢંકાય છે તે જ્ઞાનાવરણનાં કારણો છે.

જ્ઞાનાવરણ દૂર કરવાના ઉપાયો.

કોઈ મકાનમાં જેમ દરવાજાથી આવ–જા કરી શકાય છે, દરવાજો બંધ થતાં પ્રવેશ થઈ શકતો નથી તેમ જ્ઞાનાવરણનાં જે જે કારણો છે, તેને બંધ કરવાં. તેને તે તે પ્રકારે દૂર કરાય છે. આત્મશ્રદ્ધા, જ્ઞાનીનો આદર,

જ્ઞાનનાં સાધનોનો આદર, જ્ઞાનીજનો પાસેથી યથાર્થ બોધ પ્રાપ્ત કરી અપ્રમાદી થવું, જ્ઞાનદાન વગેરે સુકૃત્યો કરવાં, જિનાજ્ઞાનું પાલન કરવું, દર્શન, જ્ઞાન, ચારિત્રરૂપ ધર્મઆરાધન કરવું. સામાન્યપણે જ્ઞાનનાં સાધનોની જાળવણી કરવી. કે જેમ શાસ્ત્ર આસન, ચરવળો, માળા, સાપડો, વગેરેને યથાર્થ સ્થાને રાખી વિવેકથી ઉપયોગ કરવો, ભોંય જમીન પર કે પગ પર ન રાખવાં, થૂંક વગેરે ન લાગે તેમ ઉપયોગ કરવો, પછાડીને મૂકવાં નહિ. ચિત્રપટ, મૂર્તિ કે પૂજાના સાધનોની શુદ્ધિ જાળવવી, યોગ્ય સમયે પૂજા કે અભ્યાસ કરવો, ગૃહસ્થે મનથી, તનથી અને વચનથી સર્વ સાધનોની શુદ્ધિ જાળવવી.

અન્ય સાધકની પૂજા-ભક્તિ કે અભ્યાસની અવગણના ના કરવી. દ્વેષ ન કરવો, પોતાનાં જ્ઞાનનો કે સાધનોનો ગર્વ ન કરવો. આ રીતે જ્ઞાનાવરણ કર્મનો પૂર્ણપણે ક્ષય થતાં જ્ઞાન પ્રગટે છે.

૨. દર્શનાવરણ શું છે ?

મન અને ઇંદ્રિયો દ્વારા થતું પદાર્થનું જે સામાન્ય જ્ઞાન, કે અવલોકન તે દર્શન છે, જ્ઞાન તે જ વસ્તુને વિશેષ પણે જણાવે છે. તેથી દર્શનને સામાન્ય ઉપયોગ કહે છે; દર્શનની શક્તિના આવરણને દર્શનાવરણ કહેવામાં આવે છે.

પદાર્થને મન વડે સમજાય નહિ, ચક્ષુ વડે જણાય નહિ, કે અન્ય ઇંદ્રિયોની શક્તિને આવરણ આવે, તે દર્શનાવરણ નિદ્રા જેવા મંદ-તીવ્ર પ્રમાદ સર્વે દર્શનાવરણના ભેદો છે. નિદ્રાએ શાતાનું ચિન્હ હોવા છતાં તે દશામાં આત્મશક્તિ સુષુપ્ત થવાથી તેને દર્શનાવરણ કહે છે. તે પ્રમાણે સ્વપ્ન વિષે પણ જાણવું.

ઉપમા :–કોઇ યાચક દરબારમાં રાજાના દર્શનની અભિલાષામાં ઉભો છે, રાજા દરબારમાં બિરાજે છે. યાચકની ઇચ્છા–શક્તિ દર્શનની છે પણ દરવાન તેને પ્રવેશ કરવા દેતો નથી તેમ આત્મની દર્શન શક્તિ હોવા છતાં જીવ આવરણને કારણે આત્મરાજાને જાણી શકતો નથી.

૦ દર્શનાવરણનાં કારણો :

દર્શનાવરણનું કારણ જ્ઞાનાવરણને લગતું છે. જ્ઞાનની અરુચિ, આત્મા તથા પરમ તત્ત્વનું અજ્ઞાન, અશ્રદ્ધા વગેરે.

દર્શનાવરણ દૂર કરવાના ઉપાય :

જ્ઞાનાવરણને દૂર કરવાના ઉપાયને જાણી લેવા.

જ્ઞાન-દર્શન ચેતનાના બે ઉપયોગ હોવાથી તેનાં કારણો મળતાં છે.

સૈદ્ધાંતિક રીતે દર્શનાવરણના નવ પ્રકારો છે તેના અભ્યાસ માટે કર્મગ્રંથ જેવા શાસ્ત્રોનો અભ્યાસ કરવો જરૂરી છે. આવા અભ્યાસ વડે તત્ત્વદૃષ્ટિ વિકસે છે અને આત્મશક્તિ પણ વિકસે છે.

૩. મોહનીય કર્મવરણ :

મોહનીય કર્મ એટલે મોહરૂપ મહાન યોદ્ધો. તે બધાં જ કર્મોનું મૂળ છે. ક્રમમાં ચોથે સ્થાને છે પણ જીવને બાંધવામાં-વશ કરવામાં અગ્રસ્થાને છે. મોહ મરાયો કે મૃત્યુ મરાયું સમજો.

ઉપમા :-નશાયુક્ત જીવની જેમ મોહવશ જીવ કષાય સેવે છે. મિથ્યામતિ આચરે છે, અસંયમ આચરે છે અશુભયોગમાં પ્રવર્તે છે અને પ્રમાદ-વિભાવ સેવે છે.

આ મોહનીય કર્મના બે પ્રકાર છે.

(૧) દર્શનમોહ-દૃષ્ટિનું કે સમજનું, વિપર્યયપણું. આત્મભાવથી નિરાળો, અને દેહભાવથી નજીક રહેવાની વૃત્તિ. વિપરીત શ્રદ્ધાન અર્થાત્ સત્‌દેવગુરુધર્મની શ્રદ્ધામાં મિથ્યાભાવ, મિશ્રભાવ હોય છે. સદ્‌ભાવ થાય તોય કંઈ શંકા રહે છે.

(૨) ચારિત્રમોહ :-રાગાદિ કષાયની મુખ્યતા, જેમાં ક્રોધાદિ અને નો કષાયરૂપ હાસ્યાદિનો સમાવેશ થાય છે. દર્શનમોહના વિપર્યાસ અને ચારિત્રમોહના કષાયભાવ વડે અનાદિથી સંસારવાસ રહ્યો છે અને તેના ઉદયે વળી જીવ તેમ જ વર્તે છે.

ઉપમા :-પીધેલ નશાયુક્ત માનવ વિવેકશૂન્ય થઈ જગતમાં પ્રવર્તે છે. તેમ મોહવશ જીવ જગતમાં વિષય-કષાયને આધીન પ્રવર્તે છે. ભૂમિકા પ્રમાણે કષાયોની મંદતા કે તીવ્રતા હોય છે. મોહનીય કર્મ હણવાથી અન્ય ત્રણ ઘાતીકર્મ પણ વિનષ્ટ થતાં જાય છે. તેનું જોર ઘટતું જાય છે.

દર્શનમોહનીય કર્મના ઉપાર્જનનું કારણ :

સર્વજ્ઞ જ્ઞાની કે કેવળી પુરુષોનો અવર્ણવાદ કરવા સત્શાસ્ત્ર પ્રત્યે હીનભાવ. સંયમ–નિયમાદિ પ્રત્યે નિરર્થકતા સેવવી, ધર્મપ્રાયે અભાવ સેવવો, ધર્મના સિદ્ધાંતોને અસત્ય કહેવા, સંત જનો, સાધુ–સાધ્વીઓ પ્રત્યે અસદ્‌ભાવ કેળવવો અને નિંદા વગેરે કરવા, તત્ત્વની અશ્રદ્ધા વગેરે છે.

૧. ચારિત્ર મોહનીય કર્મ ઉપાર્જનનું કારણ :–

ક્રોધાદિ કષાયવશ વર્તવું અને પ્રવર્તવું, અન્યને કષાયના નિમિત્ત બનવું, ક્રોધાદિ કરવા અને અન્યને ક્રોધાદિ ઊપજે તેવું કાર્ય કરવું અન્યનો ઉપહાસ કરવો, અસંયમ કેળવવો અને કામવાસનામાં ઉત્તેજિત રહેવું. જગતના પદાર્થો સાથે રાગાદિમાં તન્મય રહેવું.

૨ ઉપાય :–

જ્ઞાની અને જ્ઞાનનાં સાધનોનો, જ્ઞાનનો આદર કરવો, સંયમના નિયમો પાળવા, ધર્મશ્રદ્ધા રાખવી, સાધુ–સાધ્વી વગેરેની સેવા ઇત્યાદિ કરવાં, એ સર્વ સાધનોની નિંદા ન કરવી, તત્ત્વની યથાર્થ શ્રદ્ધા કરવી, સંયમ, ત્યાગ અને પંચાચારને પાળવા.

વિપર્યાસ બુદ્ધિને ત્યજવી, કષાયની મંદતા, કષાયજન્ય પ્રવૃત્તિથી નિવૃત્ત થવું, સંયમને આચરવો, શીલવાન રહેવું, અન્યને દુ:ખ ઊપજે તેવી પ્રવૃત્તિ જાણે અજાણે કે હસવામાં પણ ન કરવી.

૪. અંતરાય કર્મ ·

આ કર્મ જીવની ઇચ્છિત વસ્તુ પ્રાપ્ત થવા દેતું નથી .વ્યવહારથી તો સાંસારિક સુખના સાધનો પ્રાપ્ત થતાં નથી અને આધ્યાત્મિકપણે દાનાદિ કરી શકતો નથી કે આત્મધર્મ પુરુષાર્થમાં ઇચ્છે તો ય સંયમાદિ પાળી શકતો નથી, પુરુષાર્થ કરી શકતો નથી.

પ્રકાર :–

અંતરાય પાંચ પ્રકારે છે. દાનનો, અર્થાદિ લાભનો, ભોગ ઉપભોગનાં સાધનોનો અને શક્તિની અભિવ્યક્તિનો અંતરાય.

ઉપમા :

અંતરાયકર્મ ભંડારી જેવું છે. રાજા યાચકને દાન આપવા ઇચ્છે છે પરંતુ ભંડારી આપતો નથી. સામગ્રી હોવા છતાં ભંડારીના નિમિત્તથી વસ્તુ મેળવવાનો અંતરાય રહે છે.

અંતરાયકર્મના બંધનું કારણ :

દાનાદિ સેવવા નહીં, અને જે દાનાદિમાં પ્રવૃત્ત હોય તેને રોકવા. અન્યને ભોગાદિનાં સાધનોમાં અંતરાય કરવો. વ્રતાદિમાં શક્તિને ગોપવવી.

ઉપાય :–

દાન કરવું. અન્યને અનુમોદન આપવું. કોઈના લાભને હાનિ ન પહોંચાડવી. વ્રતાદિમાં–આત્મપુરુષાર્થમાં શક્તિને પૂર્ણપણે વિકસાવવી.

૦ ચાર અઘાતી કર્મોનું સ્વરૂપ :

(૫) વેદનીય કર્માવરણ :–

શરીરની અંતરંગ અને બાહ્ય અનુકૂળતા તંદુરસ્તી તે શાતા વેદનીય (સુખરૂપ) કર્મ છે અને રોગાદિ પ્રતિકૂળતાને અશાતા (દુઃખરૂપ) વેદનીય કર્મ કહેવામાં આવે છે.

ઉપમા:– તરવારની ધાર પર મધુબિંદુ લગાવ્યું હોય ત્યારે તેનો સ્વાદ લેતાં મધુરતા મળે અને જીભને કપાવવાનું દુઃખ લાગે તેમ એ પ્રકારે સુખ–શાતા અને દુઃખ–અશાતા છે.

શાતા–વેદનીય કર્મની ઉત્પત્તિનું કારણ :–

અહિંસાવ્રતમાં પ્રવૃત થવું. પ્રાણીમાત્ર પ્રત્યે અનુકંપા દાખવવી. દાન-દયાદિ પરોપકારનાં સત્કાર્યો વ્રત–સંયમ પાળવાં. ક્રોધાદિનું શમન કરવું. સંતોષ અને સમભાવ રાખવા

અશાતા વેદનીય કર્મનું કારણ ·–

હિંસાયુક્ત કર્મો કરવાં. કોઈ પણ જીવને મારવું, દુઃખ આપવું, નિર્ધ્વંસ પરિણામો કરવાં, ક્રોધ–અસંતોષ આદિને આધીન થવું, અન્યને પીડારૂપ હોવાછતાં અધિક કાર્ય કરાવવું આદિ દરેક પ્રકારની પ્રતિકૂળતા ઉપજાવવી તે અશાતા વેદનીય કર્મનું કારણ છે.

(૬) નામકર્મ :-

આ કર્મ વડે જીવ ચાર ગતિરૂપ વિવિધ ગતિમાં ભ્રમણ કરે છે. નામકર્મની પ્રકૃતિની ઘણી વિવિધતા છે આ પ્રકૃતિના શુભાશુભ યોગ પ્રમાણે જીવને શરીરનું સૂક્ષ્મ કે સ્થૂલ બંધારણ, તેની સર્વક્રિયા બાહ્ય રીતે યશ-અપયશાદિથી માંડીને છેક નિયમથી તીર્થંકર નામ કર્મનું ઉપાર્જન થાય છે. આ કર્મના ઉદયથી જીવ મોહવશ સુખ દુઃખ માને છે. તે શુભાશુભ બે પ્રકારે છે.

ઉપમા :-

ચિત્રકાર જેવું ચિત્ર દોરે તેવું તે દૃશ્યમાન થાય છે તેમ જીવના શુભાશુભભાવ વડે નામકર્મ આકાર પામે છે.

અશુભ નામ કર્મ :-

અશુભનામકર્મ વડે તિર્યંચ અને નારક ગતિ પ્રાપ્ત થાય છે.

અશુભ નામકર્મના ઉપાર્જનનું કારણ :-

મન આદિ યોગો વડે છળ-પ્રપંચ કરવા, કુટિલતા સેવવી, અન્ય વ્યક્તિઓમાં વિખવાદ કરાવવો, કે કુમાર્ગે દોરવા. હિંસક પ્રવૃતિઓ કરવી તે છે.

શુભ નામ કર્મ :-

મન આદિ યોગોની સરળતા, અન્ય વ્યક્તિઓ સાથે સંવાદિતા રખાવવી, રાખવી અને યોગ્ય માર્ગદર્શન આપવું. શુભ નામકર્મમાં સર્વ-શ્રેષ્ઠ નામકર્મ તીર્થંકર નામકર્મ મનાય છે. જગતના સર્વજીવો પ્રત્યે અત્યંત અનુકંપા ભાવ અને સર્વજીવો સાચું સુખ પામે તેવી ઉચ્ચ મનોકામના અને તેને અનુષાંગિક અન્ય પ્રવૃત્તિઓ, જેમ કે વીતરાગ-કથનમાં શ્રદ્ધાન, જ્ઞાનીઓ અને જ્ઞાનના સાધનો પ્રત્યે આદર, મહાવ્રતોનું પ્રમાદ રહિત આચરણ, ભોગોથી વિરકત-દાનાદિ પ્રવૃત્તિનું સેવન, ત્યાગ-વૈરાગ્ય-તપ, મુનિ વગેરેની સેવા, અરિહંતાદિની ભક્તિ અને મોક્ષાર્થની સાધના કરવી-કરાવવી વગેરે છે.

(૭) ગોત્ર નામ કર્મ :-

તે ઉચ્ચ ગોત્ર કર્મ અને નીચ ગોત્ર કર્મ એમ બે પ્રકારે છે.

ગોત્ર નામકર્મની ઉપમા :-

કુંભાર બે પ્રકારના ઘડા બનાવે છે. તેમાં એક ઘીનો તે સારો મનાય છે અને દારૂ માટે બનતો તે હલકો ગણાય છે. તેમ ગોત્ર વિષે છે.

નીચ ગોત્ર નામકર્મબંધનું કારણ:-

પોતાના કુળનો અહંકાર કરવો, અન્યની નિંદા કરવી, પોતાની આત્મપ્રશંસા કરવી અને અન્યના દોષો છતા કરવા.

ઉચ્ચ ગોત્ર નામકર્મબંધનું કારણ:-

પોતાના ગુણોને ઢાંકવા અને દોષોને પ્રગટ કરવા. અન્યના ગુણોની પ્રશંસા કરવી અને દોષોને પ્રગટ ન કરવા. કુળનો ગર્વ ન કરવો અને ગુણીયલ કે પૂજ્ય વ્યક્તિઓ પ્રત્યે આદર-માનપૂર્વક જોવું.

નીચ ગોત્રથી મુકિતનો ઉપાય :-

ઉપરોક્ત ઉચ્ચ કુળનાં લક્ષણો છે તે મેળવવાના કારણોનું સેવન કરવું અને નિરાભિમાની રહેવું.

આયુષ્ય કર્માવરણ :-

પ્રાણી માત્ર જીવનકાળ દરમ્યાન એકવાર આયુષ્યકર્મને બાંધે છે તે અનુસાર જે ગતિમાં જીવ જાય ત્યાં તેને તે આયુષ્યનો કાળ પૂર્ણ કરવો પડે છે, જન્મ જીવન અને મરણ એ આયુષ્યકર્મનું કારણ છે. જીવ વસ્ત્રની જેમ શરીરને ત્યજીને, નવાં નવાં શરીર ધારણ કરે છે.

ઉપમા :

કારાગૃહની સજા જેવું આ કર્મ છે. જેટલા સમયની સજા હોય તેટલો સમય, તે પ્રમાણે આયુકાળ પૂરો કરવો પડે છે. વહેલા છૂટવું હોય કે વધુ રહેવું હોય તો તે પ્રમાણે થઈ શકતું નથી.

કારણ :-

આયુષ્યકર્મ ગતિને અનુસરે છે, તેના ચાર પ્રકાર છે.

નરક-તિર્યંચ-મનુષ્ય અને દેવ.

(૧) નરક આયુષ્ય કર્મ :–

અતિ આરંભ–સમારંભના મનના હિંસાત્મક સંકલ્પો પરિગ્રહ–બહારની વિપુલ સાધન સામગ્રી, તે બંને માટે જે હિંસાત્મક પ્રવૃત્તિઓ કરવી અને તે પદાર્થો મેળવ્યા પછી તેમાં તીવ્ર આસક્તિ રાખવાથી નારકની અધોગતિનો આયુષ્ય બંધ થાય છે.

(૨) તિર્યંચ આયુષ્ય કર્મ –

છળ–પ્રપંચ–માયાશલ્ય, કુશીલ જેવા દોષોના સેવનથી અને તેમાં યથાર્થતા માનવી વગેરેથી તિર્યંચ અર્થાત્ સૂક્ષ્મ યોનિથી માંડીને એકેંદ્રિયથી તિર્યંચ પંચેન્દ્રિય સુધીનાં સ્થાનોમાં જીવને જન્મ ધારણ કરવો પડે છે.

(૩) મનુષ્ય આયુષ્યકર્મ :–

આરંભ પરિગ્રહ હોવા છતાં તેમાં સુખબુદ્ધિની મંદતા અને ચિત્તની સરળતા, ઉદારતા પરોપકારાદિ પ્રવૃત્તિઓ કરવી, વ્રત સંયમાદિ આચરવાં; શીલ પાળવું વગેરે મનુષ્યની ઉત્તમગતિ ધારણ થવાનાં કારણો છે.

(૪) દેવ આયુષ્યકર્મનાં કારણો :–

અહિંસાદિ મહાવ્રતોનો અલ્પાધિક આચાર, કારણવશ પરાધીનપણે સંયમાદિ પાળે અથવા જ્ઞાનરહિત કે નિદાનસહિત બાલતપ આચરે, કઠોર સાધના કરે, તપથી તપે, તેમાં પરિણામોની ઉજ્જવળતા હોવાથી દેવ-ગતિનું આયુષ્ય બંધાય છે.

કર્માવરણથી થતી ચારે ગતિના આયુષ્યના બંધનથી મુક્તિનો ઉપાય :–

અહિંસાદિ મહાવ્રતો પરમ શુદ્ધભાવે આચરવા, અપ્રમત્ત મુનિવ્રત પાળવું. સર્વ કર્મનો આત્યંતિક ક્ષય કરવો તે છે. વિષય અને કષાયથી મુક્ત થવાનો સત્ પુરુષાર્થ કરવો.

આ આઠ પ્રકારની કર્મ પ્રકૃતિમા સૌ પ્રથમ મોહનીય કર્મ પ્રકૃતિઓ કેટલેક અંશે છેદ કરવાથી બીજી ઘાતીકર્મની પ્રકૃતિઓ–ગાંઠ, શિથિલ થાય છે. ક્રમે કરીને જ્ઞાન અને સ્વપુરુષાર્થ વડે ચારે પ્રકૃતિનો છેદ થવાથી કેવળજ્ઞાન–પૂર્ણજ્ઞાન પ્રગટ થાય છે. તે પછી અત્યંત શુભયોગ વડે બાકીનાં ચાર અઘાતીકર્મો રહે છે અને આયુષ્યકાળ પૂર્ણ થતાં તે ત્રણ

કર્મો નિયમથી અત્યંતપણે વિરામ પામે છે અને આત્મા શુદ્ધ, બુદ્ધ એવું નિજસ્વરૂપ પામે છે. કર્મ આવરણ અને નિરાવરણ તે બંને ચિત્તની દશા છે. તેના આ પ્રકારો છે.

કર્માવરણ	નિરાવરણ-મુક્તદશા
જ્ઞાનાવરણ	પૂર્ણજ્ઞાન
દર્શનાવરણ	કેવળદર્શન
મોહનીય	પૂર્ણ ચારિત્ર
વેદનીય	અવ્યાબાધ સુખ
નામ	અમૂર્તસ્વરૂપ
ગોત્ર	અગુરુલઘુ
અંતરાય	અનંતવીર્ય શક્તિ
આયુષ્ય	શાશ્વતપદ

હિતશિક્ષા :-

સામાન્યપણે સંસારી જીવો પ્રથમ આ વાત સ્વીકારતા જ નથી કે બંધન–મુક્તિ બંને અંદર છે. બહારથી મને કોઈક રોકે છે, બાંધે છે. બહાર કંઈક છે, જે અમને મુક્ત થવા દેતું નથી એવું માનવામાં એને ભારે સુખ લાગે છે. બહાર કોઈ વ્યક્તિ કે પરિસ્થિતિ, વ્યવહાર સમાજ કે સંસ્કાર એવા છે કે જે અમારો રસ્તો રોકી ઊભા છે, અને મુક્ત થવામાં અવરોધ નાંખે છે નહિ તો અમે ક્યારનાય મુક્ત થઈ જાત. અમારે તો હમણાં જ મુક્ત થવું છે પણ કોઈ મુક્ત થવા નથી દેતું. એમ માની એ સાંત્વના લે છે. એમાં એનું અભિમાન અને આળસ પોષાય છે. નિર્બળતાનો બચાવ થાય છે. ભયને રક્ષણ મળે છે.એટલે તે માનતો નથી કે બંધન ચિત્તમાં પડ્યું છે. અને પછી ઘરના ખૂણામાં બેસીને કહે છે કે એ તો કૃષ્ણમૂર્તિ, રાજચંદ્ર, શંકરાચાર્ય બધા કહ્યા કરે.

તો બંધન શું છે?

પહેલું બંધન તો એ છે કે કોઈ વાત સમજમાં આવી, પછી ભલે તે સંતની વાણી સાંભળવાથી હોય, કોઈ પરિસ્થિતિને કારણે હોય, કોઈ વિરાટ દુઃખનો ધક્કો લાગવાથી હોય કે પૂર્વના કોઈ શુભ સંસ્કાર જાગી ઊઠવાથી હોય, પણ કોઈ વાત સમજમાં આવી પણ એનું તત્ક્ષણ આચરણ ન કરો કે સમજણ સાથે દલીલબાજી કરવી તે પહેલું બંધન છે.

સમજણ નિશસ્ત્ર છે, એને હિંસા કરતાં આવડતું નથી. સત્ય પોતાનું નગ્ન સ્વરૂપ પ્રગટ કરી દે છે. છતાં દલીલ થાય છે કે વાત સમજાઈ તેનુ આજે જ આચરણ કરું તો કુંટુંબ કબીલાનું શું થશે? પરિવારના લોકો શું કહેશે? આમ સમજણ સાથે દલીલબાજી કરવી, બાંધછોડ કરવી તે જ બંધન છે. સમજણ આવી કે તત્ક્ષણ એનું આચરણ કરવું તે મુમુક્ષા, એ જ સાધના.

'સમજણ બને છે ગુરુ અને પેલી મુક્તિની ઈચ્છા મુમુક્ષા બને છે શિષ્યા'

(શ્રી વિમલાજી ઠકાર કૃત 'બદ્ધ અને મુક્ત'માંથી)

મનુષ્ય

"ન તાન્ માનુષાન્ ગણુપેત....ભગવંત ઉમાસ્વાતિનું આ કથન જ્યારે જ્યારે સ્મૃતિમાં આવે છે ત્યારે દિલ ધબકી ઊઠે છે. શું હું મનુષ્ય નથી? શું હું મનુષ્ય તરીકેની ગણુનામાં પણ નથી ?

જ્યાં સુધી વૈષયિક સુખો મારા પુરુષાર્થનું લક્ષ છે ત્યાં સુધી હું મનુષ્ય નથી. 'વિષયરતિ' મનુષ્યને ન છાજે, ડગલે ને પગલે જ્યાં મૃત્યુના ભણુકારા વાગી રહ્યા હોય ત્યાં વિષયરતિ ?

આપણી રતિ–આનંદનું પાત્ર વિષયો નથી; આપણી રતિનું પાત્ર તો છે પરમાત્મા તીર્થંકર દેવ. પરમાત્મા પ્રત્યે રતિ કરી શકીએ તો મનુષ્ય છીએ.

પંન્યાસ શ્રી ભદ્રગુપ્તવિજયજી ગણીવર

'આત્મસંવેદન' માંથી

ગ્રંથનું હાર્દ–ઉપસંહાર

'ચેતનાની ભીતરમાં' પ્રસ્તુત ગ્રંથના ખંડ–૧માં ધર્મચેતનાનાં અને ખંડ બેમાં કર્મચેતનાના વિવિધ પાસાઓનું આલેખન કરવામાં આવ્યું છે. આધુનિક જગતના બુદ્ધિજીવીઓ ધર્મ–કર્મના નામથી ક્વચિત્ ભડકે છે, વળી ધર્મના સિદ્ધાંતોને પ્રાચીન યુગની અંધશ્રદ્ધા કે પોકળ માન્યતા ગણી તેને અવગણે છે. તેમાંય અજ્ઞાનીજનો–ભોળાજનોની ધર્મ–કર્મ પ્રત્યે વિવેકદૃષ્ટિ થઈ નથી. પરંતુ ધર્મવિહીન જીવો કર્મ તો કર્યા જ કરે છે. આથી કર્મનું પરિણામ નીપજ્યા વગર રહેતું નથી. અહમ્ અને મમત્વ એવી છલના કરે છે કે જીવને ધર્મનો કે તેના રહસ્યનો સ્પર્શ ન થાય અને કર્મની સત્તા બરાબર જામેલી રહે. તેમાં જીવ મુંઝાય તોય તેને ધર્મનો આધાર લેવામાં પોતાની નબળાઈ હોય તેવું જણાય છે. અશુભ-યોગે કોઈ અસાધ્ય રોગ થયો તો હૃદયના અંધારા ખૂણાને તે પૂછતો રહે છે કે મને આવો અસાધ્ય રોગ કેમ થયો? મારો યુવાન દીકરો અકસ્માતમાં કેમ મૃત્યુ પામ્યો? સ્ત્રી પોતાની જાતને પૂછી રહી છે કે પતિને ખાતર મેં કેટલો ભોગ આપ્યો અને કેટલો પ્રેમ રાખ્યો છતાં પતિ બેવફા કેમ નીવડયો? વડીલોની કેટલી સેવા કરી છતાં યશ કેમ ના મળ્યો? ગમે તેટલી બુદ્ધિની વૃદ્ધિ થઈ હોય તોય આનું સમાધાન હૃદયના અંધારા ખૂણામાંથી મળે તેમ નથી. આથી લોકો આ યુગમાં માનસિક રોગથી પીડાઈને મનોચિકિત્સક પાસે સમાધાન મેળવવા દોડે છે. ધર્મચિકિત્સકની તેમને હજી ઓળખાણ થઈ નથી ને!

એક નિષ્ણાત મનોચિકિત્સકે લખ્યું છે કે માનસિક તનાવ–દર્દથી પીડાતા મનુષ્યો પ્રથમ તો તેમનું દુઃખ અને વ્યથા અમને કહી દે છે તેમાં અર્ધું દર્દ દૂર થતું જાય છે, પછી અમારા કેટલાક પ્રશ્નો અને ઉત્તરોથી તેમનું કેટલુંક દરદ દૂર થાય છે. છેલ્લો દર્દનો થોડો અંશ કામપોઝ જેવી ગોળીઓથી જ્ઞાનતંતુઓને આરામ થતાં શમે છે. છતાં નવા બનાવો અને નવા તનાવો ઊભા થતાં રહે છે. વળી, દર્દી ટેવાઈ જાય છે. આમ માનવજીવન રંગશીયા ગાડાની જેમ ખેંચાઈને મૃત્યુ સુધીની યાત્રા પૂરી કરે છે.

૧૩

મહાનપુરુષો, ગીતાર્થીઓ, જ્ઞાનીઓએ આવા રોગનાં મૂળ અને તેનું દહન-વર્જન કે સમાધાન કેમ થાય તે માટે પાયાના સિદ્ધાંતો બતાવ્યા છે. તેમાં આત્માના મૂળ શુદ્ધ સત્-ચિત-આનંદ સ્વરૂપનું રહસ્ય સમજાવ્યું છે. એ રહસ્યને પ્રગટ કરવાના મહાન કાર્ય માટે જ આ માનવ દેહમાં જન્મ થયો છે. શક્તિ અપેક્ષાએ, સ્વરૂપદશાએ, નિજ સ્વભાવે પ્રાણીમાત્ર અનંત સામર્થ્યયુક્ત-સિદ્ધ સમાન છે. છતાં તેને પ્રગટ થવાની ચરમસીમા તો માનવજન્મમાં છે કીડીમાં ચેતના છે પરંતુ તે દુઃખમુક્તિનો સર્વથા ઉપાય યોજી નહિ શકે, હાથીનું શરીર મોટું છે, છતાં તે પણ શાશ્વત સુખના સાધનને યોજી નહિ શકે. કારણ કે મુક્તિના માર્ગે જવાની તેની પાસે ધર્મચેતના પ્રગટે તેમ નથી. આમ માનવ સિવાય કોઈપણ ગતિમા શાશ્વત સુખનું સાધન સુસાધ્ય નથી. આથી ધર્મ વિનાના નરને પશુ કહ્યો છે. પશુતામાં રિબાતા, પીડાતા, અથડાતા જીવને ધર્મ જ ધારણ કરી બહાર કાઢી શકે તેમ છે.

જ્ઞાનીપુરુષોનું કથન છે કે સંસાર એકાંત દુઃખનું જ સ્થાન છે. કોઈ જીવને પ્રશ્ન થાય છે કે તો પછી મહેલમાં રહેનારા, પાંચે ઇંદ્રિયની ક્ષમતાવાળા તે તે વિષયોનો ઉપભોગ કરનારા, હીરા માણેક સોનાથી ભરપૂર તિજોરીવાળા, બેંકના ખાતાને છ સાત આંકડાથી છલકાતું રાખનારા, સમાજમાં માનતાન પામનારા, રાજ્યમાં સત્તા ધારણ કરનારા અને વિદ્વત્તાથી દુનિયાને ચમકાવનારા કેવા મોજ કરતા, હરતા, ફરતા, અને સુખી જણાય છે? છતાં તે સુખી નથી?

ભલા આનો જવાબ જ્ઞાની-ગુરુજીને શા માટે પૂછે છે? તે દરેકના હૃદયમાં પેસી જા, તને સઘળું તાદૃશ્ય થઈ જશે. મહેલમાં રહેનારને મૃત્યુનો ભય ખરો? શરીરને રોગનો ભય ખરો? હીરા માણેક લૂંટાવાનો ભય ખરો? બેંકના ખાતા ને કરચોરીનો ભય ખરો? માન મેળનારને તે સાચવવાનો ભય ખરો? સત્તાધીશને ખુરશી જતી રહેવાનો ભય ખરો? પંડિત-શાસ્ત્રીને વાદમાં હારી જવાનો ભય ખરો? આમ બીજા પણ અનેક પ્રકારનાં દુઃખો તેમને હોય છે. પરંતુ તે દુઃખો અને ભયમાં જીવવા ટેવાઈ ગયેલો એમ માને છે કે પડશે તેવા દેવાશે. અત્યારે તો આપણે સુખી છીએ. અહીંજ એ ભયંકર ભૂલથાપ ખાઈ જાય છે. મનુષ્યત્વને વિસરીને તે જે કાર્યો કરે છે તે વડે જ્યારે તે અધોગતિમાં પડે છે ત્યારે પડશે તેવા દેવાશે માટે તેની પાસે સ્વસ્થ મન કે ઇંદ્રિયોની પ્રાપ્તિ જ હોતી નથી.

પેલા ભયોમાં જીવવાની આદત અને સુખની આશા-કલ્પનાઓ પાસે તેને આ ભય કોઈ તરંગ સમો લાગે છે. આજ તેનું મહાન દુઃખ છે. જેમાં આત્માનું વિસ્મરણ છે, ધર્મ ચેતનાનું મરણ છે, માનવજીવનનું આ અજ્ઞાનમય પાસું છે.

બીજો પ્રકાર એવો છે કે જે ધર્મક્રિયાઓ માત્ર કરે છે, ધર્મક્ષેત્રોમાં જાય છે, યાત્રાઓ કરે છે, સત્સંગ-પારાયણોમાં જાય છે, ભક્તિની ધૂન મચાવે છે, શાસ્ત્રોનો અભ્યાસ કરે છે, યોગાભ્યાસની ફળદ્રૂપતા વધી છે, દાનનો મહિમા વધ્યો છે સંઘો, ગામેગામ ઊમટયા છે, પણ શું બન્યું છે,

"આખીયે અવનીના તીર્થોમાં ભટક્યો ને નદીએ નદીએ હું નાહ્યો',
મંદિરે મંદિરે દીપક જલાવ્યા તોયે ના લાધ્યો કિનારો-રે....
શાસ્ત્રો ને ગ્રંથો મેં સેવ્યા નિરંતર ને યોગ સાધન બહુ કીધાં
ભક્તિના ભાવમાં ભાન ભૂલ્યો તોય મર્યા નહિ મનના વિકારો રે-....
પ્રભુ મારી અંતરની આંખ ઉઘાડો...."

આમ કેમ બન્યું ? આથી સંતોએ પ્રકાશ્યું કે ધર્મ એ ગુપ્ત રહસ્ય છે, આત્મની નિજી શક્તિ છે, તેને કેન્દ્રમાં ન રાખીને તેની શક્તિને પ્રગટ થવાના સાધનોથી દૂર રહીને સંસાર સુખના અભિલાષી જીવો ધર્મક્રિયાઓ કરે છે, એટલે તેનું ફળ આવે છે પણ જીવ સંસારના કુંડાળામાંથી બહાર નથી નીકળતો. શુભ કરીને સંસારનાં અલ્પ સુખોથી રાજી થઈ જાય છે. ભૂખ્યું કૂતરું હાડકાને જોર જોરથી દાંત વડે ખાય છે, અને પોતાના જ પેઢાના લોહીને ચાટીને તૃપ્તિ માને છે. એમ નાના પ્રકારની ધર્મક્રિયાઓ કરીને, આ કાળમાં આથી કંઈ વિશેષ થઈ શકે તેવું નથી તેવા હીનપુરુષાર્થને આગળ કરીને અંતરના ઊંડાણમાં સંસારસુખની અભિલાષા સેવી પોતાના આત્મધનને વટાવી તૃપ્તિ માની લે છે. પોતાના જ પ્રયત્નોને વ્યર્થ બનાવે છે.

સર્વજ્ઞનો-વીતરાગનો ધર્મ કંઈ જુદુ જ કહે છે, કે ધર્મ એ તો આત્માનો પ્રાણ છે, તે પ્રાણ ધર્મરૂપે ધબકતો રહે તે ધર્મચેતના છે ધર્મચેતના જેની જાગૃત થઈ છે તે આત્માને આગળ રાખે છે, તેમાં રહેલા સત્-ચિત્-આનંદ પ્રત્યે તેનું લક્ષ છે, તેના આંશિક આસ્વાદને માણતો સતપુરુષોની નિશ્રાએ આગળ વધે છે, તેને સંસારમાં ઇંદ્રોના અને નરેંદ્રોના અઢળક સાધન સંપત્તિ કે ઐશ્વર્ય પણ પરમ શાંતિના અનુભવ પાસે તુચ્છ લાગે છે.

મહાવીર, બુદ્ધ, રામ, કૃષ્ણ ઈત્યાદિ અનેક જીવનગાથાઓ આપણને આ બોધ આપે છે. એ જીવનગાથાની કથામાં કોઈ આત્માર્થીને જ શ્રદ્ધા થાય છે. સામાન્ય માનવી તો એવું વિચારે છે કે બિચારા મહાવીર કેવા નિર્વસ્ત્ર, એકાકી અનાર્ય દેશમાં વિચર્યા, અરે રે, તેમના કાનમાં ખીલાઓ નાંખ્યા, સર્પે ડંશ માર્યો, સંગમે તો અનહદ પરેશાન કર્યા. તેઓ તો ચરમ શરીરી હતા. ભલેને મુનિપણું–દીક્ષા ગ્રહ્યા પછી મહેલમાં રહીને સાધના કરી હોત તો મોક્ષ તો મળવાનો હતો. નાહકના આવા દુર્દમ દુઃખો સહ્યાં, કાયાનું દમન કર્યું. જીવને પોતાને સંસારનાં સુખ ભોગવતાં ભોગવતાં મોક્ષનું (જો કે તેને મોક્ષ સાથે કંઈ લેવા દેવા નથી, આ તો સાંભળ્યું છે કે મોક્ષમાં સુખ હોય છે,) સુખ મળી જાય, અને ત્યાં બધું મનને ગમે તેવું હોય તો રહીશું નહિ તો પાછા આવી જઈશું. આવા તરંગોમાં રાચતા જીવોને કયાંથી ખબર હોય કે મહાવીરને કેવું સુખ હતું ? મૌનનું સુખ મુનિ સિવાય કોણ સમજે ? અણુહારીપદનો ઈચ્છક જ તપનું સુખ માણી શકે. સત્–ચિત્ આનંદરૂપ આત્મામાં રમમાણ મહાત્મા જ અનિદ્રાને સુખમાં નીપજાવી શકે. રાજા જેમ શત્રુને જીતી લે પછી મનમાં હળવો થઈ જીતને માણે છે તેમ મહાત્માઓ–આત્મરાજાઓ જેમ જેમ આંતર–બાહ્ય નિમિત્ત-રૂપ કર્મશત્રુઓને જીતતાં જાય છે તેમ તેમ આત્મસુખ ને આનંદ માણતા જાય છે. કર્મભાર હળવો થતાં શાંતિને અનુભવે છે. કર્મશત્રુને, પ્રતિકૂળતાને અને અનુકૂળતાને ઉલ્લંઘી જાય છે અને પોતાના ઐશ્વર્યને પ્રગટાવે છે. એવા નિજ સામર્થ્ય અને આત્મઐશ્વર્યને પ્રગટ કરી તેઓ પોતે પરમાત્માપણે પ્રગટ થાય છે. તે બિચારા નથી પરંતુ નરેન્દ્રો અને ઇંદ્રો રાંક થઈને સ્વકલ્યાણ માટે તેમના ચરણના દાસાનુદાસ થઈને ભક્તિ કરે છે. જે જીવને તે સત્પુરુષોના સામર્થ્યના દર્શન થાય છે તે જીવને સ્વરૂપદર્શન સરળ થાય છે

ભગવાન બુદ્ધના જીવનચરિત્રની અદ્‌ભુતતાનું દર્શન નથી તેવા નબળા જીવોને એમ વિચાર આવે કે સંસારમાં બિમારી, શ્રમ અને મૃત્યુ જેવા પ્રસંગો આવ્યા કરે એમાં કાયર થઈને મહેલનાં સુખ, રૂપાળી-ગુણિયલ પત્ની અને નિર્દોષ બાળકને ત્યજીને જંગલની વાટ લેવાની સિદ્ધાર્થને શી જરૂર હતી ?

"હરિનો મારગ છે શૂરાનો, નહિ કાયરનું કામ જોને,
પરથમ પહેલું મસ્તક મૂકી, વર્તી લેવું નામ જોને"

પરમાત્માનો, પરમતત્ત્વ પ્રાપ્તિનો, સર્વબંધન રહિત મુક્તિનો અચિંત્ય એવી આત્મશક્તિનો માર્ગ કોઈ રેંજીપેંજીનો નથી. અનાદિકાળના અહંકાર અને મમકારથી નીપજેલી આશા–તૃષ્ણાની શૃંખલામાંથી, ભ્રાંતિરૂપ સુખદ સ્વપ્નની દુનિયામાંથી પરિણામોને, વૃત્તિઓને બહિર્મુખતામાંથી પાછી વાળી અંતર્મુખ કરવી. અરે, એક ક્ષણ માટે પણ ઘણું કપરું છે. તેથી શ્રીમદ્ રાજચંદ્રજીએ તેને આ કથનમાં સમજાવ્યું કે "તે જિન–વર્ધમાનાદિ સત્પુરુષો કેવા મહાન મનોજયી હતા! તેને મૌન રહેવું, અમૌન રહેવુ, બને સુલભ હતું. તેને સર્વ અનુકૂળ–પ્રતિકૂળ દિવસ સરખા હતા. તેને લાભ-હાનિ સરખી હતી; તેનો ક્રમ માત્ર આત્મ સમતાર્થે હતો. કેવું આશ્ચર્યકારક કે એક કલ્પનાનો જય એક કલ્પે થવો દુર્લભ, તેવી તેમણે અનંત કલ્પનાઓ કલ્પના અનંતમા ભાગે શમાવી દીધી"!

(કલ્પ એટલે અનંતકાળ–દીર્ઘકાળ) (કલ્પનાઓ દેહભાવ–સુખ 'હું')

ભગવાન મહાવીર કે બુદ્ધ કેવળ એક જ જન્મના આવા ઉત્કૃષ્ટ અભિગમથી આ તત્ત્વ પામ્યા છે તેવું નથી. જન્મોથી આ એક જ મહાન-કાર્યમાં જીવને હોડમા મૂકીને અર્થાત્ સંસારની સર્વ આશા-તૃષ્ણાની સમાધિ કરીને, સર્વનો શેષ સંસ્કાર કરીને અંતિમ સર્વોચ્ચ શ્રેષ્ઠતમ પદને પામ્યા છે તે તેઓની કથામાંથી સમજમાં આવે છે. છતાં જીવો એવો પુરુષાર્થ કર્યા વગર હેમખેમ સંસારાભિલાષા સાથે મોક્ષમાં પહોંચી જવાના પોકળ મનોરથો સેવે છે. અર્થાત્ તેને સંસાર વહાલો છે તેમ દર્શાવે છે. સંસારવૃત્તિ–આસક્તિથી છૂટવાનો કામી આવા સત્પુરુષોના ચરિત્રોના ગુપ્ત રહસ્યોનું સંશોધન કરી તેમા વૃત્તિને જોડેલી રાખે છે અને તે ધર્મનું રહસ્ય પામે છે, એ જ ધર્મનું તત્ત્વ છે.

બુદ્ધિપ્રધાન વ્યક્તિઓ લોકોની બુદ્ધિનું રંજન કરવા કેટલાક વિધાનો કરે છે, તેઓને રામના વચનપાલનમાં, પિતૃભક્તિમાં કે વનવાસ દરમ્યાન ઋષિમુનિઓ પાસેથી ધર્મતત્ત્વની પ્રાપ્તિ કે વૃદ્ધિ થશે તેવી કલ્પના ન આવવાથી તેઓ કેવળ બુદ્ધિના તદ્દન ઉપરના સ્થૂલ સ્તરેથી વિધાન કરે છે, કે રામ પોતાનો ભાગ, પોતાનો અધિકાર માંગી શકતા હતા. સીતાએ રામ સાથે દુઃખ ભોગવવાની શું જરૂર હતી? પિતાને ત્યાં પણ ક્યાં ઓછું સુખ હતું? અને વળી પ્રભુભક્તિ કે પરોપકારનાં કાર્યો પણ થઈ શકયા હોત. ભલે આવી વાતો લોકરંજન માટે થતી હોય, પણ એ રખે ભૂલતા કે રામ એ તો આ ભારતની ધરાનું સમતાસ્વરૂપમય એક અનોખું અને

અખિલ દેવત્વનું પ્રાગટ્ય છે. રાજગાદી મળી કે વનવાસ મળ્યો બંને પ્રત્યે સમભાવ. ન હર્ષ કે ન શોક. રાજગાદી મળવાથી હર્ષનો ઊભરો ન ચઢયો કે વનવાસ મળવાથી ક્ષોભ ન થયો. ભરત રાજ કરે કે રામ રાજ કરે તેમાં કોઈ અંતર સમજાયું ન હતું. રાવણે સીતાનું હરણ કર્યું તો ક્ષાત્રધર્મ બજાવ્યો પણ રાવણ પ્રત્યે સમદૃષ્ટિ હતી, તેથી તો લંકા જવાના સેતુ પર રાવણની પુરોહિતપદે સ્થાપના કરી તેના આશીષ લીધા, રામકથાના સર્વ પ્રસંગો શ્રીરામની સમતાના દર્શન કરાવે છે, તેમના જીવનની એ ચમત્કૃતિને સમજવા, શ્રદ્ધવા અને આચરવા જે પ્રયત્ન કરશે, તે રામના નામે પથરા તર્યા, તો માનવ તો જરૂર તરી જશે તે ધર્મનું તત્ત્વ છે.

મહાભારતના શ્રીકૃષ્ણએ જગતને અર્જુન દ્વારા અનાસક્ત ભાવનો સંદેશો આપ્યો છે. ગીતામાં કોઈ અહિંસાદિ પંચાચારનો ઉપદેશ મુખ્ય-પણે ભલે ન હોય, છતાં શ્રીકૃષ્ણના વિશદ માનસ પરથી અંકાયેલો ગીતાનો બોધ એ કેવળ યુદ્ધકથા નથી પરંતુ જીવનસંગ્રામમાં કેવી રીતે વિજયી થવું, મધ્યસ્થ રહેવું, ફરજનું કરજ ચૂકવવું તેની હિતશિક્ષા એમાં સમાયેલી છે.

ધર્મચેતનાને સક્રિય રાખવા, કર્મચેતનાથી વિમુક્ત થવા, ધર્મતત્ત્વને જાણવા, સમજવા, શ્રદ્ધવા અને આચરવાની આત્મભાવે અંતરના અતલ સ્તરેથી અભીપ્સા જાગશે ત્યારે આ જગતનું કોઈ પ્રલોભન જીવને રોકી શકવા સમર્થ નથી.

એ ધર્મતત્ત્વની અભીપ્સાને જાગૃત કેમ કરવી? પ્રગટેલા દીવાથી કે દીવાસળીથી દીવો પેટે તે વ્યાવહારિક વાત તો આપણી સમજમાં છે. તેમ જ્યાં પરમતત્ત્વ પ્રગટ થયું છે તેવા પરમાત્મા–સર્વજ્ઞ–વીતરાગના શુદ્ધ અવલંબનથી આત્મચેતના પ્રદીપ્ત થઈ શકે, તેમની ભક્તિ કરવાથી અને તન મન ધન નિર્દોષભાવે તેમના ચરણમાં સમર્પિત કરવાથી કોઈ ચિનગારી પ્રાપ્ત થતાં આત્માનુભૂતિ પ્રાપ્ત થઈ શકે. બીજું શ્રેષ્ઠ નિમિત્ત શુદ્ધ અવલંબન સદ્‌ગુરુ, સંત કે આત્મજ્ઞાનીનું છે. પ્રક્રિયા તો ઉપર પ્રમાણે છે, પરંતુ સદ્‌ગુરુની પ્રત્યક્ષતાથી સાધકને ઉત્તમ બોધ પ્રાપ્ત થઈ મહા ઉપકાર થાય છે. અલ્પ આરાધક કે હીનપુરુષાર્થી આત્માઓને પરો-ક્ષપણે પરમાત્માની ભક્તિથી જે લાભ થાય છે, તેનાથી પ્રત્યક્ષ જ્ઞાનીની નિશ્રાનો અત્યંત લાભ થવા સંભવ છે. ત્રીજું શ્રેષ્ઠ સાધન સત્શાસ્ત્રનું

વાચન, મનન, ચિંતન, નિદિધ્યાસન, સ્વાધ્યાય, સત્સંગ કે બોધ જેવા પ્રકારો આત્માની ચેતનાને અજવાળે છે, તેથી જીવ સ્વધર્મના–સત્‌ધર્મના તત્ત્વને યથાતથ્ય જાણે છે, શ્રદ્ધે છે અને આચરે છે, જ્ઞાન અને શ્રદ્ધા હોવા છતાં આચરણ, સંયમ વગર પૂર્ણતત્ત્વને પ્રગટ કરી શકાતા નથી. આવું ઉત્કૃષ્ટ સંયમરૂપી આચરણ માનવજન્મમાં જ સંભવિત છે. છતાં જીવ સંયમને નિયમને કે વ્રતાદિ શુભસાધનોને દેહદમન કે કષ્ટ માને તો આકારે એવો માનવદેહ પ્રકારે તો પશુવત્ જીવન જીવે છે તેમ સમજવું.

પરમાત્મતત્ત્વ, સદ્‌ગુરુતત્ત્વ અને સત્‌ધર્મતત્ત્વની સમજ, શ્રદ્ધા અને નિષ્ઠા ફલિત થયા પછી જીવને પોતાના આત્માના અચિંત્ય સામર્થ્યની, નિરાબાધ સુખ અને શાંતિની, સમતારૂપ સ્વરૂપની શ્રદ્ધા પરિપક્વ થાય છે. ત્યારે ધર્મચેતના પોતે જ સ્વાધીનપણે કાર્ય કરે છે. તે જીવ પાંચે ઇંદ્રિય કે મનના વિવિધ વિષયોમાં તન્મય થતો નથી, કે ગમો–અણગમો કરતો નથી. તેના તુચ્છ વિષયોમાં સુખની કલ્પના કરતો નથી તે ઇન્દ્રિય-વિષયોને જાણે છે–જુએ છે એટલું જ, જેમ કે અમુક પદાર્થો મીઠા કે ખાટા છે પણ તે મને ગમ્યા, સારા લાગ્યા એવા ભાવોને ઊઠવા દેતો નથી. અથવા કર્ણેન્દ્રિયના વિષયોમાં શબ્દો સાથે યુદ્ધ કરતો નથી કે આ શબ્દો મને રુચિકર નથી, ચાલી જાઓ. જે સંયોગો જે રીતે રજુ થાય છે તેને જાણી લે છે અને સમતાથી સમાધાન કરી લે છે, પરંતુ આત્મ-શક્તિને કે ચેતનાને વટલાવતો નથી, સંઘર્ષ ઊભો કરતો નથી. આમ ધર્મચેતનાની સક્રિયતા પોતે સત્‌ચિત્–આનંદરૂપ છે તેનું સતત ભાન રાખે છે. રાગાદિના પ્રસંગે ધર્મચેતનાનો ભણકાર સંભળાય છે કે તું સત્–એટલે શુદ્ધ અસ્તિત્વ છું. રાગાદિ તારું સ્વરૂપ નથી. ઇંદ્રિયોના વિષયોમાં તન્મય થતાં ચિત્તને ધર્મચેતના પડકારે છે કે તું ચિત્ત-ચેતના સ્વરૂપ એટલે પ્રકાશરૂપ છો. અંધકાર અને અજ્ઞાનમય તારું સ્વરૂપ નથી. ચેતનાનું કાર્ય જાણવા-જોવાનું છે તન્મય થવાનું નથી. આવી ધર્મચેતનાની સક્રિયતામાં જ્યારે આનંદની અનુભૂતિની ઝલક મળે છે ત્યારે ધર્મચેતના! લલકારે છે : અહો, આત્મન્! તમે તો આનંદસ્વરૂપ છો. આમ ધર્મચેતના વિવિધરૂપે વ્યક્ત થતી રહે છે.

ધર્મચેતનાયુક્ત વર્તતો ગૃહસ્થ ગૃહનિભાવ-પરિવારના નિભાવ જેવી ફરજોમાં હોવા છતાં ઉદાસીનપણે વર્તે છે. અર્થ અને કામનો હજી

યોગ છે, છતાં ધર્મને આગળ રાખી મોક્ષનું લક્ષ ચૂકતો નથી, અને પ્રમાદ ભૂલવી ન દે તેથી દાનાદિ પંચશીલને તન મન ધનથી સેવે છે. જેમ જેમ આગળ વધે છે તેમ તેમ જ્ઞાનવૃદ્ધ થતો જાય છે, તેથી બાર વ્રતોને કે પાંચ યમાદિને યથાશકિત આરાધતો આગળ વધી, સંસારથી મુકત થઈ નિવૃત્તિમાં દશ યતિધર્મનું રૂડી રીતે પાલન કરી દ્રવ્ય, ક્ષેત્ર, કાળ અને ભાવ પ્રમાણે તેના અંતિમ લક્ષને પામવા સમર્થ થાય છે

ધર્મચેતના એ આત્માર્થી-મોક્ષાર્થીનો ભોમિયો છે અને ઇંદ્રિયોની સામ્રાજ્ઞી છે, શ્રદ્ધા અને બોધની એ દાસી છે, અને સંયમી, યતિ, મુનિ કે સંતોની એ યથાપદવી શિષ્યા છે. આવી વિવિધ રહસ્યમય ચેતના સ્વયં પરિપૂર્ણ સામર્થ્યવાળી છે, છતાં તેને પકડવાનો સમય ઘણો સૂક્ષ્મ છે તેથી તે સંસારાભિલાષી, ઇંદ્રિયાસકત અને પરપદાર્થલક્ષી સુખવાંછુ, તર્ક-બુદ્ધિની સાઠમારીવાળા જીવોના હાથમાં આવતી નથી, અને એમ અનંતકાળ વહ્યો જાય છે. તેથી શ્રીમદ્ રાજચંદ્રજીએ જીવોને જાગૃત કરવા કહ્યું કે,

"હે જીવ! આ કલેશરૂપી સંસાર થકી વિરામ પામ, વિરામ પામ, કંઈક વિચાર, પ્રમાદ છોડી જાગૃત થા, જાગૃત થા, નહિ તો રત્નચિંતામણી જેવો આ મનુષ્ય દેહ નિષ્ફળ જશે." સર્વ જ્ઞાનીપુરુષોએ, સર્વ ધર્મ સમ્મત આવા અનેકવિધ ઉદ્ગારો આપણા કર્ણપટ પર પહોંચાડયા છે

ભવ્ય જીવોને, આત્માનુપ્રિય જીવોને, અમૃતના વારસોને, મનુષ્યતત્ત્વ પામેલા અભિલાષીને આવા ઉદ્ગારો બોધરૂપે પરિણમીને અમરતત્ત્વનો ભણકાર અર્પી જાય છે.

ધર્મની સાધના જો અધ્યાત્મમાં રૂપાંતર ન પામે, અને માનવી પ્રાણીમાત્રના સંબંધોમાં અમાનવીયપણે વર્તે અને ધર્મનું રટણ કરતો રહે તો અધ્યાત્મ પ્રગટ થતું નથી. ધર્મથી પુણ્ય મળે અને અધ્યાત્મથી મુકિત મળે; ધર્મની આડપેદાશથી સંસારનાં સુખો યોગાનુયોગ મળી રહે છે. છતાં અધ્યાત્મમાં તેની સ્પૃહા નથી. આવો સુઅવસર એ જ મનુષ્યત્વ છે. ધર્મચેતના જીવને ઇંદ્રિયના સ્થૂલ પદાર્થથી બચાવે છે એટલું જ નહિ પણ શબ્દાદિ પરિવર્તનશીલ અનિત્ય પદાર્થની મર્યાદાને સમજી લે છે અને તેમાં ગમા-અણગમા કે રાગાદિભાવોના ઊઠતા તરંગોને શમાવી દે છે અને અંતરંગ આનંદને સ્વાધીનપણે આસ્વાદે છે.

માનવજીવનના આવા અદ્‌ભુત રહસ્યો કોણ પામી શકે? ભૌતિક જગતની સુખશીલતાને પડકારે, તેના પ્રત્યે ઝૂકે નહિ, કસોટીને કે પ્રતિકૂળતાને મોકો ગણી સામે જાય અને સામર્થ્ય વડે પાર ઊતરે તે આવા રહસ્યોને પામી કલ્પાતીત સુખની પ્રાપ્તિ કરી શકે છે તે માટે મહાવીર, બુદ્ધ કે રામ-સર્વ મહાત્માઓએ ભારે કિંમત ચૂકવી તેમના જીવનને આપણી સામે આરસીની જેમ ધરી દીધું છે. એમ કહો કે અમૃતધારા વહાવી છે. કોઈ ચાતક તે બિંદુઓ પામીને પરિતૃપ્ત થાય છે.

ધર્મચેતના એ આત્મારૂપ શક્તિ હોવાથી તે અમાપ, અસીમ અને અમર્યાદિત છે, તેને કથન કે લેખનમાં પૂરી શકાય તેવી કોઈની ગુંજાયશ નથી. કેવળ શુભ-શુદ્ધ ઉપયોગમાં રહેવા તે કથન-લેખન સહાયક છે, તેથી અલ્પમતિ અનુસાર તેની વિચારણા પ્રસ્તુત ગ્રંથમાં કરી છે. આગળ જણાવ્યું છે તેમ ધર્મ શબ્દને કોઈ રૂઢિ કે સંપ્રદાયના બંધિયાર વાડામાંથી બહાર કાઢી અગર તે પ્રત્યેની અરુચિને થોડા સમય માટે દૂર કરી સત્ ધર્મના હાર્દને સમજવા-જાણવા પ્રયત્ન કરવો.

વર્તમાન યુગની કેટલીક રૂઢ પ્રણાલિકા અને ધર્મક્રિયાના નિઃસત્ત્વને જોતાં વ્યક્તિઓ ધર્મના નામથી દૂર ભાગે છે, તેઓ થોડી ક્ષણો એવી સંદિગ્ધતાને દૂર કરીને એકવાર ધર્મનું રહસ્ય અર્થાત્ સાચા સુખનાં સાધનરૂપ ધર્મતત્ત્વને સમજવા થોડો પ્રયત્ન કરશે તો તેમની બુદ્ધિમાં ઊતરી ગયેલી કેટલીક અસત્ય કલ્પનાઓ ખરી પડશે અને જ્ઞાનીપુરુષોએ દર્શાવેલા ધર્મનાં રહસ્યો, અનુભવેલા ધર્મનાં તત્ત્વો તેમને જરૂર સ્પર્શી જશે. ભારતભૂમિના માનવીને સહેજે ધર્મભાવના જાગૃત થાય તેવો વારસો મળ્યો છે.

ઉત્તિષ્ઠત-જાગ્રત

ખંડ–૨

ખંડ ૨ માં કર્મચેતના અર્થાત્ કર્માધીન વર્તતી ચેતનાવૃત્તિ વિષેની કેટલીક વિગતો રજુ થઈ છે. તે એક રીતે સંસારીજીવની કર્મકથા, પરવશતા, અબોધતાની કહાની છે.

રામાયણમાં એક પ્રસંગ છે કે વાનરોને સેતુ બાંધવા માટે શિલાઓ ગોઠવતા જોઈને શ્રીરામે પણ એક નાનો પત્થર દરિયામાં મૂક્યો, તે ડૂબી ગયો, આશ્ચર્ય! મોટી શિલાઓ સાંકળની જેમ ગોઠવાઈ ગઈ અને એક નાનો પત્થર ડૂબી ગયો? કથાકાર લખે છે કે 'રામના હાથથી છૂટે તે ડૂબે' આમ ધર્મચેતનાથી જે છૂટે તે કર્મચેતનામાં ડૂબે. અર્થાત્ ધર્મ-વિહીણો માનવી કર્મના મહાકળણમાં ખૂંપતો જાય છે. છતાં ખસનો દર્દી ખંજવાળને મીઠાશથી ખણે છે અને પછી દુઃખી થાય છે, તેમ કર્મની મીઠાશમાં જીવ અંતે દુઃખી થાય છે

કોઈને પ્રશ્ન થાય કે જ્ઞાનીઓએ સંસારના સુખો પ્રત્યે આવો અણગમો–તુચ્છતા કેમ દર્શાવી? જ્ઞાનીઓને સુખ અને દુઃખનો ભેદ નથી, પણ વસ્તુનું સ્વરૂપ જેવુ છે તેવું દર્શાવ્યું છે. તે સ્વરૂપને જે ન જાણે કે ન સમજે તે ધર્મનાં મૂળને કાપવા તતપર થાય છે. વિચારવાન મનુષ્ય વૃક્ષ પરથી ફળ ઊતારીને ક્ષુધાની તૃપ્તિ કરે છે, પણ તેના મૂળને ઉખાડી નાખતો નથી. તેમ વિચારવાન સંસારના અલ્પ સુખોમાં રાચીને, તેના ફળની મીઠાશમાં તદ્રૂપ થઈને. આક્રમક થઈને ધર્મનું મૂળ ફેંકી દેતો નથી. જે તેવું કરે છે તે કર્મચેતનાવશ વર્તે છે અને ચેતનાની શકિતનો હ્રાસ કરે છે. ભૂતકાળની–અતીતની કરણી કે ક્ષણો તેની સમક્ષ છતી થાય છે ત્યારે ચેતના કયાં તો તેની સામે સંઘર્ષ કરે છે અર્થાત્ રોગ, વેદના, દુઃખ દારિદ્ર કે પ્રતિકૂળતામાં તે કકળી ઊઠે છે. સંઘર્ષ કરવાની તાકાત નથી હોતી ત્યારે કર્મને વશ થઈ તેનું શરણ સ્વીકારી લે છે અને કર્મ નચાવે તેમ જન્મથી મૃત્યુ સુધી નાચે છે. સુખમાં લોલુપ થઈ રાચે છે, અને દુઃખમાં વિવશ થઈ જાય છે. ભકત કવિએ ગાયું છે કે —

"સુખ સમયમાં છકી ન જવું, દુઃખમાં ન હિંમત હારવી
સુખદુઃખ સદા ટકતાં નથી, એ નીતિ ઉર ઉતારવી."

બાળપણથી – પારણામાંથી ગળથૂંથીમાં આ રસપાન કરવાનું જેને મળ્યું તે ભાગ્યશાળી હતા–છે, આજે પારણા જ out of fashion date ગણાયા, અને આવા હિતશિક્ષાયુક્ત ગીતો તો જૂનવાણી ગણાયા તેની જગાએ શું ગવાય છે?

ચકલી બોલે ચીંચીં, ગધેડો બોલે હોંચી હોંચી,
કૂતરો બોલે હાઉ હાઉ, વાંદરો બોલે હૂપ હૂપ.

અથવા હાથીભાઈ તો જાડા, કે કોઈ જૂઠ બોલે કૌઆ વગેરે વગેરે. જાણે માનવના પૂર્વગત્ પશુવત્ સંસ્કાર ઓછા હોય તેમ પાછું, તેને ગળથૂંથીમાં પણ આ સંસ્કારો નાંખીને માતાઓને શું કરવું છે? કર્મચેતનાવશ જીવન આમ અનઅવધાનપણે વહ્યું જાય છે. તેના ભયંકર પરિણામોનો જીવ વિચાર કરે તો જ તે સંઘર્ષ કે વિવશતામાંથી ઉકેલ લાવી શકે તેમ છે. તેની વિચારણા કેવળ વૈજ્ઞાનિક પ્રયોગોથી પ્રસિદ્ધિ પામેલા પદાર્થવિજ્ઞાન સુધી મર્યાદિત ન માનવી, પરંતુ આ કર્મસત્તાનુ શાસ્ત્રકારોએ વિવિધરૂપે જે સૂક્ષ્મ નિરૂપણ કર્યું છે, તેનો અભ્યાસ કરવો.

ચેતના જેટલી સૂક્ષ્મ, ગતિશીલ, પરિવર્તનશીલ કે શકિતયુક્ત છે તેટલી તેને માટેની વિચારણા પણ ગંભીરતા અને નિર્ણયાત્મકતા માંગી લે છે. તે સિવાય સંઘર્ષ અને વિવશતાથી જીવનના સુખ શાંતિનો ઉકેલ થઈ શકે તેમ નથી. કર્મચેતનાથી પાછા વળવા રાગાદિ કર્મશત્રુઓ સાથે સંગ્રામ ખેલવો પડે છે તેવું એક અપેક્ષિત કથન છે, પણ ત્યાં શત્રુભાવ નથી, તેનું અર્થઘટન આમ છે કે રાગાદિ મારું સ્વરૂપ નથી તેથી હું તેનો સ્વીકાર કરી શકું તેમ નથી, છતાં પૂર્વે અજ્ઞાનદશામાં આમંત્રેલા, સેવેલા, ઉદ્ભવેલા, પરભાવયુક્ત પરિબળોનાં સંસ્કારો જો મારા માર્ગની વચ્ચે વર્તમાનની પળ બનીને આવે તો તેને કોઈ પ્રકારે હાંકી કાઢવા. એટલે અહીં સંઘર્ષ નથી પણ સામર્થ્યની વાત છે. વિવશતા નથી પણ તે પરરૂપ હોવાથી તેનો અસ્વીકાર છે આ તેનો ઉકેલ છે.

કર્મસત્તા તે રેશમના દોરાની ગાંઠ છે અને તેમાં અલ્પાધિક તેલની ચીકાશ લાગી હોય તેવે પ્રકારે ચેતના સાથે જોડાયેલી રહે છે. તેથી ઉકેલવાની દુર્ઘટતા છે. સંસારમાં જ્યારે બળથી કામ થતુ નથી ત્યારે કળથી કામ લેવામાં ડહાપણ મનાય છે. રેશમના દોરા પર હથોડો મારીને ગાંઠ ઉકેલી શકાતી નથી, તેમ કરવાથી દોરો જ તૂટી જાય. તેમ કર્મસત્તાની

ગાંઠ ઉકેલવા માટે કેવળ બહારનાં સાધનનું બળ ચાલે તેમ નથી. કર્મ-સત્તા જે વડે પ્રવૃત્ત બને છે તેવા ઉપયોગની શુદ્ધિ વડે તેને ખતમ કરી શકાય છે. આ ઉપયોગની શુદ્ધિ માનવ મન દ્વારા મહદ્અંશે થઈ શકવા યોગ્ય છે, અને પૂર્ણ શુદ્ધિ તો પૂર્ણ સંયમ-ચારિત્રદશામાં જ પ્રગટે છે. અન્ય ગતિમાં વિશુદ્ધિ થતી રહે છે અને જીવ આગળનો વિકાસક્રમ સાધે છે પણ સંયમના, જ્ઞાનના અભાવે તે વિશુદ્ધિમાં પૂર્ણવિકાસના સાતત્યનું પરિણામ નીપજતું નથી. આથી માનવે ધર્મમય બનવા, અધ્યાત્મને પામવા, સમાધિ દશાને વરવા, ત્રિવિધપણે જીવનને ઘડવું પડશે. ૧. શ્રદ્ધા-ભક્તિ-વિનય. ૨ જ્ઞાન-બોધ-સજગતા. ૩. સંયમ-આચાર-સમતા (સમાનતા). આ ત્રિવિધમાર્ગમાં મન, વચન અને કાયાની શુદ્ધિની અત્યંત આવશ્યકતા રહે છે. તે સદ્ગુરુની વિનયોપાસનાથી સરળ બને છે.

આત્મશક્તિની નિષ્ક્રિયતામાં, અથવા જીવની પ્રમાદયુક્ત વિભાવિક દશામાં પરાઙ્મુખવૃત્તિમાં, અહર્નિશ ઇંદ્રિયવિષયોમાં કે કષાયોમાં વેડફાતી, ખંડિત થતી ચેતનામાં માનવી શાંતિની શોધ કરી શકે તેમ નથી તો પછી તેનીપ્રાપ્તિ તો ક્યાંથી જ થાય? વ્યાકુળતા ઉપજાવે તેવાં સાધનો કે પ્રયોજનો વડે નિરાકુળતા કેવી રીતે સંભવ બને? 'સોયના નાકામાંથી ઊંટ પસાર થાય પણ શ્રીમંત પસાર થઈ ન શકે' આવો સૂક્ષ્મમાર્ગ છે તેમાં વિષયસુખના કે કષાયરૂપી દુખના પોટલા સાથે પ્રવેશ કેમ મળે? શ્રીમંત એટલે શ્રીમંતાઈનું અહમ્, ધન-માનનું ગૌરવ, અર્થાત 'હું".

કર્મસત્તાના આધારે 'હું" ફુગ્ગાની જેમ ફૂલી જાય ક્યાં તો સુખથી ફૂલે છે, અને દુઃખથી હવા નીકળી જાય તેમ સંકોચાઈ જાય છે અર્થાત્ ક્ષોભ પામી જાય છે. સંસારના દ્વંદ્વાત્મક સુખ દુઃખાદિમાં 'હું" કેન્દ્રમાં રહે છે, તેને કર્મચેતના વીંટળાઈને ભરડો લે છે. પછી તે વિવિધ પ્રકારની સુખેચ્છામાં, વાસનામાં, આશામાં, તૃષ્ણામાં રહે કે ક્રોધાદિ દોષોમાં રહે, કે મિથ્યાત્વાદિ અજ્ઞાનરૂપે જીવે તે ભરડો એ જ આવરણ છે.

કર્મચેતનાનો આ ભરડો ધર્મના સાધનથી જ ખાળી શકાય તેમ છે, પ્રાણીમાત્ર કંઈ ને કંઈ ક્રિયા કરતા હોય છે, તે ક્રિયા ઇચ્છાએ કે અનિચ્છાએ થતી હોય છે, જેમકે શ્વાસ લેવો, લોહીનું ભ્રમણ તે સ્વાયત્ત ક્રિયા છે,

ક્ષુધા, તૃષા, નિદ્રા, શરીરની ધર્મરૂપ ક્રિયા છે, તેવી તે ક્રિયાઓ સ્વાધીન નથી તે તે ક્રિયા સાથેની વ્યાકુળતાને કારણે ક્રિયા કર્મ બની જાય છે, અને સાવધાની અર્થાત્ ઉપયોગ એ ધર્મ બને છે. કર્મચેતનાના ભરડામાંથી મુક્ત થવાનો ઉપાય ઉપયોગની શુદ્ધિ અર્થાત્ જીવનની શુદ્ધિ છે. તેમાં વ્યવહારની અને ધર્મકાર્યની વર્તનામાં અંતર નથી. ધર્મ વ્યવહારમાં, કે ક્રિયામા સમતા, સત્ય, સંતોષ, સદ્દ્વર્તન, શિસ્ત કે શૌચ અત્યંત આવશ્યક છે. વ્યવહારમાં તેનાથી વિપરીત વર્તના હોય તો ધર્મ જીવનમાં પ્રગટ થતો નથી. કોઈવાર તે દંભરૂપે પરિણમે છે.

"સૌ સાધન બંધન થયા, રહ્યો ન કોઈ ઉપાય,
સત્ સાધન સમજ્યો નહિ, ત્યાં બંધન શું જાય ?"

શ્રીમદ્ રાજચંદ્રજી

વ્યવહારમાં કે ધર્મમાં એક જ આત્મા વર્તે છે. બે આત્મા હોય અને અલગ વર્તન કરે તેવું નથી. તેથી આત્મદ્રવ્ય સ્વાધીન કહ્યું છે બંને ક્ષેત્રમાં સમ્યગ્ વિચાર, સમ્યગ્ આચાર, અને સમ્યગ્ ઉચ્ચાર અર્થાત્ વાણી, વર્તનમાં અંતર નહિ, જીવનની અસમતુલામાં ત્રણે યોગની સમાનતા સંભવ નથી, તેવી દશામાં જેવો વિચાર તેવું બોલવા જાય તો કોઈના હાથે બત્રીસી બહાર નીકળવાનો સમય આવે. અથવા બોલે તેવું કરવા જાય તો હાડકાં ખોખરા કરીને ઘર ભેગો થઈ જાય. જેનો ધર્મચેતનાયુક્ત યોગોનો સમ્યગ્ વ્યાપાર છે તે જેવું વિચારે તેવું આચરે અને ઉચ્ચારે. કલુષિત ચિત્તમાં સમાન વ્યવહાર શક્ય નથી.

ધર્મચેતના મુક્તિદાતા હોવા છતાં કર્મસત્તાની દીર્ઘકાળની મૈત્રી શીઘ્રતાએ છૂટે તેમ નથી. તેથી સૌ પ્રથમ પરમાત્મા-સર્વજ્ઞ-વીતરાગદેવના તત્ત્વરૂપ પ્રરૂપણામાં શ્રદ્ધા લાવી, બુદ્ધિને સ્વસ્થ અને સૂક્ષ્મ કરી કર્મચેતનાને સમજવા પ્રયત્ન કરવો, કે આ કર્મચેતનાના પ્રભાવથી આ જીવ ક્યાં ક્યાં રખડ્યો! કેવાં દુઃખ સહ્યા! સ્વરૂપને-સ્વદેશને ત્યજી પરદેશમાં-પરવસ્તુમાં ભોમિયા વગર કેવો મુંઝાયો ? હવે શું કરવુ ?

"તે પ્રાપ્ત કરવા વચન કોનુ, સત્ય કેવળ માનવું,
નિર્દોષ નરનું કથન માનો, તેહ જેણે અનુભવ્યું;
રે આત્મ તારો! આત્મ તારો! શીઘ્ર એને ઓળખો,
સર્વાત્મમાં સમદૃષ્ટિ દ્યો આ વચનને હૃદયે લખો."

શ્રીમદ્ રાજચંદ્રજી

ભગવાન વ્યાસજીએ પણ આમ જ કહ્યું છે.–

"ઊર્ધ્વબાહો વિરૌમ્યેષ ન ચ કશ્ચિત શૃણોતિ મામ્
ધર્માત્ અર્થશ્ચ કામશ્ચ કિં સધર્મો ન સેવ્યતે."

"હું હાથ ઊંચા કરી પોકારી પોકારીને કહું છું, પણ મારું કોઈ સાંભળતું નથી, કે જે અર્થ કામ સુખ અને સમૃદ્ધિની પાછળ પડયો છે, તે તને ધર્મથી જ પ્રાપ્ત થશે; તો એવા ધર્મનું સેવન કેમ કરતો નથી?"

જીવને કર્મવિવશતા આવા બોધવચનોના ગ્રહણમાં ભારે અંતરાય કરે છે, જગતના કોઈ પદાર્થના સુખની ઇચ્છાને તે કાલ પર મુલત્વી રાખતો નથી. ધર્મને તે ઘણા જન્મો સુધી મુલત્વી રાખે છે. કેવું આશ્ચર્ય!

આથી ગીતામાં શ્રી કૃષ્ણે દુર્યોધનના મુખે આ કર્મવિવશતાને પ્રગટ કરી છે.

"જાનામિ ધર્મં ન ચ મે પ્રવૃત્તિ,
જાનામિ અધર્મં ન ચ મે નિવૃત્તિ.

ભૌતિક સુખની દોડમાં અને હોડમાં ઊતરેલા જીવો તો આવું પણ કહી શકે તેમ નથી, કારણ કે તેઓ તો ધર્મને જ માનતા નથી. તે જીવો બાહ્ય રીતે જેમ પરદેશની વસ્તુઓની ઘેલછા ધરાવે છે, તેમ અંતરંગમાં પરવસ્તુનાં સુખની ઘેલછામાં રત છે. એટલે ધર્મ જેવાં સ્વાધીન તત્ત્વથી તેઓ હજારો કિલોમિટર દૂર રહે છે કે રખેને ધર્મ શબ્દ કાને પડે અને આ સુખને છોડવાનું થઈ જાય. કોઈ ભરવાડના હાથમાં હીરો આવે તો તેની બુદ્ધિ કેટલી ચાલે ? કયાંતો બકરીને ગળે બાંધે, કયાંતો બાળકને રમવા આપે અથવા કાગડો ઉડાડવા ફેંકે. છતાં હીરો તો હીરો જ રહે, કોઈ ઝવેરીના હાથમાં જઈ ચઢે તો કિંમત અંકાય. તેમ આ 'ધર્મ' કોઇ ન સમજે કે ન શ્રદ્ધે તેથી તેનું સત્ત્વ રજમાત્ર ઘટતું નથી પણ તેને જે આરાધે તે સંસારનાં સઘળા પ્રકારનાં સુખનો અધિકારી થઈ અંતે પરમસુખની પ્રાપ્તિ કરે છે. પણ આ રહસ્ય કોઈ વિરલાના જ ચિત્તમાં વસે છે, તેનું મૂલ્ય પ્રગટતું રહે છે, રહ્યું છે અને રહેશે. ધર્મતત્ત્વ ત્રિકાળાબાધિત છે.

પૂર્વપુણ્યનો ઉદય હોય એટલે વર્તમાનમાં જગતના જીવો અલ્પ પ્રકારનાં સુખો પ્રાપ્ત કરે છે અને માને છે કે તેઓ સુખી છે. એવા વિચારોથી

તે ટેવાઇ ગયા છે. છતાં કર્મવશ કે સંસ્કારવશ અનૈચ્છિક જે દુઃખનાં કારણો છે તે માનવી તર્કથી કે સુખની માન્યતાથી મિટાવી શકતો નથી. જેમ કે ક્ષુધાના-તૃષાનું દુઃખની ભલે અન્ન પાણી વડે તે ક્ષણિક પૂર્તિ કરી લે, પરંતુ તેની વેદનાથી મુક્ત થઈ .શકતો નથી. શરીરમાં રોગ થવો કે ઇચ્છિત ભોગની સામગ્રી ન મળવી; કે વૃદ્ધાવસ્થાનાં દુઃખો કે મૃત્યુનાં દુઃખોથી જગતમાં કોણ અપરિચિત છે? આવી પુનરાવર્તનની ઘટમાળ તે કર્મચેતનાનો વિસ્તાર છે પ્રસ્તુત ગ્રંથમાં તેને વિવિધ પાસાઓથી તપાસતાં માલુમ પડશે કે ધર્મચેતનારહિત જીવનના દરેક ક્ષેત્રમાં, દરેક સમયમાં, દરેક પરિણામમાં કે સંબંધોમાં કર્મચેતનાએ સ્વરૂપને અણછતું રાખ્યું છે અને મહાદાટ વાળ્યો છે. ચારે ગતિમાં ઇંદ્રિયવિવશતા, વૃત્તિવિવશતા, અને અંતરાય ઊભા કર્યા છે. સમજે તો આ જ મહાદુઃખ છે, તે દુઃખકારક પરિસ્થિતિમાંથી બહાર નીકળવા શિષ્ટજનોએ નિષ્કારણ પ્રેમવશ દર્શાવેલા સ્વધર્મમાર્ગે પ્રયાણ કરવું તે આપણું સર્વતોમુખી શ્રેય છે.

ઇતિ શિવમ્.

જે સ્વરૂપ સમજ્યા વિના પામ્યો દુઃખ અનંત,
સમજાવ્યું તે પદ નમું શ્રી સદ્ગુરુ ભગવંત.

શ્રીમદ્ રાજચંદ્રજી.

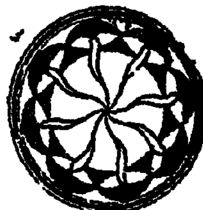
*

દુઃખ દોહગ દૂરે ટળ્યા રે, સુખ સંપદશું ભેટ,
ધીંગ ધણી માથે કિયો રે કુણ ગંજે નરખેટ;
વિમલ જિન દીઠા લોયણ આજ;
મારા સિધ્યા વાંછિત કાજ, વિમલજિન.

શ્રી આનંદઘનજીકૃત જિનસ્તવન

*

ધમ્મં શરણં ગચ્છામિ.

નોંધવા જેવું